

Полтава

Петер Енглунд

Розповідь
про загибель
однієї армії

Петер Енглунд Полтава. Розповідь про загибель однієї армії

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=45165332

Полтава Розповідь про загибель однієї армії:

Анотація

Книжка відомого шведського письменника Петера Енглунда (нар. 1957 р.) присвячена одній із скорботних сторінок в історії Швеції – поразці армії Карла XII 27 червня (8 липня) 1709 року поблизу Полтави від армії Петра Першого. Полтавська битва мала далекосяжні наслідки для всієї Європи, але про неї неохоче згадують у Швеції. Ось чому українському читачеві буде цікавий погляд на ті далекі події «зі шведської дзвіниці». Книжка містить маловідомий фактичний матеріал, багато ілюстрована.

Содержание

Пролог	6
1. Горноста́й	6
Готування до битви	9
2. У неділю вранці	9
3. Шлях на Полтаву	26
4. Війна	41
5. Похід	61
6. Анатомія поля бою	84
7. Шведське командування влаштовує військову нараду	114
8. У неділю ввечері	136
Битва	161
9. «Ну, з Богом, починаймо»	161
10. «Не можна давати ворогові ані хвилини»	184
11. «Ради Бога, кавалерію вперед!»	198
12. «Надаремно посилати людей на смерть»	227
13. «Дай Боже, щоб генерал-майор Рос нарешті з'явився»	237
14. «Ворог виходить зі своїх укріплень!»	258
15. «Він знає, що тут зі мною не мої, а королеві солдати»	268
16. «Нещасні, наївні барани, що йдуть на заклання»	282

17. «Жодна куля не влучить у солдата»	308
18. «Як трава під косою»	324
19. «Їх і сам чорт не зупинить!»	334
20. «Усе йде шкереберть»	349
21. «Коле, стріляє, валить і топче»	364
22. «Усе пропало!»	388
23. «Усім негайно підтягтися сюди»	409
24. «І купами тіла громадились навколо»	424
Відступ	453
25. «100 000 рублів винагороди»	453
26. «Вони будуть битись, як я їм накажу»	467
27. «Захищатися чи здаватися у полон?»	482
28. «І сльози наvertsалися на очі»	502
Епілог	519
29. «Лиш пригорща землі»	519
Джерела й література	524
Джерела	525
Література	537
Скорочення	558

Петер Енглунд

Полтава Розповідь про загибель однієї армії

Ця книжка присвячена простому піхотинцеві Ерікові Моне, що належав до п'ятого капральства¹ однієї з рот Упландського полку. Його дружину звали Карін Матсдотер. Рано вранці 28 червня 1709 року Еріку в груди влучило гарматне ядро, і він помер. Тіло його й досі лежить поховане на тому місці, де він загинув, на полі десь за чотири кілометри на північний захід від українського міста Полтави.

Петер Енглунд

---

¹ Капральство – четвертина роти на чолі з капралом.

Пролог

Якби можна було, то ми віддали б силу в руки справедливості. Але сила не дозволяє порядкувати собою, як кому заманеться, бо вона – властивість, відчутна на дотик, а справедливість, на противагу їй, – властивість духовна, і нею можна порядкувати на свій розсуд. Отож справедливість віддана в руки сили, і тому ми зємо це обов'язком дотримуватися справедливості. Звідси виводять право меча, бо меч робить право реальним.

Блез Паскаль, Думки (1670)

1. Горностаї

Пам'ять – щось дивовижне. Довго після того, як катастрофа досягла трагічного кінця, і ще й перед своєю смертю в неволі він дуже чітко пам'ятав незвичайний випадок із горностаєм.

Сталося це третьої доби, задушливого, спекотного літнього дня, коли ніде було сховатися від сонця. Посірілий з утоми, роздратований і вимучений бігункою та гнітючою спекою, він шукав місця, де можна було б украсти собі трохи сну й прохолоди. Хтось, хто чув його нарікання і бачив, як йому тяжко, влаштував для нього імпровізований заслін від сонця: біля невеликого воза на пару держаків від хоругов нап-

нув плаща. Сповнений вдячності, він скинув із себе сурдута й камізельку, йому постелили ще якісь лахи, а під голову поклали капелюха і згорненого плаща.

Дуже швидко йому стало якось незатишно: під головою в нього щось ворушилося. Він злякано сів на своїй постелі – адже це могла бути гадюка чи якийсь інше небезпечне страховисько. Уважно оглянувши плаща в головах і нічого в ньому не знайшовши, він вирішив, що сам спричинив той шурхіт, і знову ліг. Минула якась хвилина, і під головою в нього знову щось заворушилося, цього разу дужче. Він зірвався на ноги й обережно підняв плаща. Під ним, у капелюсі, з'явилася голівка горностая, з'явилась і швидко сховалася. Він миттю схопив руками капелюха за криси, і тваринка опинилася в полоні. Він покликав тих, що стояли поблизу, й показав, як полонив живого-живісінького горностая. Хтось надяг товсту рукавицю і спіймав дряпуче звір'я. Усі почали зацікавлено й докладно оглядати його.

Йому сяйнула думка: усі вони, як цей горностаї, полонені. Усі опинилися в пастці. Як ця тваринка, що її вони міцно тримали. Він звелів їм випустити горностая цілим на волю, а подумки попросив Бога, аби так само, як це полонене звірятко несподівано отримало волю, усі вони якимось дивом «із цього бойовища неушкоджені вийшли».

Того року сталося чимало подій. Була найхолодніша зима з усіх, які тільки пам'ятали люди, і у Франції знову виник голод. В Англії один чоловік на прізвище Річард Стіл

почав видавати часопис «The Tatler»², що згодом здобув такого розголосу, а в Італії почали розкопувати Геркуланум. Біля берегів Чилі з одного з островів Хуан-Фернандес якесь судно підібрало залишеного моряка, Александра Селкірка, що пробув там на самоті чотири роки; йому випало стати прототипом Робінзона Крузо. Афганці в Кандагарі підняли повстання проти персів, а в Японії прийшов до влади новий, швидкий на реформи сегун³ Токугава Єнобу. А десь в Україні чоловік випустив на волю спійманого горностая, немов закликаючи цим вищу силу відвернути катастрофу. Той чоловік не міг знати, що не мине й доби, як він сам і завершить ту катастрофу.

---

² «Пліткар» (англ.).

³ Сегун – титул військових правителів у Японії 1192 – 1867 рр., що позбавили імператора реальної влади. Від самого початку цей титул став спадковим.

Готування до битви

*У віці вісімнадцятім, раніше,
ніж світ поймуть тривоги не малі,
Схід, за сприяння Місяця, відріже
у Півночі великий шмат землі.
Король в степах далеких бій програє
і з військом в край півмісяця втече...*

Нострадамус, Пророцтва (1555)

2. У неділю вранці

Війна шаленіла вже довгих дев'ять років, і ті, хто того літнього ранку зумів би прочитати всі знаки, побачив би, що вирішальне станеться дуже швидко, може, навіть через день-два. Була неділя, і навколо непоказного українського міста Полтави стояли одне проти одного два великих війська – шведське та російське. Вони були, мов два дикі звірі, що завмерли носом до носа, напружено пригнувшись, готові вмент кинутись одне на одного. Російське військо обережно, крок за кроком, наближалося до міста, яке облягли шведи. Тепер російські полки стояли біля Яківців, за якихось п'ять кілометрів від нього. Шведській сторожовій охороні видно було, як завзято працювали росіяни, щоб укріпити свій но-

вий табір. Шведське військо також старанно готувалося до тієї запеклої проби сил. Військові частини, досі розсіяні по українському степу, були стягнені до околиць Полтави й лаштувалися до бою. Дикі звірі стояли, ляскаючи себе хвостами, ладні вчепитися один в одного; ішлося тільки про те, хто, люто пирхаючи, завдасть першого удару.

Протягом минулого тижня дві армії дедалі частіше стикалися одна з одною. Гарячі дні в повняві літа минали в постійних зачіпках. Раз по раз спалахували дрібні бої, що їх переважно починали росіяни. Цей день, 27 червня 1709 року, не був винятком. Уже рано-вранці в розташуванні шведських військ залунали сонні голоси тривоги. Два ескадрони російської кавалерії промчали повз зовнішню варту, вбили кількох солдатів, проникли майже в самий табір і вернулися назад. Невдовзі здебільшого відновився звичайний лад, а оскільки була друга неділя після Зелених свят, то близько десятої години мала початися Служба Божа.

Щодо релігійних справ у шведській армії дотримувалися дуже суворої дисципліни – усі мали ставати до спільної молитви вранці та ввечері і бути присутніми на Службі Божій кожної неділі й кожного свята. Цьому звичаєві надавали великої ваги і відступали від нього тільки у найскрутніших випадках, і то не завжди. Хоч який страхітливий холод стояв тієї суворої зими, хоч багато було таких, що повідморожували ноги й навіть позамерзали на смерть, військо щодня збиралося на молитву під голим небом.

Тієї неділі король Карл XII був присутній на Службі Божій лейб-гвардії. Проповідь виголошував тридцятисемирічний батальйонний священник Андреас Вестерман. Він служив у війську п'ятий рік. Його покликали під королівські прапори 1705 року, десь через шість місяців після одруження. За ці роки, поки він був у поході, дружина і єдиний син померли, залишивши його самотнім. Чоловік, що того ранку правив Службу Божу лейб-гвардійцям, які стояли навколішки, був освічений. Свого часу він захистив дисертацію під вишуканою назвою «*De Adiaphoria in bello, vulgo neutralitate*»⁴. Але тепер війна присилувала його занурити руки в бридку і брудну дійсність, дуже далеко від учених роздумів, бучних ювілеїв та інших вишуканих академічних заходів. Рік тому під Головчином він ходив навколо по болоті і причащав умираючих, що криком кричали в баговинні. Минулої зими він великим зусиллям змушував себе відвідувати шпитальні бараки, повні вмираючих і ампутованих, що тхнули гноем і брудом.

Вестерман і його колеги були важливою ланкою в механізмі Каролін-ської армії. Вони втішали поранених та вмираючих. Вони суворо наглядали за всім побутом вояків і відповідали за дотримання всіх релігійних обрядів. Цих людей можна було зрозуміти, тільки усвідомивши, що всі вони були побожні й релігія була невід'ємною частиною їхнього світогляду; атеїзм у ті часи практично був неможливий. Люди не

---

⁴ «Про байдужість до війни, по-простацькому нейтралітет» (лат.).

могли увявити собі світу без Бога. Світ був темний і холодний, а людина – мала й гола, віддана у своїй недосконалості на велику всемогутність Бога. Релігія була дуже важливим засобом впливу на народ і контролю над ним, чи то були селяни, чи солдати. В армії намагалися додавати відваги солдатам і приглушувати їхній страх, прищеплюючи їм різні релігійні постулати, частина яких була просто-таки взірцями чистого фаталізму. Наприклад, штурм ворожої батареї завжди був кривавий і пов'язаний з великими втратами, бо гармати мали високу скорострільність. А солдатам під час такого штурму веліли не шукати захистку від ворожого вогню. Вони повинні були йти випростані, високо піднісши голови, і вважати, що «без Божої волі в солдата не влучить жодна куля, чи він ітиме рівно, чи буде пригинатися». Після бою офіцери, мовлячи про полеглих, знову нагадували, що на все була Божа воля. Отже, можна було сподіватися, що той загін у новому бою битиметься так само «хоробро й самовіддано». Похідні священники, такі як Вестерман, відігравали важливу роль у підтримуванні дисципліни і бойового духу серед вояків. Вони були немов поліція, що наглядала за їхньою душею та тілом. Релігійна дисципліна, серед іншого й у формі тієї вранішньої молитви, була однією з ланок дотримання дисципліни взагалі. Солдати молилися Всевишньому, щоб він навчив їх бути вірними королеві і «ревно виконувати все, хоч би що від його імені загадували мені мої командири». Церковні слуги мали відігравати також свою роль і в самій

битві. Звичайно вони йшли на поле бою, щоб підбадьорювати свою паству і стежити за нею. Було багато випадків, коли священики гинули в бою, наприклад, коли вони намагалися повернути солдатів, що відступали, назад під кулі й гарматний вогонь.

Король Карл XII

Обряд причащення

Сувора церковна дисципліна в армії стане зрозуміліша, коли ми усвідомимо, що всі ці люди були твердо переконані в тому, що Бог безпосередньо впливає на успіхи у війні. В одному статуті піхоти було чітко зазначено, що «оскільки все благословіння походить від Всевишнього, то його величне, святе ім'я треба шанувати». Отже, із Всевишнім треба бути в добрих стосунках.

Більшість людей у війську були щиро переконані, що Бог

справді стояв на їхньому боці, і це засвідчувала ціла низка перемог, яких досягли шведи, відколи добрих дев'ять років тому вибухнула ця війна. Щиросерді вочевидь бачили, що Боже благословіння шведської зброї було не бездумним підбадьорливим вигуком якогось небесного глядача, – навпаки, вважалося, що багато перемог на полі бою протягом минулих років досягнуто завдяки безпосередньому Божому втручанням. Коли військо висідало на берег у Зеландії, розбурхане море під поглядом короля стихло; під Нарвою Бог послав мокрий сніг, який саме вирішальної хвилини сховав від ворога шведів, що рушили в наступ; уся ризикована переправа через Двіну відбулася так дивовижно вдало, що її напевне провадила неземна рука; у битві під Саладом вища сила спрямувала вогонь російських гармат не туди, куди треба; під Фрауштадтом знов-таки сніг дуже доречно засліплював очі ворогам і припинився, ніби за помахом чарівної палички, коли шведські батальйони вдерлися на ворожі позиції; навіть вважали, що до перемог біля П'юг'яйокі та біля Варти Всевишній доклав своїх рук. Думати так і вбачати в усьому нез'ясовному чи нібито випадковому Боже втручання для людини доіндустріальної доби було звичайною річчю. Ці ідеї активно насаджувало також вище керівництво. А з ка-зальниць і під час похідних відправ священикам, таким як Вестерман, веліли трубити на весь світ, що шведів підтримує Бог і що вони – його вибраний народ та його знаряддя. Це була не тільки гра для галерійної публіки, навіть ко-

роль був твердо переконаний, що то правда. Шведські вояки, наче сини Ізраїлеві, були наставлені на землі на те, щоб карати відступників і грішників. На побиття заслуговували негідні, безбожні державці, які починали війну без справедливого приводу. Щоб довести таку вибраність, удавалися й до містичного штукарства зі словами. Один священик доводив у своєму ескадроні, що шведи – це новочасні ізраїльтяни, бо коли прочитати навпаки слово Ассур (Ізраїлів ворог Ассирія), то виходило Русса!

Отож шведських вояків споряджали в біблійний обладунк, що мав додавати їм не тільки завзяття в бою і впевненості в перемозі, а й твердості у ставленні до ворога. Лютеранська ортодоксальність, що надягла на Швецію гамівну сорочку Старого Заповіту, проголошувала думки та ідеї, які відразу втовкмачували в голови солдатів. Важливим лейтмотивом проповідей були кара і помста, і над батальйонами, що стояли навколішки, гриміла заповідь не виявляти жодної поблажливості, бо слово Боже вимагає відплати. Вояків заохочували палити і вбивати в ім'я Господнє. На виправдання своїх власних спустошень наводили приклади ізраїльських масових різанин зі Старого Заповіту.

Теза, що Бог підтримує шведів, ґрунтувалася на одному простому, але хибному доказові, який був її найбільшою силою і найвразливішим місцем. Цей доказ був переконливим у своїй простоті. Про те, що Бог на боці шведів, свідчили їхні перемоги в битвах, – вважалося, що без Божої допомоги

вони їх не здобули б. Але що було б, якби одного чудового дня шведи зазнали великої поразки? Тоді постала б загроза цілковитого краху, їм підставила б ногу власна пропаганда. Бог – страшно подумати! – відразу показав би, що він передав свій мандат їхнім ворогам. Були такі, що цього спекотного літа начебто помічали ознаки того, що все діялось не так, як мало діятися. За неприродно холодною зимою і раптовим потеплінням вони схильні були добачати щось більше, ніж просто примхи природи. Ану ж Бог надумав покарати Швецію і шведів? Може, саме тепер, у червні 1709 року, Бог відвернувся від свого обраного народу?

Того ранку Вестерманові не пощастило спокійно відправити Службу Божу. Посеред казання з'явилися козаки на конях, що воювали на боці росіян. Вони мчали, галасуючи і стріляючи, й опинилися за двісті метрів від шведського табору. Кілька запорожців – шведських союзників – кинулися назустріч тим верескливим напасникам і доволі легко відігнали їх. Той напад не був якоюсь дивовижею. Такими дрібними наскоками росіяни допікали шведському війську. Від них не було великої шкоди, якщо її вимірювати людськими та матеріальними втратами, але тим більшою була їхня дія на психічний стан шведів. Ті сутички відбувалися завжди, і вдень, і вночі. Вони позбавляли шведів необхідного їм відпочинку, змушували їх бути майже весь час напоготові, що геть виснажувало армію. До цього долучалася нестерпна спека, яка недавно настала в Україні. Дехто казав, що вона бу-

ла просто неприродна. У багатьох шведів почали з'являтися ознаки глибокого виснаження.

Натиск росіян збільшувався з кожною годиною. Люті напади на сторожову охорону не припинялися до самого полудня. На лісистій височині, що пролягала вздовж річки Ворскли, розташувалася далеко висунута вперед кінна сторожова охорона, поставлена там, щоб стримувати російських патрулів, які постійно вигулькували навколо. Ця охорона встряла в сутичку, і трьох кіннотників було вбито. Охорона негайно отримала підмогу: двадцять мушкетерів і ще шість кіннотників.

Було відомо, що швидкі контрзаходи – десь такі, до яких удавалися, між іншим, під час сутичок у суботу, – могли полегшити становище сторожових охорон. Охорона, що складалася з лейб-гвардійців під командою капітана фон Поля, стояла за невеличким пагорком, заховавшись у кущах. Її з великої відстані обстріляло кілька козаків, що воювали на боці росіян. Четверо кіннотників було вбито один за одним. Тоді до лейб-гвардійців підїхав один із найвищих військових командирів, генерал Адам Людвіг Левенгаупт. Вирішено було взяти двадцять мушкетерів під командою вісімнадцятирічного хорунжого Малколма Сінк-лера, щоб вони спробували заманити тих вправних стрільців у пастку. (Цей молодий хорунжий, на відміну від свого начальника фон Поля, залишився живий, і згодом, багато пізніше, його доля складеться вкрай химерно. З плином часу він здобуде непогане

становище, стане членом таємного комітету риксдагу, і 1738 року його пошлють до Туреччини. Там він мав домогтися султанової підтримки в новій війні з Росією, що мріла на обрії. У дорозі додому його вб'ють російські військовики, щоб здобути папери, які він віз. Цей злочин викличе досить великий відгомін у Швеції. Смерть Сінклера будуть ревно використовувати у своїй пропаганді «капелюхи»⁵, що хотітимуть реваншу, зокрема, їй буде присвячена славетна, на дев'яносто строф «Пісня про Сінклера»⁶. Його доля сприятиме новій війні з Росією, що почнеться 1741 року. Отже, він залишився живий в одній війні, щоб – який парадокс! – через багато років викликати ще одну.) Сінклерів загін принишк у засідці, ховаючись за кущами. Солдати отримали чіткий наказ не відкривати вогню, поки козаки не опиняться в межах досяжності куль шведських мушкетів. Після цього Левенгаупт узяв невеличкий загін драгунів і рушив проти козаків. Ті відразу відступили. (Потім генерал довідався, що ті козаки мали завдання відвертати увагу шведів, поки корпус високих російських офіцерів огляне місцевість.) Шведи спробували заманити козаків ближче до пастки, трохи відступивши й удаючи наляканих. Козаки, побачивши це, посміливішали, відразу загаласували й помчали вперед, аж курява знялася з-під копит їхніх коней. Тоді шведи знову зупи-

---

⁵ «Капелюхи» («Партія капелюхів») – одна з політичних партій (друга – «Партія очіпків») антиросійського напрямку у риксдагу XVIII століття.

⁶ Твір поета і прозаїка Андерса Уделя (1718 – 1773).

нились і вишикувалися проти них у лаву. Козаки й собі стали і почали стріляти зі своїх ненависних гвинтівок із відстані понад двісті метрів. Вони переважно були добрими стрільцями й мали довгі гвинтові рушниці, що звалися «турками». З них вони могли влучно стріляти із значно більшої відстані, ніж шведи зі своїх незграбних мушкетів із гладенькими цівками. Їхній влучний вогонь косив і людей, і коней. Левенгаупт і драгуни ще трохи відступили, щоб звабити козаків до нового нападу. Ті відразу кинулися вперед і вже ладналися почати стрілянину, коли шведи знов зупинилися. Ця гра тривала, аж поки шведам нарешті вдалося заманити козаків у приготовану пастку і на потрібну відстань. Тієї миті сховані солдати піднялися. Гримнули постріли. Вочевидь нажахані, але, на диво, не зазнавши втрат, козаки втекли з поля бою. Того дня наскоків більше не було.

Проте під час цієї сутички генерал Левенгаупт помітив таке, що його неабияк налякало й засмутило: постріли мушкетерів не дали жодних наслідків. Він бачив, як кулі вганялися в землю, здіймаючи хмарки піску, десь за двадцять метрів від цівок мушкетів. Якщо й решта пороху була така безсила, то це не віщувало нічого доброго для боєздатності шведської армії. Це була вкрай тривожна ознака, і саме тепер, коли все свідчило про те, що має відбутися велика битва. В суботу Левенгаупт доповів про своє спостереження Карлові XII, та король не повірив йому.

А тепер була неділя, і від полудня знову почалися наскоки

росіян. Три ескадрони російської кавалерії виїхали на широке хвилясте поле неподалік від невеличкого села Рибці. Його садки були північною межею довгого шведського кавалерійського табору. Росіяни почали обстрілювати сторожову охорону. Кілька полків кавалерії отримали наказ сідати на коней.

Кавалерійський чобіт

Першою рушила в бій сторожова охорона Ест'єтського кавалерійського полку під командою двадцятиоднорічного ротмістра Акселя Вахтмейстера. Цього разу настирливі напасники після короткої сутички також відступили. Втрати були невеликі: полягло троє шведських кіннотників. Серед поранених виявився один із золотими галунами – королівський охоронець Ебе Рідершанц. Він був тяжко поранений: шпага прохромилла його наскрізь. Ебе майже випадково опинився в сутичці, бо, коли наскочили росіяни, саме перебував у тому місці, мабуть, посланий у розвідку. Напад росіян також був однією з ланок розвідки. Хтось бачив майже весь російський генералітет, який зібрався неподалік від Рибців, щоб ближче ознайомитися з розташуванням шведів.

Поблизу місця, де 17 червня 1709 року був поранений Карл XII

Трохи пізніше з'явилася ще одна ознака того, що росіяни готують щось важливе. Королеві, що останніми днями мав гарячку від рани на нозі, в яку йому 17 червня влучила куля, на той час відчутно полегшало. Він настільки одужав, що сам – молодий, двадцятисемирічний чоловік із буйним чубом, великим носом, повними устами і владним виглядом, король із Божої ласки, який звик, щоб його слухалися, – сидючи на ношах, оглянув одну сторожову охорону, розташовану на па-

горку біля річки. Це була та сама охорона, що напередодні мала сутичку з козаками й опісля отримала підкріплення. На скасування попереднього наказу король вирішив просто зняти звідти сторожову охорону, мабуть, вважаючи, що там вона вже не потрібна. Один офіцер, маючи на увазі російські наскоки, висловив припущення, що причиною цього рішення був намір покласти край «тим наскокам та іншим при-ниженням». Офіцер вважав, що король надумав кинути всі свої сили в наступ проти велетенського російського війська, яке чекало всього за кілька кілометрів далі на північ. Він не помилився.

3. Шлях на Полтаву

Шведська армія стояла в глибині України, за тисячі кілометрів від батьківщини. Яка незвичайна спонука привела її сюди? Щоб відповісти на це запитання, треба знати більше про цю війну, – її пізніше назвуть Великою Північною війною, – а також про чинники, які стояли за цим конфліктом, за цілим явищем шведської великодержавності.

На той час шведській великодержавності було вже півтори сотні років. Розбудова цієї дивовижної споруди почалася ще 1561 року. На ту пору розпалася держава Тевтонського ордену і в Прибалтиці утворився вакуум політичної сили. Цим відразу скористалися росіяни й почали наполегливо просуватися до Балтійського моря. Польща й Данія також пристали до гри. І до шведської корони посипалися прохання про допомогу (зокрема, такої допомоги благали міщани Ревеля⁷, бачивши, як багаті прибутки пливають повз них тому, що вигідна російська торгівля перенеслася до міста Нарви, яке захопили росіяни). Вирішено взяти участь у цьому розхапуванні ласих шматків. На початку літа 1561 року шведські війська вийшли на берег у Ревелі. Міщан разом із дворянами в трьох естонських провінціях змушено визнати шведську зверхність. Цим було зроблено стрибок через Балтійське море. Це стало початком довгої боротьби за пануван-

---

⁷ Давня назва Таллінна.

ня у Північно-Східній Європі, що тривала півстоліття.

Потяглася довга низка воєн, в основному між Швецією, Данією, Польщею та Росією. Часом підписували мир, але він ніколи не був справді довготривалим. Саме на європейських театрах воєнних дій почав переважати зовсім новий тип війни. На зміну колишньому типові короткої локальної війни прийшли незвичні, проваджені на великих обширах збройні конфлікти: одна війна доточувалася до другої, попередня переважно викликала нову. У більшості тих збройних конфліктів на Півночі шведська корона мала успіх. Вона вривалася собі один за одним клапти землі, і завжди коштом не таких щасливих сусідніх країн (передовсім трьох вище названих). Отже, Швеції довелося пережити нелегке століття, перебуваючи майже постійно в стані війни.

Протягом 1660 – 1661 років Швеція уклала три важливі мирні угоди – в Оліві з Польщею, в Копенгагені з Данією і в Кардісі з Росією. З цими трьома мирними угодами закінчилася наступальна фаза шведської великодержавності, доба грандіозних завойовницьких заходів минула. Здобич, що її пощастило хапнути шведам за всі ті роки, була доволі показна, щоб не сказати більше. Польщі довелося віддати Ліфляндію⁸. З німецького фундаменту виламано провінцію Передня Померанія, частину Задньої Померанії, а також Вісмар, Бремен та Верден. Данія втратила Ємтланд, Гер'єдален, Гал-

---

⁸ Ліфляндія (Лівонія) – частина Балтійського Поозер'я між Ризькою затокою та озером Пейпус, 1919 р. розділена між Естонією та Латвією.

ланд, острови Готланд і Езель⁹, а також Сконе, Блекінге і Богуслен. У росіян забрано округу Кексгольм¹⁰ та Інгерманляндію¹¹ і таким чином відгороджено їх від моря. Тепер настала фаза засвоєння, коли шведська держава, немов полоз, зручно вляглася, щоб у тиші й спокої перетравити здобич, яку вона проковтнула. Почалася пора укріплення й захисту здобутих земель, що протривала ціле сторіччя.

Годі заперечити, що це було дуже дивне історичне явище. Досі непомітна, незначна держава, розташована на окраїні Європи, Швеція швидко вихопилася з-за темних куліс і здобулася на одну з чільних ролей на кону великої європейської політики. Країна відразу стала однією з великих держав першого ряду. Які сили стояли за цим неймовірним стрибком? Цілком зрозуміло, що це питання цікавило багатьох істориків; за довгі роки серед них виникало багато різних шкіл, і кожна мала свою відповідь на нього, що залежала від тямущості засновника тієї школи.

Раніше це явище пояснювали низкою небуденних подій, що тоді впливали на безпеку Швеції і більшою чи меншою

---

⁹ Езель – колишня назва острова Сааремаа, що тепер належить Естонії.

¹⁰ Кексгольм – місто біля гирла річки Ладоги, в давнину належало до Великого Новгороду, потім до Росії, 1617 – 1721 рр. – до Швеції, тоді знову до Росії, 1811 – 1944 рр. – до Фінляндії під назвою Кокісальмі, а від 1944 року – до СРСР під назвою Приозерськ.

¹¹ Інгерманляндія (давня назва – Іжорська земля) – місцевість на берегах Фінської затоки та річки Неви, у давнину належала до Великого Новгороду, потім до Росії, 1617 – 1702 рр. – до Швеції, а від 1702 року знову до Росії.

мірою змушували її до всіх тих завоювань. Ішлося передовсім про великі зміни поза межами Швеції: Великоросія знову почала зростати, давні владні структури в Прибалтиці розхиталися (внаслідок занепаду Ганзи та закінчення панування там Тевтонського ордену), контрреформація також дала певні політичні наслідки, відчутні й на півночі. До цього можна долучити споконвічну боротьбу Данії за гегемонію у Скандинавії. Отже, згідно з таким поясненням, шведські завоювання були викликані тривогою за безпеку країни від різних зовнішніх загроз. Швеція створювала буферні зони проти ворожих зазіхань сусідів і шукала того, що звичайно досить умовно визначають як природні кордони.

Фредрик IV

Надто покvapливо роблять свої висновки ті, хто хоче витлумачити великодержавність Швеції не як наслідок її сили, а більше як наслідок слабкості її сусідів. Вони воліють посилатися на різні зовнішні обставини, що сприяли шведській експансії. Польща, втрачаючи по клаптю свої володіння, тим самим втрачала і свою потугу та єдність, Росія була знесилена кривавим режимом Івана Грозного: народні бунти й заплутані династичні чвари паралізували країну. В Німеччині панувала безпросвітна, гнітюча феодальна роздрібненість, і в Данії також становище дедалі погіршувалося. Усе це призвело до того, що бідна на ресурси Швеція отримала нагоду збільшитися за рахунок цих ослаблених країн.

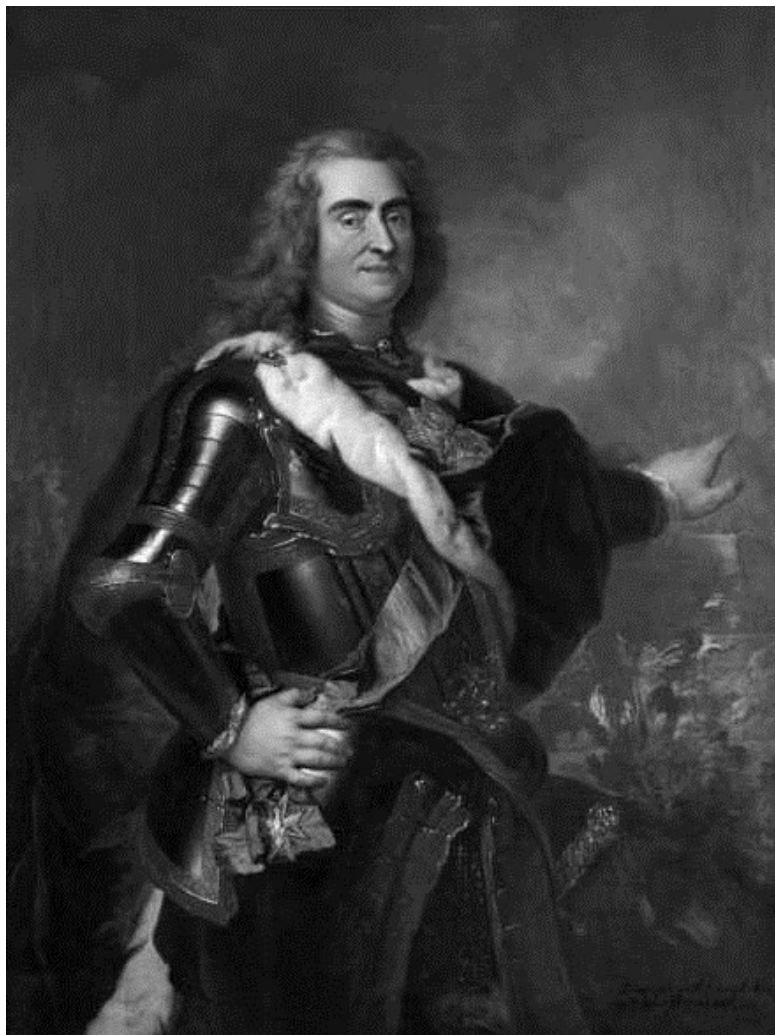
Проти цього тлумачення висували й цілком інше: рушійною силою завойовницької політики, яку провадила Швеція, була насамперед економіка. Шведська корона намагалася здобути монополію в російській та північноєвропейській торгівлі із Заходом. Цю торгівлю вона хотіла контролювати і обкладати митом. Коли держава Тевтонського ордену занепадала, така нагода з'явилася. Швеція і Польща (до певної міри й Данія) повели запеклу боротьбу за владу над цими вигідними торговельними шляхами, а тим часом самі росіяни намагалися здобути доступ до Балтійського моря, а отже, і безпосередній зв'язок із купцями в Західній Європі. Така економічна мета помітна була й у Великій Північній війні.

Четверту модель пропонували ті, хто хотів знайти пояс-

нення шведської експансії у її внутрішніх суспільних стосунках. Вони вважали, що за цим стояло шведське дворянство, феодалний стан, який завдяки війні міг зміцнити й розбагатіти коштом шведських селян та чужоземних представників свого стану. Про завоювання говорять як про спосіб для шведського дворянства загарбати для себе поза межами країни те, чого вони не могли здобути вдома. Шведські селяни були сильні і здатні опиратися чи то державі, чи великим землевласникам, коли ті їх надто нещадно визискували. У такому становищі зовнішній визиск у формі війни був доброю заміною. Владні стани добре заробляли на тому, що Швеція провадила війни й дедалі більшала. Дворянинові війна давала можливість швидко зробити кар'єру і не одну нагоду розбагатіти. Казали, що Швецію спонукали до завоювань феодалі, які хотіли захистити і збільшити свої володіння навколо Балтійського моря. Крім того, вважалося, що внутрішня логіка провадження війни, а надто коли йшлося про її фінансування, мала тенденцію сама викликати війну. Коли якась держава споряджала свою армію в похід, то це спонукало її якомога швидше випроводити її за свої межі на ворожі терени, сподіваючись, що тоді вона сама себе забезпечить, удаючись до звичних чи майже звичних методів грабунку. Утримування спорядженої армії в межах власної держави означало економічну катастрофу. Шведське фінансування війни було так побудоване, що, поки власна зброя перемагала, скрізь було тихо та любо, а кожна невдача пере-

креслювала всі розрахунки. Мир був справжньою катастрофою.

Людина, не опанована думкою конче дошукуватися у всьому першопричини, може виявити, що ці, здавалося б, різні погляди до певної міри збігаються. Заперечення, які можна висунути проти них, часто бувають наслідком недоречностей, що з'являються, коли хтось пробує пояснити все, виходячи з одного-єдиного фактора.

Теорія вакууму, яка намагається пояснити експансію слабкістю сусідніх держав, – це та модель, що каже нам найменше. Може, вона й пояснює, чому завоювання виявилися такими великими, але, властиво, дуже мало каже про те, чому вони сталися. Що ж до економічної теорії – експансія як спроба контролювати торгівлю на певному терені, – то існує багато доказів того, що така економічна мета справді багато важила для тих, хто ухвалював, що робити й чого не робити. Та виявляється, що це не було рушійною пружиною для всіх важливих стратегічних ухвал. Міркування, пов'язані з торговельною політикою, також могли відіграти явно другорядну роль проти шляхетнішої політичної мети.

За сто років, протягом яких у Швеції розбудовували великодержавність, перед її можновладцями поставав строкатий парад різних спонук і обставин. Часом, здається, провідною зіркою для них у їхніх вчинках була торгівля, часом – шляхетніша, політична підстава, пов'язана з безпекою, а бувало, що й обидві разом. (Треба пам'ятати, що чітке розмежуван-

ня між політичними підставами, з одного боку, й економічними, з другого, – це великою мірою абстракція. Ці сфери сплелися в одне. Щоб оборонити свою державу, треба було провадити війну. А новий тип війни, який поглинав велетенські ресурси, змушував збільшувати і зберігати свою економічну потугу.)

Проте немає сумніву, що внутрішнє становище у Швеції відіграло дуже важливу, щоб не сказати вирішальну, роль каталізатора для довгої низки воєн і нечуваної експансії.

Але не треба уявляти собі, що князі та дворянство вели ті пишні війни тому, що були дурні чи лихі або, може, одночасно дурні й лихі. Ті конфлікти були явищем, що його витворила феодална система; війна за тих часів була просто найшвидшим засобом отримати великий і раптовий виграш. В економіці переважало, чи, швидше, гальмувало її, мляве й відстале рільництво, яке розвивалося так повільно, що той розвиток часто взагалі важко було помітити. Територіальні завоювання і воєнна здобич були тоді єдиними шляхами до швидкого досягнення життєвих вершин. Це стосувалося і держав, і окремих осіб. Крім того, є дуже важлива відмінність між капіталістичним і феодалним ладом. Типове місце для конкуренції в капіталістичному ладі перебуває всередині економіки, всередині ринку; звичайне ж місце феодалної конкуренції – поле бою, а найзвичайніший засіб конкуренції – шпага. У капіталістичній економіці суперники можуть одночасно процвітати й розростатись. У феодалній

економіці таке неможливе, центральний творець вартостей, земля, не може збільшитися в об'ємі, вона може тільки змінити власника, і така зміна завжди відбувається зі зброєю в руках. Отже, численні й довгі війни переважно були майже неминучим наслідком феодалного суспільного ладу.

Легко вирахувати, що в цій кривавій політиці хтось мав бути зацікавлений. Як кажуть, правди в мішку не сховаєш, – безперечно, завдяки великодержавності багатшало саме шведське дворянство. Через своє виховання й освіту дворяни змалку націлювалися на військове поле діяльності. Для молодих дворян, що дбали про кар'єру, взагалі існувало тільки два шляхи, про які варто було думати: шлях службовця або шлях військового. Із них шлях меча був незрівнянно привабливіший. Деколи понад 80 відсотків дворян перебували у війську. Варто знати, що тодішні люди ставилися до війни цілком інакше, ніж ставляться теперішні. Для них війна здавалася не якимось лихом *a priori*, а насамперед нагодою зробити кар'єру і швидко досягти достатку, ділом, яке найбільше личить дворянинові. Натомість *мир* у їхніх очах міг бути прикрою небезпекою, що загрожувала їм деморалізацією і матеріальними нестатками. Родовитий дворянин Густаф Бунде сказав колись на військовій нараді, що в пережитій війні «багато лицарів знайшли своє місце і виявили свої здібності, чим змогли підтримати гідність свого стану, а вдома їм довелося б нидіти в злиднях». Адам Людвіг Левенгаупт, той самий генерал, який влаштував пастку на

козаків, казав: «На війні й за кордоном найменша втіха важить куди більше, ніж ті марнославні розваги, на які я, на свій сором, гаю час удома, на батьківщині». І це справді була загальна думка серед таких, як він. (Цей позитивний погляд на війну зберігався й пізніше, у XVIII столітті. Оскільки доводилося вічно розштовхувати ліктями інших, щоб посісти одну з небагатьох посад мирного часу, то багато дворян зі сльозами на очах оглядалися на минулі часи воєн і чвар.)

Серед сучасників знаходилося чимало таких, хто під час приморозку завойовницьких походів великодержавності не вагався засуджувати війну як єдиний спосіб зміцнення становища дворян і збереження в країні миру. Мовляв, дворяни наживаються на війні багатьма способами: в подяку за різні заслуги їм роздають найкращі маєтки, а на полі бою вони привласнюють воєнну здобич і отримують платню як найманці. Ті ж дворяни, що попри все залишалися вдома, могли завдяки спеціальній податковій системі отримувати від своїх селян половину тих коштів, що риксдаг асигнував на збройні сили. Крім того, і дворяни, і корона наполягали на застосуванні рекрутських наборів до армії як на гнучкому способі спекуватися бунтівних селян. Дехто заходив так далеко, що вважав, ніби то не війна вимагала набору рекрутів до армії, а потреба набирати рекрутів як спосіб запровадження дисципліни спричинялася до війни.

Та не варто надто спрощувати й очорнювати образ шведських дворян, вбачати в них однорідну масу кровожер-

них собак, що, виючи, постійно жадали нової війни. Вони здатні були виявляти неабияку відповідальність за державу й суспільство, і є історики, які намагаються помалу вкорінювати думку, що саме шведські дворяни були найпрогресивніші в тодішній Європі. Серед дворян, крім усіх тих, що робили військову кар'єру, було також багато добрих державних діячів, блискучих учених і безліч тямущих службовців, здібних поетів і просто освічених людей. Часто війна була тягарем і для дворян, і далеко не всі вони підштовхували короля до війни (наприклад, до ради належали й такі, що довгий час перебували у відвертій опозиції до експансіоністської політики і вперто вимагали миру). Та, незважаючи на це, можна сміливо сказати, що серед дворянства ми знайдемо і більшість тих, що задумували війну, і більшість тих, що мали з неї користь.

Ознакою тієї війни, Великої Північної, було те, що вона почалася не так, як решта воєн у XVII столітті, тобто не з нападу шведів, а навпаки, перші напали сусідні держави. А проте, як ми побачимо, то була відверто реваншистська війна. Напади передовсім були спрямовані на те, щоб відібрати назад землі, що їх шведи захопили в них протягом минулих років. Шведські вояки змагалися під Полтавою за те, щоб зберегти ту здобич. Вірні вояки Карла XII билися й помирали за тих, хто наживався на імперії і тому хотів її зберегти, за тих шведських дворян, які отримували великі, добрі маєтки на завойованих землях, за всілякі торговельно-капіталі-

стичні зграї, що наживали великі гроші на східноєвропейській торгівлі, і за шведську державу, що радо стягала мито й акцизи з тих велетенських прибутків. Саме ці дійові особи найперше опинилися під загрозою, коли наприкінці XVII століття над Європою почали збиратися лиховісні хмари і стало видно, що насувається нова велика війна.

4. Війна

Війна, що привела велику шведську армію в серце України, була безпосереднім наслідком шведської великодержавності. Шведська влада вперто боронила те, що завоювала за минулу добу. Якщо війнами та завоюваннями намагалися досягти безпеки Швеції, то все скінчилося химерним парадоксом: якраз безпека її ослабла. Як виявилось, великодержавність значною мірою розбудовували за рахунок Данії, Польщі та Росії. Ніщо не свідчило про те, що ті держави мовчки погодяться із втратами території, які їх спіткали. Протягом довгих років їм надто часто наступали на пальці, і вони ще й досі боліли.

У Данії реваншизм нив, як хворий зуб. Найпершою метою данської зовнішньої політики було вирватися з кільця, яким її оточили шведи, й повернути собі втрачені провінції. У Польщі також плекали плани відвоювати втрачені землі, хоч поляки не казали про них так відверто, як данці. Країна, власне, мала тільки один вихід до моря – через Гданськ. А литовські і білоруські терени, що належали до Польщі, навпаки, намагалися отримати той вихід через Ригу у шведській Ліфляндії, і поляки сподівалися скоро домогтися цього. Новий володар, що посів польський трон 1697 року, курфюрст Саксонії Фрідріх Август, якого ще називали Дужим, перед коронуванням у Кракові мав скласти присягу, в якій було й

зобов'язання повернути втрачені землі.

Росіяни також снували підступні реваншистські плани. Найперше вони були зацікавлені в тому, щоб повернути Інгерманляндію, бо через утрату цієї землі їх відрізано від Балтійського моря. Підписуючи мир у Столбові 1617 року, коли Інгерманляндія переходила в руки шведів, російські представники відверто сказали: раніше чи пізніше вона знову повернеться до Росії. Уже в середині XVII століття російська держава почала знову розширюватися. Вступ на трон нещадного, дивовижного Петра I започаткував нову фазу в історії країни, початок велетенської праці, спрямованої на те, щоб зробити відсталу й ізольовану Росію сучасною європейською державою. Життєво важливим для російської держави та російської торгівлі був доступ до вільних від криги портів. Після того як росіянам не пощастило зброею забезпечити собі вільне плавання в Чорному морі, вони звернули свої погляди на Балтійське і на шведські провінції на його берегах. Вибір напряму експансії в такому становищі був цілком природний. Саме тоді значення балтійських портів дуже зросло і насамперед завдяки зростанню торгівлі певними російськими товарами.

Становище було вкрай напружене. Якщо політична кон'юнктура згуртує ворожі Швеції сили до спільної дії, у Північній Європі вибухне велика війна. На зламі століть почали з'являтися ознаки того, що гніт, який веде до комори з порохом, уже горить, хоч цього ще не видно.

На Великдень 1697 року помер Карл XI, вимучений раком шлунка. Його хвороба вже раніше спонукала до наступу данських дипломатів. Вони повідомили зі Швеції про великий голод і про загрозливий внутрішній розбрат. Декотрі з них вважали, ніби він зразу почнеться, якщо вибухне війна. Тільки дехто з ворожого табору розумів, що ці надії вочевидь перебільшені й викликані почасти пропагандою, а почасти схильністю сприймати бажане за дійсне. Дипломати і стратеги вважали, що тепер випадає блискуча нагода напасти на Швецію.

Почалися таємні переговори, спершу тільки між Данією та Росією, але потім до тієї змови було залучено й Польщу. Влітку 1698 року цар Петро, повертаючись додому, щоб особисто допомогти в тортурах і масових стратах стрільців, які саме вчинили бунт у Москві, зустрівся з Августом II у Раві, містечку неподалік від Львова. Після триденної безпросипної п'ятики впереміш із таємними політичними переговорами нові друзі обмінялися зброєю та одягом на знак побратимства і розійшлися. Для обох цих володарів думка про війну зі Швецією стала ще звабливішою: обидва вони щойно воювали з Туреччиною і обидва залишилися ні з чим. Август розраховував на загальну підтримку поляків, якщо він рушить у похід і здобуде Ліфляндію (що також дало б йому привід і далі тримати в країні своє саксонське військо, а це ще дужче зміцнило б його становище в Польщі).

Протягом літа 1699 року температура піднялася ще на

кілька позначок. Між Данією та Швецією виникла зовнішньо-політична криза, і яблуком незгоди, як бувало й раніше, стала Гольштинія-Готторп. Ці незалежні герцогства на південь від Данії були тісно пов'язані зі Швецією і мали велике стратегічне значення. На випадок війни з Данією вони давали шведам можливість поставити ютландців між молотом і ковадлом. Данія цілком природно сприймала Гольштинію-Готторп як постійну загрозу, як знятий із запобіжника пістолет, спрямований у спину данській державі. Гольштинські герцоги мали великий вплив на молодого шведського короля. Шведська зовнішня політика була спрямована на підтримку цих герцогів. У цьому напруженому становищі шведи ухвалили постанову, яка підкинула дров у багаття. Частину укріплень у Гольштинії, зрівняних із землею кілька років тому, мали знов відновити, і саме з допомогою шведської армії. До Шлезвіга і Померанії послано військове з'єднання. Шведські дії не викликали війни, але мали вплив на розвиток подій. Вони пришвидшили інтриги проти Швеції, а водночас і початок війни, якому мали б стати на заваді, – ще один парадокс історії. Данське керівництво почало готуватися до війни і відверто вимахувало прапором агресії при різних королівських дворах Європи. Восени 1699 року в Дрездені була підписана таємна угода. Зацікавлені країни, Данія, Росія і Саксонія, домовилися там спільно напасти на Швецію. Визначено й час нападу – січень або лютий 1700 року.

Сподівання трьох країн-змовниць на великі і швидкі пе-

ремоги, як невдовзі виявилось, не здійснилися. Швеція показала себе підготовленою до нападу. За всю свою історію вона ніколи ще не була такою боєздатною. Наполегливі реформи Карла XI спричинились до того, що країна мала велику, добре навчену і добре озброєну армію, показний флот (що було не менш важливе), нову систему військового фінансування, яка могла витримати величезні початкові витрати. А проте на блискучому спорядженні, в якому красувалися шведи, де-не-де траплялися бридкі іржаві плями. Оборона прибалтійських провінцій мала чимало вад, багато важливих фортець на кордоні перебували в поганому стані. А ще й захист із моря був не пристосований до того, щоб відбити напад росіян на Фінську затоку. (Ці вразливі місця потім зіграють фатальну роль у ході війни.)

Війну почало Августове саксонське військо. Зразу ж усе пішло не так. Незграбна спроба в лютому 1700 року раптово напасти на Ригу й захопити її не вдалася. У березні у війну вступили данці й зайняли Гольштинію-Гот-торп. У липні шведи відповіли блискавичною атакою і вибили Данію з війни; з допомогою кораблів голландського та англійського флотів шведська армія висадилася на східному узбережжі Зеландії, усього за кілька миль¹² від Копенгагена. Почувши важку ходу шведського війська під самою столицею, данський король Фредрик вирішив, що, мабуть, він усе-таки дарма надумав почати війну, і уклав мир.

---

¹² Шведська миля дорівнює 10 км.

Російський прапор

Шведи змогли повернути кораблі, гармати і багнети на схід. На той час там до зграї напасників приєдналася ще од-

на країна, а саме Росія, що за добрий тиждень після того, як був укладений мир із Данією, оголосила Швеції війну.

Це свідчить про неабияку хибу в плануванні союзу напасників, хибу, яка, мабуть, рятувала Швецію першого року війни. Змовники не склали якогось спільного військового плану. Тому їхні дії були дуже неузгоджені.

Росіяни затрималися зі вступом у війну (вони хотіли спершу закінчити війну з Туреччиною). Крім того, треба було чимало часу, щоб зібрати велику, строкату армію, яку цар мав намір кинути проти шведів. Найперше вони спрямували свій погляд на Нарву і врешті почали облогу міста. Коли шведське підкріплення на початку жовтня зійшло на берег у Прибалтиці, усі саксонці на біду російської армії вже вибралися звідти. Шведська армія змогла цілком зосередитися на допомозі Нарві. 20 листопада 1700 року 10 500 шведських вояків атакували табір росіян, що нараховував 33 000 солдатів (і 35 000 тих, що не носили зброї) і виграли перемогу, таку саму велику, як і несподівану.

У липні наступного року головні сили шведської армії переправилися через Двіну, розбили саксонців і зайняли Курляндію¹³. Таким чином усунуто пряму загрозу Ліфляндії з боку саксонців. Це означало, що можна було зняти блокаду з курляндських портів, яка дуже дратувала Англію та Гол-

---

¹³ Курляндія – південно-західна частина Латвії, у давнину заселена латиським плем'ям куршів. У XIII столітті її захопив Лівонський орден. Від 1561 року перебувала у складі Польщі, потім Росії, а від 1918 року – Латвії.

ландію. Окупація Курляндії, крім того, давала шведам можливість міцно тримати в руках гирло Двіни, що мало велике значення; і в руки шведів потрапили важливі терени, що постачали жито, а також було усунено небезпечного торговельного конкурента Риги.

Прапор російського Лефортовського полку

Війна у Швеції мала достатню популярність, щоб її можна було починати. Не раз траплялося, що люди за власний кошт перетинали Балтійське море і приєднувалися до армії.

Якщо під час Тридцятирічної війни рекрути звичайно рятувалися від війська в гірничопромислових округах, то тепер якимось дивом течія повернулася у зворотний бік. Люди тікали з шахт і майстерень, щоб завербуватися до армії. І тепер, як і під час попередніх військових конфліктів, багато хто, особливо серед вищих офіцерів, вважав, що війна – вигідне комерційне підприємство. Для прикладу можна взяти одного з її учасників, графа Магнуса Стенбока, якому на початок війни минуло тридцять п'ять років і який ціле життя провів на військовій службі голландцям, імператорові та шведам. Він брав участь у бою під Нарвою, і відразу після наступу йому присвоєно звання генерал-майора. Крім цього стрибка в кар'єрі, початок війни приніс графові багато прибутків. Найперше – це безпосередня воєнна здобич: тисячі далерів готівкою, гаманці, повні російських грошей, і безліч дорогих речей – ювелірних виробів, а також срібних кувалд та келихів. І навіть «інші дрібниці», як-от: підбиті кунічим хутром укривала, сільнички, зброя, ліжка, церковні ризи й чаші, розп'яття, свічники та обшиті галунами сурдути – також знаходили шлях до його маєтку. З плином часу набиралися великі суми грошей, які теж ішли до Швеції і на які купувалися нові землі. Крім того, до цієї здобичі треба додати й непрямі прибутки. Стенбок узявся забезпечувати армію різними необхідними речами. Йому порадили різати свою худобу, пекти хліб на сухарі із зібраного врожаю, а потім продавати ті продукти військовій управі. Стенбок, крім

стрибка в кар'єрі, військовій здобичі і постачання армії, мав ще й четверту спонуку до служби у війську: оборону родинного маєтку у Прибалтиці. У листі додому після битви під Нарвою, де його самого поранено, він каже у зв'язку з материним маєтком на тих теренах, що він «ризикував дістати синець під оком задля її маєтку тут у Ліфляндії». Магнус Стенбок – промовистий приклад того, як людина з вищого прошарку суспільства справді могла розбагатіти на війні.

Чохол від російської литаври

Проте оцінювати воєнну здобич з погляду моралі було б анахронізмом. І для офіцерів, і для солдатів та здобич була важливою рушійною силою в боротьбі з ворогом, і її сприймали як законне явище, як щось справедливо здобуте власними потом і кров'ю. Грабунок був засобом, до якого вдава-

лися, щоб підбадьорити вояків, він був цілком дозволений учасникам битви і докладно регламентований певними параграфами військових статутів. Власне, єдиним обмеженням була заборона грабувати, – як і напиватися, – поки ворог не буде розбитий. Усе, що було захоплене на полі бою, належало, за небагатьма винятками, офіцерам та солдатам і мало бути поділене між ними. Винагорода важко пораненого кіннотника в порівнянні з тим, що отримували його офіцери чи вище командування, була тільки мізерними крихтами. Це можна показати на прикладі поділу здобичі, отриманої пізніше в битві під Саладом 1703 року.

Поранений капітан отримував 80 ріксдалерів.

Непоранений капітан – 40 ріксдалерів.

Поранений лейтенант або хорунжий – 40 ріксдалерів.

Непоранений лейтенант або хорунжий – 20 ріксдалерів.

Непоранений унтер-офіцер – 2 ріксдалери.

Поранений солдат – 2 ріксдалери.

Непоранений солдат – 1 ріксдалер.

Простий солдат ніколи не міг розбагатіти, він був щасливий, що бодай залишався живий. Але натомість солдати своїм життям допомагали здобувати маєтки вищим офіцерам-дворянам, заплямовані кров'ю родинні маєтки, що подекуди існують ще й тепер.

Війна тривала, і протягом осені 1701 року шведські сили виявилися безпосередньо вплутаними у внутрішню боротьбу між різними польськими угрупованнями, а в січні друго-

го року шведська армія вступила до Польщі. Таким чином війна поділилася на два театри бойових дій. З одного боку – польський фронт, де головні сили шведської армії кружляли по країні, намагаючись пригасити невдоволення і підкорити її, і все з однією метою: підготувати ґрунт для скинення Августа з трону. З другого боку – прибалтійський фронт, на якому дрібні шведські сили поволі, проте неухильно відступали назад перед російською армією, що так само поволі, проте неухильно збільшувалася і набувала досвіду. Шведських сил, залишених для захисту Прибалтики, було вочевидь недостатньо. Зроблено й ще одну велику помилку – ті сили поділено на три самостійні частини, що не мали якогось спільного вищого командування. Отже, утворилися три корпуси, з яких кожен зокрема був надто слабкий і які майже не узгоджували між собою своїх дій. Не дуже покращало становище й від того, що вище командування заборонило посилати в прибалтійські провінції підкріплення; натомість їх мали спрямовувати на польський фронт. Поки Карл XII роками кружляв Польщею, шведи втрачали в Прибалтиці один за одним важливі стратегічні пункти. Росіяни досягли Фінської затоки, де заходилися розбудовувати свій флот, а на шведській землі почали будівництво Санкт-Петербурга, що мав стати новою столицею Росії.

Прапор російського піхотного полку

Населення Прибалтики дуже бідувало, поки йшла війна. Забезпечення шведської армії великою мірою було засноване на контрибуціях, а як казати навпростець, то це означало, що шведи, мов сталева сарана, об'їдали ті терени, якими просувалися. У населення, що вже й до війни було на межі голоду, з допомогою погроз, вогню і тортур забирали

харчі, а принагідно й гроші. Важило одне: аби армія отримала належне, а країна, за словами самого Карла XII, «нехай страждає скільки хоче». Високе начальство отримувало від найвищого накази «видавлювати, видирати все, що вдасться, і швидко зібрати його якомога більше на добро армії». Тому часто там, де проходила шведська армія, спалахувала запекла партизанська війна; польське населення, не вагаючись, убивало шведського вояка, як він траплявся їм самий, а шведи карали їх за це надзвичайно жорстоко. Інструкції шведської головної квартири грізно попереджали, що лиходіїв треба страчувати за найменшої підозри «задля постраху і щоб вони знали – коли вже за них узялися, то не буде пощади навіть немовляті в колисці».

Як приклад одного з багатьох шведських злочинств можна назвати різанину в Нішаві. У серпні 1703 року містечко Нішава на південний схід від Торуня було спалене, а всіх його невинних мешканців повішено на кару за те, що хтось у тих околицях напав на шведський загін.

На півночі, у прибалтійських провінціях, росіяни грабували і вбивали принаймні так само безоглядно, як шведи на півдні, в Польщі. Російська стратегія мала на меті цілком спустошити шведські провінції, щоб надалі вони не могли бути для шведів базою для ведення з них війни. Російський генерал Шереметев в одному зі своїх листів цареві задоволено розповідав про свої найостанніші спустошення: «Я розіслав на всі боки солдатів, аби вони хапали людей і грабували;

ніщо не врятувалося від спустошення, все зруйновано або спалено. Солдати забрали із собою багато тисяч чоловіків, жінок і дітей, а ще щонайменше 20 000 робочих коней і худоби». (Худоба, що вже була з'їдена чи забита, у ту кількість не входила; на думку Шереметева, її було вдвічі більше, ніж тієї, що вони забрали із собою.) Російська армія тягла за собою цілі валки того населення як живу здобич; високе військово начальство забиравало собі багато тих людей і використовувало їх як робочу силу у своїх маєтках. Решта або були продані як худоба на брудних ярмарках у Росії, або опинилися в татарському чи турецькому рабстві.

За ті довгі роки, що Карл XII кружляв Польщею, грабуючи її, він нарешті досяг одного конкретного наслідку. Наприкінці 1705 року між Швецією та Польщею укладено мирну угоду. Ця угода цікава тим, що вона виявила, задля чого воювали шведські солдати. Це був давній кістяк шведської ідеї – *Dominium maris Baltici*, Панування над Балтійським морем, – який витягли із шафи, де він був схований, і змели з нього порох. За угодою більша частина польської торгівлі повинна була спрямовуватися до шведської Риги, водночас поляки мали зруйнувати свій новий порт Палангу, щоб він не міг конкурувати зі шведськими портами.

Польський кавалерійський штандарт

Шведські купці отримали більші можливості оселятися в Польщі, і їхні права там дуже зросли. Угода також забороняла всю російську транзитну торгівлю з рештою Європи. Хоч поляків і не силовано до якихось територіальних поступок,

усе-таки то була тяжка угода, якою шведи дуже зв'язували їм руки.

Улітку 1706 року після тривалих зволікань шведи нарешті захопили Саксонію. (Довелося довго чекати з огляду на великі європейські держави, що були тоді цілком поглинуті війною за успадкування іспанського трону.) Захоплення Августової власної успадкованої країни призвело до швидкого кінця: у вересні в маєтку Альтранштадт неподалік від Ляйпціга була укладена мирна угода, згідно з якою Август відмовився від польського трону, визнав шведську маріонетку Станіслава Лещинського законним королем Польщі, а також пообіцяв ніколи більше не підтримувати ворогів Швеції. Після семи років війни двоє з трьох членів напасницького союзу були виведені з гри. Тепер залишилось тільки поквитатися з третім, з Росією.

Усі ці роки головні сили шведського війська були міцно вплутані в затяжну, безглузду війну в Польщі. Тому цар Петро отримав дуже потрібний йому перепочинок. У російських збройних силах було проведено реорганізацію, вони набули важливого досвіду й відновили впевненість у своїй силі завдяки довгій низці виграних боїв у Прибалтиці. Росіянам пощастило пробитися до Балтійського моря. Шведські провінції були розграбовані дощенту й опинилися під важким гнітом; такі важливі позиції як Нотеборг¹⁴, Нарва й Дерпт¹⁵

---

¹⁴ Нотеборг – давня назва фінського міста Пекінесарі.

¹⁵ Дерпт – теперішнє місто Тарту в Естонії.

уже кілька років знову перебували в руках царської армії. Тепер усе це треба було виправити.

Настала черга цареві Петрові відпокутувати за свої підступи проти Швеції. Уся Європа була переконана, що впертого кремлівського володаря чекала нечувана поразка. Москву охопив великий страх, багато чужоземців залишали місто перед очікуваним наступом шведів. Ширилися чутки про бунт і різанину.

5. Похід

Останніми днями 1707 року шведська армія перетнула річку Віс-лу й рушила у східному напрямку. Тонку кригу зміцнювали соломою, дошками й обливали водою. Ламка підстилка прогиналася під ногами солдатів, деколи підводи, коні й люди зникали в темній прудкій течії, та загалом усе відбувалося за планом. Позаду лишилася цілком висмоктана Саксонія і сплюндрована Західна Польща, а десь попереду відступала російська армія. Шведське військо було велике й сильне, чи не найкраще в Європі. Завдяки найманцям і новому рекрутському наборові зі Швеції вона розбухла майже до 44 000 чоловік. Таку численну армію вбогій Швеції не часто вдавалося зібрати в похід. Вона була добре споряджена й підготовлена: нова зброя, нові мундири, військові каси, повні по вінця, і великий запас набоїв, пороху, ліків та всього іншого – усе свідчило, що вона справді добре підготовлена. Цар Петро мав чого злякатися.

І він злякався. Під час свого просування вперед шведи раз по раз отримували знервовані мирні пропозиції, але зарозумілий і впевнений у своїй перемозі Карл відкидав їх.

Російська стратегія з огляду на наближення такої загрози була зрозуміла.

Жовківський план, застосовуваний уже понад рік, виходив з того, що треба будь-що уникати вирішальної битви

на теренах Польщі, а натомість відступати перед натиском шведів і водночас плюндрувати й рокувати на голод ті землі, якими ймовірно мав рухатися супротивник. Щоб уповільнити просування шведів, належало руйнувати дороги й мости, а також чинити опір у вдало вибраних місцях. Треба було виснажувати шведське військо, вдаючись до дрібних сутичок і перестрілювання. Нарешті, біля російського кордону належало створити двохсоткілометрову пустельну зону, де не буде ні людей, ні харчів. Це був грандіозний, жорстокий план, спрямований на порятунок країни через її руйнування.

Цар Петро I

Разом із війною тривали далі муки Польщі. Цій нещасній країні довелося тепер платити за свою військову і політичну слабкість; вона знову стала полем бою для двох могутніх держав. З одного боку – велике шведське військо, що твердо вирішило ще раз прогризти собі шлях через геть обдурту вже країну, а з другого боку – безмір російських загонів, зацікавлених тільки в одному: знищити всього якомога більше, поки супротивник досягне тих теренів. Коли шведське військо перетнуло кордон Сілезії, воно відразу побачило страшну руїну. Росіяни спалили села й міста, отруїли воду в криницях і вибили цивільне населення. Ті, що звикли до розкішного квартирування в багатій Саксонії, почували себе так, наче їх кинули просто в пекло. Польща була ніби зерно між жорнами.

Шведське військо, перейшовши Віслу, подалося на схід. Досить несподівано воно вибрало шлях через Мазурію, великий лісисто-болотяний терен поряд із східнопруським кордоном. Тих місць ніколи ще не перетинала жодна армія через їхню непрохідність. Та цим переходом Карл XII сподівався оминати ворожі позиції і без бою виманити росіян із за річки Нарви.

Шведське військо трьома колонами вступило в Мазурію. Іти було важко через погані дороги і глибокий сніг. Задумуючи цей свій геніальний військовий хід, король не враху-

вав населення тих теренів, яке не вельми хотіло пускати до своїх домівок зграї голодних шведів. Спершу селяни спробували почати переговори з армією, вони хотіли самі визначити, якими дорогами має йти військо і скільки вони ладні віддати на його утримання, проте селянських уповноважених шведи просто повбивали. Вибухнула коротка, але запекла партизанська війна. Населення пішло в ліси, воно розбирало греблі і влаштовувало пастки на лісових дорогах. Великі селянські загони відчайдушно намагалися зупинити пересування шведів через свою землю і щодня нападали на них із засідок.

Кара шведів за це була страхотливо жорстока. До лісу вирушали військові загони з наказом убивати кожного чоловіка, старшого за 15 років, забивати всю худобу, яку не можна було забрати із собою, а також палити всі села. Проте партизанська війна не вщухала, тим часом як армія, вбиваючи людей і руйнуючи все, прокладала собі шлях далі. Мазурські села одне за одним зникали у зливі іскор. Найважчим завданням для армії було вичавити з непокірного населення достатньо харчів. Тоді не вагалися вдаватись до давнього, випробуваного методу – до тортур. Часто вживали таку відміну їх: запихали пальці селянина в кремінний замок пістоля й затискали в тих примітивних лещатах доти, доки з пальців не бризкала кров. Другий спосіб, до якого вдавалися шведи в Польщі, – обгорнути нещасній жертві голову і палицею скручувати ту обгортку, поки очі не вилізуть з орбіт. У Ма-

зур'ї жорстокість армії сягнула ще далі: солдати ловили малих дітей, шмагали їх батою і вдавали, що хочуть повісити, аби змусити їхніх батьків бути поступливішими. Деякі військові частини виконували погрози і вбивали дітей перед очима в батьків.

Коли армія десь днів через десять покинула засніжені ліси Мазурії і вийшла на литовську рівнину, після неї лишилася пустеля. Одним із шведів, що брали участь у цьому, був тридцятидев'ятирічний драгунський полковник Нільс Юленшерна. Він не без задоволення так підсумував те, що сталося: «Багато люду вибито, а все те, що залишилося, спалено та знищено, тож, я думаю, ті, що вижили, не скоро забудуть шведів».

28 січня 1708 року король із передовим загоном у 600 чоловік перетнув Німан і здобув Гродно. Росіяни, почувши, що наближається ворог, виселили місто за кілька годин. Вони відступали далі, а шведи йшли за ними. Погані зимові дороги давалися взнаки і людям, і коням, і не завжди вони мали дах над головою. Уцілілі хати насамперед займали офіцери, їхні родини й челядь. Простим воякам найчастіше доводилось збиватися до купи на снігу біля огорожі садиби або біля стіни будинку, щоб хоч трохи сховатися від вітру, або юрмитися навколо великого багаття із запалених колод. Загалом шведи просувалися на схід так, як планували, але російська армія мала очевидні труднощі. Її кіннота не завжди могла діяти за Жовківськими приписами, не робила якихось по-

важних спроб стримати шведів, тільки відступала. Крім коротких сутичок, ніяких воєнних дій між арміями не було. Шведи просто наступали росіянам на п'яти, і ті врешті встигали тільки спалювати все на своєму шляху. Про їхній поспіх свідчили трупи загнаних коней. Шведи досягали спалених сіл, коли ще обгоріла худоба сіпалася у своїх стійлах. Але здебільшого росіяни все-таки відступали швидше, ніж їхні супротивники могли угнатися за ними під ненастанним лапатим снігом і на поганих дорогах. Оскільки шведам важко було добувати харчі, а коні кіннотників ламали собі ноги, гонитва припинилася. Біля містечка Сморгань, осідку литовських приборкувачів ведмедів, шведи на початку лютого зробили зупинку. Армії потрібний був відпочинок.

Шведська армія простояла там понад місяць, розквартирувавшись на багато миль навкруги. Час використовували здебільшого на наполегливе опанування військової справи за новим статутом. У середині березня через гостру нестачу харчів, незважаючи на великий холод, армія знялася з місця і за кілька днів перебралася миль за п'ять на схід, в околиці Ра-дошковичів, що були не такі спустошені. Там вона майже три місяці без потреби відбувала муштру в сльоту й вишукувала в селян останні крихти харчів. Населення намагалось сховати те, що в них ще залишилося, у вправно замаскованих ямах. Та шведи за довгі роки навчилися так само вправно вишукувати ті ями. Вони так швидко знаходили їх, що селяни у відчаї добачали в цьому якісь чари. Солдати, напри-

клад, уже знали, що коли в якомусь місці сніг розтає швидше, ніж на землі навколо нього, то там має бути потаємна яма. Крім того, у них були спеціальні палиці з гаками, якими вони штрикали в землю, і там, де на гаки чіплялася солома, була яма, бо звичайно саме нею накривали їх.

Армія готувалася до літнього походу. Накопичено харчів та інших необхідних речей, а також послано гінця до Курляндії по генерала Ле-венгаупта. Він отримав наказ приготувати своє військо до походу, спорядити його великим запасом усього необхідного і приєднатися до короля. А все ж головна армія зазнала під час стоянки певних утрат: багато коней загинуло через брак доброго фуражу. Крім того, під весну великі прогалини в полках почали робити хвороби. Особливо тяжко було новобранцям, незвичним до суворих умов похідного життя. Незважаючи на це, шведам довелося чекати, поки підсохнуть вибоїсті розквашені дороги і встигне підрости хоч якась трава, щоб легше було прогудувати безліч коней. 6 червня 1708 року очікуванню поставлено край: військо знялося з місця. Був залишений тільки один загін для охорони новообраного короля Станіслава, а решта, понад 38 000 чоловік, рушила в дорогу.

Сумнів, у який бік мало простувати шведське військо – на північ, щоб вигнати росіян із прибалтійських провінцій, чи просто на Москву, – скоро розвіявся. Шлях ішов на схід, до того місця, яке звичайно називали «річковою брамою». Дві великі річки, Двіна і Дніпро, утворювали майже суцільну

воду перепону вздовж тодішнього російського кордону від Балтійського моря до Чорного, за винятком вузької смуги, де обидві річки звертають на схід: це й була «річкова брама». Через ту смугу пролягала широка головна дорога на Москву. Хоч її не порушували великі річки, але перетинало чимало їхніх приток. Росіяни мали намір використати їх як лінії оборони. Вони розділили своє військо на багато частин, що наготувалися зупинити шведів. З усіх приток найбільша була Березина, а найкраща переправа через неї – біля Борисова, отож там аж в очах мигтіло від зброї та загонів, що чекали на супротивника. Проте шведське командування зробило дуже добрий маневр – вибрало шлях трохи південніше, водночас пославши в напрямку Борисова великий загін кінноти. Цей запобіжний маневр дав підставу росіянам повірити, що головний удар шведів справді спрямований на Борисів. Тим часом шведська армія дісталася путівцями до іншої переправи, практично не-захищеної. Ще раз шведське військо з найменшими втратами ошукало супротивника. Але не виграло від того, як сподівалося, бо через великий обоз, через погані дороги й негоду військо рухалося надто поволі. Росіяни мали вдосталь часу, щоб відступити й перегрупуватися на нові позиції за невеличкою річкою Бабич коло містечка Головчина. Там вони хотіли зробити ще одну спробу затримати шведську армію, що невблаганно посувалася вперед.

А вона вузькими путівцями також добувалася до Головчина. Ще до того, як надійшли всі військові частини, 4 липня

почалася атака. Місце для нападу вибрано вдало. У запеклому кривавому бою росіян вибито з укріплень. Тепер шведи остаточно пересвідчилися, що перед ними вже не така збиранина, яку вони розігнали навсібіч під Нарвою: росіян полягло близько 5 000 чоловік, а шведів – близько 1 200 чоловік.

Коли ворог утік із поля бою, піхотинці посідали відпочити, а маркітантки добралися до них із горілкою та хлібом. Навколо ходили по полю священики і причащали смертельно поранених, що стогнали й кричали з болю. (Багато з них помирили дуже швидко. Двадцятирічний кавалерист Карл Дюваль прожив три довгі доби з розтрощеною головою; йому відірвало носа й половину обличчя.) Шведи напнули намети посеред поля бою, яке мало жахливий вигляд: гори мертвих людей і коней, гармати, наплічники, мідяні казани, їжа й поламані вози, вимащені глиною, лежали впереміш мото-рошними стосами. Мертвих шведів поховали, віддавши їм шану, у братських могилах, але більшість росіян залишилася лежати непохована в літню спеку. Скоро над полем поширився густий, нестерпний сморід гнилих трупів, витримати там було неможливо. Навколо нишпорили собаки і поїдали розкидані навкруги голі, розпухлі людські тіла.

Цар, довідавшись про наслідки битви, осатанів і влаштував військовий трибунал. У командувача цієї битви відібрано всі звання і присуджено йому оплатити зі своєї кишені вистріляні набої і втрачені гармати. Солдатів, поранених у

спину, звинувачено в боягузстві і розстріляно або повішено.

Шлях до Дніпра для шведської армії був вільний. 7 липня вона ввійшла до великого міста на Дніпрі Могилева. Тут вона стала табором і пробула майже місяць. Причиною нової зупинки була, як завжди, необхідність поповнити запаси харчів, а головне – почекати, поки прибуде з Курляндії корпус Левенгаупта. Левенгаупт підготувався як міг до походу, але королівський наказ вирушати він отримав щойно – 3 червня. Не так легко було підняти корпус у похід і зібрати великий запас харчів, який треба було везти із собою, тому він зміг вирушити аж наприкінці місяця. Корпус, що складався з 12 500 солдатів, 16 гармат і велетенського обозу з кількох тисяч возів, посувався повільно.

Коли шведська головна армія після місячного очікування знову вирушила в дорогу 5 серпня, Левенгаупт іще не приєднався до неї, але затримка й так тривала надто довго, треба було відновлювати наступ. Та армія пішла не проти головної ворожої сили, що стояла на добре укріплених позиціях біля Горок, а повернула на південний схід до річки Сож, іще однієї притоки Дніпра. Шведи були змушені триматися поблизу Дніпра, щоб не залишати неприкритим невеликий корпус Левенгаупта. Вони пробували звабити росіян на битву. Роблячи важкі переходи, намагалися встряти в сутичку то з тим ворожим загonom, то з іншим, але ті ухилялися від неї, лишаючи за собою пограбовану і спалену землю. Інколи шведи так наздоганяли росіян, що вїздили просто в табір,

де ще залишалися намети, коні, часом навіть армійські повії або такі екзотичні тварини, як верблюди. Біля Черикова на Сожі шведи постояли кілька днів, перестрілюючися з росіянами по той бік річки; король, що любив постріляти, у запалі ходив берегом, брав мушкета то в того, то в іншого вояка і своїми пострілами поклав багато російських солдатів. Відбулося лише кілька невеличких сутичок, як, наприклад, біля Доброго 31 серпня і біля Раївки 10 вересня, але загалом вони не мали ніяких інших наслідків, крім великих утрат живої сили. Гонитва за росіянами, що відступали на північний схід у напрямку міста Смоленська, тривала далі.

Для найвищого генералітету війна того сльотливого літа була довгою низкою назв сіл, міст і річок, пов'язаних між собою технічними термінами військової науки: наступ, відступ, форсований марш. Для простого солдата дійсність на марші була інша. Для нього не існувало взаємозв'язків між подіями і великими планами, а було тільки сліпе, виснажливе чалапання глинистими лісовими путівцями, полями та помережаними виярками сіножатями, темними заболоченими лісами, ненадійними греблями через мочари і хисткими мостами через річки, здебільшого під пронизливим холодним дощем, що, здавалося, ніколи не перестане, – солдат гнався за ворогом, якого майже ніколи не бачив, але про якого йому нагадувала хмара диму, що посувалася вздовж обрію.

Літо було холодне і сльотливе. Солдати дуже мучилися. Збіжжя того літа росло повільно. Доводилося косити його в

полі надзелень і молоти на невеликих жорнах. Тісто готували в казанах і пекли в наспіх викопаних у землі печах; хліб з такого тіста виходив чорний і несмачний, а часом і його не було. Крім того, солдатам важко було взагалі викроїти час, щоб приготувати собі бодай якусь їжу. Перед ними на овиді здіймалися незчисленні димові стовпи, а навколо них раз по раз вигулькувала російська кавалерія. Щоб завжди бути напоготові, солдати переважно спали одягнені, і часто вранці їх будив крик козаків. Ці рухливі ворожі вояки постійно були поблизу, готові до нападу. Найдужче вони любили нападати на обоз: убивали охоронців, візників, обслугу і хворих, різали коней і грабували все, що траплялося під руку. Коли шведські загони ставали в лаву до нападу на них, вони миттю тікали, а коли шведи пускалися слідом за ними, то тільки заганяли своїх коней. Щоб солдати, яким треба було пробиратися по місцевості, не заблукали в незнайомих лісових хащах, у темряві і в негоду, інколи ставили спереду барабанщика, який перестуком паличок провадив їх, голодних, спраглих і втомлених. Після довгого цілоденного маршу солдати ввечері часто залишалися не влаштованими як слід на ніч, бо росіяни або спалювали всі будинки, або так напосідалися на квартирмейстерів, що вони ніколи не встигали розподілити солдатам місця для ночівлі, і через це в літній темряві зчинявся великий нелад. Та й сам собою вечір аж ніяк не означав відпочинок. Солдатів чекало або довге нудне патрулювання, або варта, або якась важка праця, наприклад, їх

могли послати роздобувати фураж. Армії потрібні були коні, а коням – фураж, і солдатів посилали збирати його. Для цього доводилося наражатись на небезпеку, довго їздити мочарами й темними лісами, де було повно козаків, що воювали на боці росіян, і де в засідках на них чигали розлючені селяни. Солдати проклинали свого недосяжного супротивника, покладаючи на нього вину за свої труднощі й виснажливу працю, і зневажливо прозивали його «болотяним дідьком». Усі нетерпляче очікували вирішальної битви, що мала принести їм відпочинок, а може, навіть мир. Армія вже неабияк стомилася від війни.

11 вересня шведське військо зупинилося поблизу Старишів, прикордонної місцевості біля великої дороги на Москву, звідки до Смоленська було всього близько восьми миль. Там воно постояло кілька днів, немовби хотіло відсапатися й вагалось: лишатись надовше чи ні. Росіяни доценту винищили землі між шведським військом і Смоленськом. Здавалося, весь простір спереду палає багаттями. Обрій був важкий, сірий від диму пожеж, а вночі небо яскріло від їхніх відблисків. Становище було дуже непевне. Шведи страждали від нестачі харчів, а наступ у напрямку Смоленська означав, що доведеться й далі йти пустельним згарищем, яке їм усе ще не переставали готувати росіяни. Про те, щоб стояти й очікувати на Левенгаупта з його корпусом, який усе щедесь далеко долав шлях із Прибалтики, годі було й думати через брак харчів. Почастішали дезертирства і хвороби. По-

хід дедалі дужче обертався в боротьбу за виживання. Розв'язанням проблеми стало те, що вони звернули на південь: до неторкнутої Сіверщини в Україні, де на них чекали нові запаси харчів, а також (як Бог зласкавиться і дипломатія добре попрацює) союзники в образі збунтованих козаків. Захід почався вдало, та коли їм не пощастить зайняти якісь виграшні позиції, усе обернеться на голодний марш через сіверські ліси.

Гетьман Іван Мазепа

Головна шведська армія, повернувши на південь, уже не могла прикривати корпусу Левенгаупта, що, обтяжений великим обозом, не здатен був рухатися швидко. Тепер він став безборонний перед атаками росіян. Ті почали справж-

не полювання на маленький корпус і врешті в неділю 29 вересня, на святого Михайла, догнали його. Відбувся запеклий бій на полі поблизу села Лісна. Він тривав цілий день, і навіть коли землю, на якій, наче гній, були розкидані трупи, огорнула темрява і стрілянина припинилася, шведи все ще трималися біля села. Аж як сині мундири під захистком ночі спробували нишком вибратися з бойовища, усе пішло шкереберть. У непроглядній пітьмі зчинилася метушня й нелад; більшу частину обозу разом із гарматами довелося кинути, чимало солдатів, порозбивавши діжки з горілкою в залишеному обозі, так повпивалися, що заблукали або зникли без сліду в темних лісах. Другого дня довелося знищити рештки обозу, а коней поділити між солдатами. Тільки 11 жовтня ті жалюгідні залишки з'єдналися з головною армією. З очікуваних 12 500 вояків, добре забезпечених артилерією, боєприпасами і харчами, добралося тільки понад 6 000, і мали вони із собою хіба що душу в тілі та одяг на тілі. Те, що сталося, росіяни відзначили як свою велику перемогу.

Почалися перегони: хто швидше досягне України. І шведи, і росіяни поспішали на південь, і ті, й ті хотіли захопити якнайбільшу частину тієї родючої провінції. Козацький гетьман Мазепа, що відступився від росіян, запропонував шведській армії союз і добре розквартирування. Укладено відповідні угоди. Домовилися спільно покласти край російському пануванню: це також означало, що будуть врятовані певні шведські комерційні інтереси.

Зокрема, був намір почати працю над тим, щоб спрямувати частину торгівлі, яка йшла до Європи з Туреччини і з Близького Сходу, через Прибалтику. І тут, на півдні, армія кресала шаблями за шведський торговий капітал.

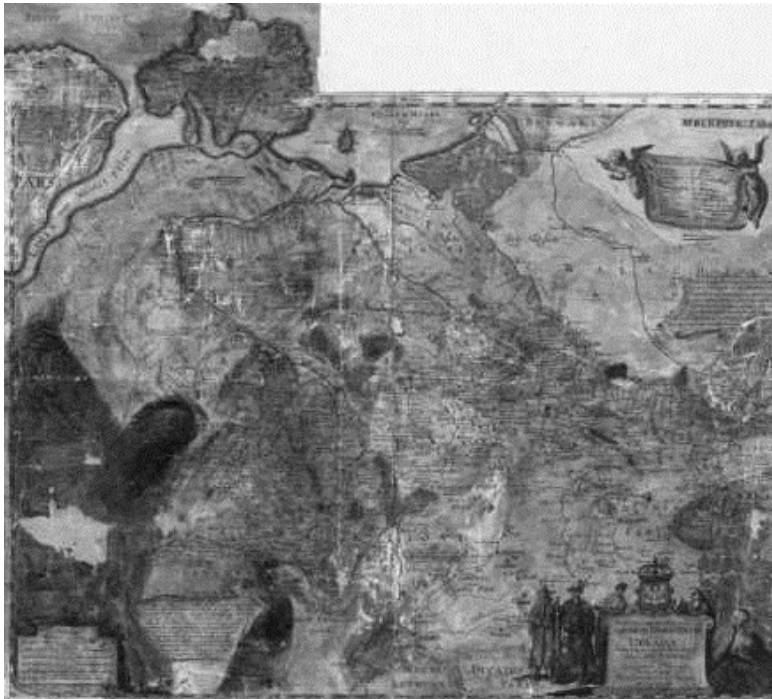
На початку листопада шведська армія переправилася через річку Десну й рушила до Батурина, міста, повного харчів, за якими вона стужилася і які Мазепа обіцяв їй передати. Та поки вона дісталася туди, росіяни взяли штурмом місто, сплюндрували його й вирізали населення на пострах і науку іншим. Це був ще один удар у спину. Пропало багато добра, яке справді було потрібне армії, і розвіялася надія, що населення в Україні повстане проти царя; натомість єдиним наслідком цього став розбрат і громадянська війна між козаками.

Проте новий театр війни мав ту перевагу, що він був не сплюндрований, а навпаки, багатий на все те, чого дуже потребувала армія. Щоб знайти ще краще забезпечення, армія вирушила далі на південь. Шведам пощастило взяти двоє укріплених містечок, Ромни та Гадяч, де вони зробили зупинку, щоб відпочити на доброму постойі. Війна робилася дедалі запеклішою і дикішою. Росіяни все ще допікали шведам своїми короткими наскоками; вони вбивали також поранених і хворих, якщо ті попадалися їм. А коли росіяни, як звичайно, відступали перед натиском синьо-жовтих мундирів, шведи для захисту намагалися створювати свої власні пустельні зони. Кожному полкові визначали певну округу,

яку він мав пограбувати і спалити. І знов горіли села та міста.

Перебування в Україні виявилось аж ніяк не щедрою на вигоди винагородою за пережиті злигодні. Почався холод, і невдовзі незвичайно морозяна й люта зима стиснула все в лещатах пронизливого вітру і криги. Ціла Європа потерпала від холоду: Балтійське море, річка Рона, навіть канали у Венеції вкрилися кригою. Та хоч як лютував мороз, воєнні дії не припинялися. Шведське командування хотіло вигнати російську армію з поближніх теренів, щоб спокійно пересидіти на зимових постоях до весни. Та цар Петро не давав спокою своєму супротивникові: у середині грудня росіяни несподівано напали на Гадяч. Незважаючи на скажений холод, Карл XII наказав зніматися із зимових квартир у Ромнах: день і ніч військо пробивалося снігами до міста, якому загрожувала небезпека.

Похід обернувся в пекельні муки. На дорогах залишилося повно замерзлих людей і збучавілих кінських трупів. Найгірше доводилося візникам і обслузі, що правували кіньми. Багато їх замерзало, сидячи на передках, а коні то харапудились і заплутувалися у збруї, то також замерзали. Мертві кіннотники сиділи випростані в сідлах із поводями, примерзлими до рук, яких не можна було відірвати від пальців, хіба що разом зі шкірою. Часом на людей і коней так густо навісив сніг, що їх важко було відрізнити від укритої снігом землі.

Генеральна карта України 1648 р.

Росіяни, як і можна було сподіватися, відступали. Шве-ди тільки доганяли маленькі загони і знищували їх; ті часом були такі скуті холодом, що давали себе вбивати, навіть не ворухнувши й пальцем. Уже в Гадячі не всі знайшли місце під дахом. Ті, кому не пощастило заховатися в якусь нору в землі, залишалися в лютий мороз під голим небом. Люди

гинули в заметах на вулицях міста. Щоранку збирали сотні замерзлих солдатів, обслуги, солдатських дружин і дітей, і цілий день їх вивозили, накидавши з горою на сани, до якогось виярка чи улововини. Фельдшери працювали цілодобово, наповнюючи діжку за діжкою ампутованими кінцівками обморожених людей.

23 грудня шведська армія рушила далі. Вона мала намір захопити містечко Веприк і тим самим ще трохи відтіснити ворога. Містечко було захоплене швидше всупереч, а не завдяки кривавому, незграбному штурмові. Після цього минуло майже місяць, поки наприкінці січня 1709 року було відновлено наступ. Почався він із коротких атак на Харків, Опішню та Охтирку. Під Красним Кутом здобуто невеличку перемогу в сутичці кавалерійських загонів: вали навколо містечка й вулиці були вкриті забитими. Містечко підпалено. Полум'я здіймалося до неба, і крізь тріщання вогню долинали крик і плач мешканців, які спостерігали, як усе, що вони мали, оберталося в дим. До їхнього плачу долучалося ревіння худоби, яку шведи гнали снігом перед собою. Невдовзі несподівана відлига припинила воєнні дії. Сніг танув від рясних дощів, і вода спливала стрімкими піщаними берегами до ярів, утворюючи потоки. Солдатам доводилося брести через них, і часто після цього, не маючи дров, щоб нагрітися, вони, промоклі наскрізь, ставали табором на полі під голим небом. Коли вночі холоднішало, їхнє вбрання оберталося на крижані панцери.

Після лютневого наступу шведська армія скупчилася між річками Пслон та Ворсклою; почався довгий чотиримісячний період оборони. Військо переводило дух, збираючись на силі до літа. Російські бойові сили стояли на схід, на північний схід і на захід від шведів і не переставали тривожити їх. Перегрупування шведів іще далі на південь і на схід найперше мало на меті полегшити зв'язок із запорозькими козаками. Мазепа провадив із ними переговори від імені Карла XII. 30 березня вони перейшли на бік шведів. Проте стратегічне становище шведів крок за кроком погіршувалося, і вони зазнавали великих втрат. Щонайменше п'ята частина армії загинула, хоч вони нітрохи не наблизилися до мети. Російські втрати були більші за шведські, та росіяни діяли у своїй країні й легко могли поповнити прогалини у війську новими, не змученими рекрутами і новим, чистим спорядженням.

Поки весна вдихала життя в українські ліси, поля та луки, сутички супротивників не припинялися. Російські сили робили швидкі, короткі напади то на ту, то на іншу шведську позицію. Шведське військо весь час перебувало під натиском, але не втрачало ініціативи. Його командування докладало великих зусиль, щоб отримати підкріплення з різних напрямків – з Польщі, Туреччини і Криму, а щоб виграти час, шведи 1 травня облягли Полтаву, одне з невеликих українських міст, у якому стояли росіяни.

Оскільки росіяни підступали дедалі ближче до шведів і раз по раз пробували допомогти обложеному містові, то ви-

никало багато сутичок.

Царські солдати намагалися то в тому, то в іншому місці перейти Ворсклу, та їм не щастило. Але вночі 16 червня росіяни таки перебралися через Ворсклу біля Петрівки, на північ від Полтави, і створили там собі плацдарм. А 21 червня через річку біля Петрівки перейшов із головними силами своєї армії цар. Другого дня вони, не зустрічаючи опору, підступили ближче до Полтави. У суботу 26 червня росіяни посунулися ще трохи вперед і влаштували свій табір не далі як за півмилі від обложеного міста.

Околиці Полтави були нашпиговані військовими загонами, кіньми та гарматами, повітря наелектризоване, місцевість мала вигляд арени великої вирішальної битви. Зрештою, таке тут було не вперше. 1399 року на цих теренах зіткнулися війська войовничого великого князя Литви Вітовта й Тамерланового полководця Едигея. Тамерланові війська, руйнуючи все на своєму шляху, рухалися тоді на захід, щоб відновити державу Чингісхана, яка перестала існувати. На цьому місці східна військова потуга 310 років тому вщент розбила лицарів західних народів.

6. Анатомія поля бою

Східною межею арени була річка. Ворскла обережно торувала собі шлях на південь, де впадала в Дніпро. Вона текла не зовсім рівно і звивалася, ділилась, тоді її численні закрути й рукави знову збігалися до купи, а ще до неї долучалося безліч маленьких річечок та струмків, що, перш ніж злитися з нею, тяглися вздовж низького болотистого річища, яке утворювало невелику долину від одного до двох кілометрів завширшки. Ширина самої річки, залежно від того, де саме вона текла, у найширших місцях від берега до берега була десь сто метрів. Береги або затіняли річку лісами, що доходили до самої блакитно-зеленої води, або обрамляли її відкритими заболоченими луками, або спадали до неї стрімкими піщаними кручами. Від цієї річки, що, наче безконечно довгий, вибагливий підпис, звивалася долиною, розлягалася на захід українська рівнина, утворюючи пласку височину.

Південною межею арени було саме яблуко незгоди – Полтава з навколишніми ярами та селами. Місто лежало зовсім близько від річки, на височині поряд зі стрімким берегом. Воно виростало там, де давня дорога, що з'єднувала Київ із Харковом, перетинала Ворсклу. Полтава була невелика: разом зі своїми околицями вона займала трохи більше ніж один квадратний кілометр площі. Як і більшість поселень на цих теренах, вона була укріплена. Сама фортеця з міськими

будівлями всередині її стін являла собою прямокутник площею приблизно одну тисячу на шістсот метрів. Цю площу ділив на дві частини один із численних ярів, притаманних тим теренам. Із тих двох укріплених частин північна, більша, власне, і була самим містом, а південна – передмістям Мазурівкою. Узбіччя яру з боку Мазурівки все було у вишневих садках, в яких уже доспівали вишні. Відразу на північний захід від фортеці на височині було ще одне передмістя, яке знов-таки оточував дугою довгий земляний вал.

Типове облаштування шведської траншеї

Будинки там були спалені під час облоги, і тепер від цієї частини Полтави залишилися тільки каміння, недопалки й попіл.

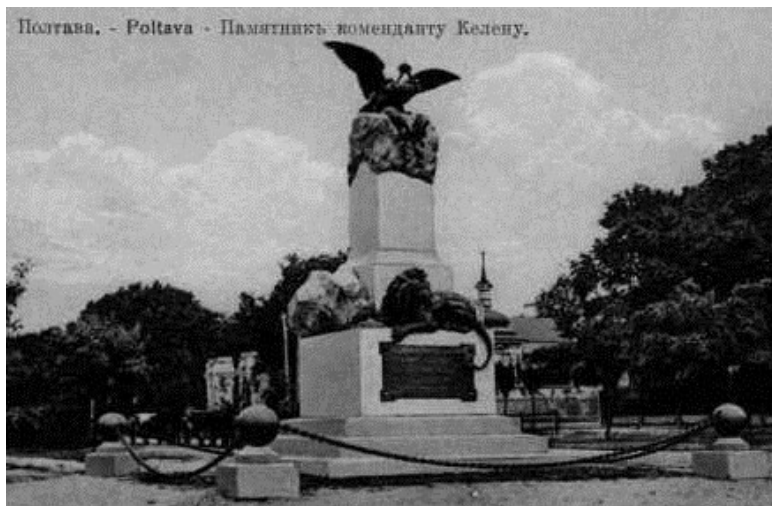
Полтава була досить слабкою фортецею. Росіяни помітили це й від грудня попереднього року ревно працювали, щоб поліпшити обороноздатність міста. Передню стіну її, обернену вниз до річки, раніше майже незахищену, тепер укріпили. Росіяни також впровадили до міста додаткову артилерію, тож у його арсеналі тепер було 28 гармат. Самі фортечні стіни були найпростішої будови: земляний вал із дерев'яним частоколом, а перед ними – неглибокий рів. На той час фортеця вже відчутно підупала, частокіл був пощерблений і поколений гарматними пострілами, а вал у багатьох місцях перекопаний. Над однією з міських брам здіймалася чимала дерев'яна вежа, а крім того, навколо фортеці було ще кілька менших бастіонів, декотрі з блокгаузами. Залога складалася з 4 200 чи трохи більше солдатів, з яких хіба сотня були артилеристами. Крім того, на оборону міста взято близько 2 600 чоловік навколишнього населення й міщан. Керував тим строкатим стовпищем Олексій Степанович Келен, якому з кінця квітня щастило витримувати шведську облогу. Та це було не таке вже й велике досягнення, як можна подумати, тому що облога від самого початку мала одну мету: виграти час, отже, й провадили її на півсили.

Шведські облогові споруди були розташовані відразу на південь від міста і спрямовані проти південної частини фортеці та передмістя Ма-зурівки. Облога як така була вкрай складним заходом, і її провадили переважно за суворо визначеними правилами. Існувала формула, якої належало в таких випадках дотримуватися. Вона звалася Вобанським нападом, від прізвища французького маркіза, який опрацював нові, вдосконалені типи укріплень і водночас, щоб бути послідовним, вигадав такі самі досконалі способи здобуття тих своїх витворів. Найперше треба було спорудити укріплені лінії навколо і навпроти валів, щоб захиститись і від нападу ворога з-поза фортеці, і від його наскоків з фортеці. Для цього треба було вночі викопати на відстані 600 метрів те, що фаховою мовою звалося першою паралеллю, на якій, серед іншого, мала стояти важка артилерія. Потім треба було посуватися все ближче. На відстані десь 300 метрів належало спорудити другу паралель, також із гарматами, і, врешті, третю паралель закласти майже біля фортечного валу. Між цими паралелями копали апроші – траншеї, що йшли зигзагом. Якщо й тоді фортеця не здавалася, можна було викопати сапи – підземні переходи, кожен з яких вів до того місця у стіні, де артилерія мала пробити великий отвір. (Ті, що облягали, могли також підкопатися під ворожий вал, закласти туди потужну вибухівку або міни й висадити все в повітря, щоб у такий спосіб пробити отвір.)

Шведи багато в чому дотримувалися тієї формули, хоч і в

меншому обсязі. Викопано три паралелі з апрошами та всім іншим, поставлено батареї, навіть були спроби закласти під частокіл міни. Спершу король твердо заборонив штурмувати фортецю, але, щоб посилити тиск на обложених, 12 травня вчинено напад. Тоді була пробита прогалина в укріпленні й захоплений шмат частоколу, де згодом поставлено невелику батарею. Шведи постійно, хоч і не дуже завзято натискали на це мале місто; вони не витрачали ядер на нищівний обстріл, проте й далі підкопувалися під вали та закладали нові міни. Залога влаштовувала невеликі вилазки, а росіяни робили з другого берега надаремні спроби допомогти обложеним. Усе відбувалося так, як і належало під час облоги.

Пам'ятник коменданту фортеці Полтава

З плином часу становище всередині фортеці погіршувалося. Тієї неділі закінчилися харчі та боєприпаси, і через брак куль росіяни використовували шматки заліза й камінці. (Принаймні не менше значення мало й те, що в Келена не було чим платити солдатам. Ця нестача була дуже небезпечна, бо солдати, не отримуючи платні, не мали й бажання боротися на повну силу.) Оскільки бракувало також олива та іншого матеріалу на ручні гранати, росіяни кидали з валів на шведські позиції каміння, дерев'яні оцупки, трухляве коріння і здохлих котів. Шведи у відповідь і собі шпурляли в них камінцями, так близько один від одного стояли супротивники. Одного разу росіяни влучили здохлим котом у плече самому королеві. На цю нечувану образу шведи закидали росіян градом ручних гранат, і ті кілька днів не зважувалися виявляти такого зухвальства. Проте більшість їхніх дій не були такі невинні. Росіяни нишком підкрадалися і стріляли в солдатів та обслугу в траншеях. Не минало й дня, щоб не згасло чиєсь життя. На одному посту протягом дня загинуло п'ять шведських солдатів. Усі впали від влучних пострілів, що розчерепили їм голови. Праця в апрошах була дуже небезпечна й надто одноманітна. Траншеї під час дощу наповнювались водою, і солдатам доводилося бродити у рідкій грязюці, що сягала їм вище колін, до того ж у їхні намети теж затікала вода, і всі речі були мокрі. Єдина виго-

да від злив була та, що вони звичайно змивали геть великі смердючі кінські трупи, які лежали по всьому полю і на пагорбах.

Відразу на схід від фортеці стрімкі, зарослі лісом пагорби збігали вниз до річки та лугу завбільшки десь із квадратний кілометр, який щороку затоплювала вода. Майже на цілу весну луг обертався в мочар, а під осінь висихав і ставав добрим пасовиськом для тамтешньої худоби. На цьому лузі, як і в інших мочарах уздовж річки, того року розплодилася сила-силенна всяких жаб, що своїм кумканням і кваканням не давали багатьом спати. Ще одними нічними звуками було голосне перегукування російських вартових; вони звичайно кричали: «Добрий хліб, добре пиво», дратуючи і спокушаючи своїх супротивників.

На південь від міста, за кущами і обробленими нивами, що їх облогові укріплення порізали на дрібні клапті, пролягав один із багатьох ярів, які скрізь перетинали Полтавську рівнину. Цей яр, здебільшого зарослий лісом, раптово уривався і переходив у довгу, голу, суху балку, що мала багато відгалужень. По дну балки протікав струмок. Подекуди в балці стояли купки хат, і там же облаштувалися ті військові частини, що тієї неділі перебували в траншеях, – Седерманландський і Крунубергський піхотні полки. Внизу балки купчилися їхні намети між лозових куренів та інших вигод, які після себе залишили ті частини, що стояли тут до них. Трохи південніше від цього місця мали свій табір українсь-

кі союзники шведів, запорозькі козаки. Під час облоги вони виконували різну важку роботу, а також були мішенню для росіян, що стріляли в них із міського валу. У той період облоги запорожці зазнавали більших втрат, аніж шведи. Їхня боротьба за звільнення з-під російського гніту, гідна співчуття, мала тепер далеко не почесну форму – вони кололи дрова, копали шанці й носили вантажі. Їхній бунт проти царя завдав їм великого лиха, а невдячна важка праця в траншеях вимагала великих жертв. Настрій запорожців опустився до найнижчої позначки. Важко було присилувати їх слухатись наказів.

Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві

Рівнину на північ від міста також розтинав довгий і широкий яр. Він ішов із півночі на південь і зникав невдовзі у ве-

ликому Яківчан-ському лісі з виярками, струмками та схованими між деревами озерцями, що простягався між шведськими позиціями навколо фортеці та великим російським табором за кілька кілометрів далі. Десь за кілометр на північний захід від міста, на другому боці багнистої, зарослої вільхою улоговини, здіймався довгастий пагорб. Він межував із зеленим морем Яківчанського лісу, а на його схилах буяли виноградники та вишневі садки. На південному кінці цього пагорба стояв монастир, збудований 1650 року, де розташувалося шведське командування. Там були король і його штаб, похідна канцелярія і драбанти – особисті охоронці короля, а також уся двірська челядь. Там же, на монастирському пагорбі, серед вишень і кущів винограду, стояла табором тієї неділі вся шведська піхота, крім тієї, що брала участь в облозі. Вона стояла, полк за полком, довгими рядами: ряди складених у високі піраміди списів, рушниць під спеціальним накриттям, ятки маркітанток, багаття і виходки, певна річ, окремі для командирів і для солдатів. Через те, що ця місцевість зі своїми пагорками, лісом і садками була дуже незручна для розташування на ній табору, він, оскільки не міг бути суворо геометричної форми, чого звичайно намагалися досягти, справляв враження якогось домашнього неладу. Гвардія вже раніше отаборилася біля монастиря, але інші військові частини стали тут на відпочинок тільки п'ять днів тому. Солдати спали під голим небом, намети були непотрібні за такої вологої спеки.

За чотири кілометри на захід від безладного табору піхоти, на хвилястій рівнині між безлюдними селами Рибці та Пушкарівка, витягся далеко в довжину табір шведської кавалерії. Крім трьох кавалерійських і двох драгунських полків, що стояли в інших місцях, тут перебувала вся шведська кавалерія, розташована в довгому ряду систематично згрупованих окремих квадратів упритул до більшої, природної системи лісистих ярів. Табір розпланував фельдмаршал Реншельд власною високою особою.

На південь від Пушкарівки розташувалася більша частина шведського військового обозу під охороною двох драгунських полків. Там стояли тисячі й тисячі підвід і бричок, трохи захищених глибоким ярмом, який вважали «*inaccessible*»¹⁶. Позад обозу терен розтинала глибока ущелина. (Мабуть, місце під обоз було вибране так, щоб воно на випадок відступу могло стати опорним пунктом цілої армії: тут, завдяки широкому розгалуженню ярів, можна було б зупинити наступ росіян, а обоз тим часом перевести далі на південь дорогою на Кобеляки і аж до Дніпра.) Те, що шведське військо, навіть у такому становищі, коли воно було скупчене навколо Полтави, так розкидало свої табори, зроблено свідомо. Шведська армія намагалася не тримати всіх своїх сил в одному місці, бо це скоро призвело б до збільшення смертності. Адже

---

¹⁶ Непроступним (англ.)

серед смороду і бруду велетенських таборів квітли хвороби. Таке розпорошення військових частин по різних таборах було найлегшим способом стримувати їх.

Дійові сили шведської армії тієї червневої неділі нараховували близько 24 300 чоловік. Це було ядро армії. Крім того, в ній перебувала велика кількість таких, що не брали участі в боях і що їхнє щастя й нещастя цілком залежало від примхливих змін воєнного успіху. Насамперед це було приблизно 2 250 поранених, хворих і калік, потім приблизно 300 артилеристів, що не брали участі в атаках, і ще 1 100 інтендантів і канцеляристів. Необхідною групою, про яку часто забувають, хоч без неї ніколи не могла б діяти армія, були численні конюхи, їхні помічники, візники, робітники та челядники в обозі, що часто виконували найгіршу працю: їх нараховувалося приблизно 4 000 чоловік. У війську була ще одна група, про яку часто забувають, – жінки й діти. Особливо серед офіцерів було заведено брати із собою в похід цілу родину – дружину, дітей, багато служників, а часом і вмеблювання. Навіть простих солдатів могли супроводжувати їхні родини. Оздобою цього мандрівного наметового міста того ранку були приблизно 17 000 дружин, служниць і дітей. Серед жінок були, наприклад, дві куховарки, Марія Бок і Марія Югансдотер, які дбали, щоб на столі в короля була їжа; серед іншого вони повинні були допомагати розбирати дичину, яку двірський мисливець Кристофер Бенгт притягав до королівського столу. Були й такі жінки, як двадцяти-

одноріч-на дружина сурмача Марія Кристіна Спаре з Поме-ранії або Гертруда Лін-сен, одружена з одним лейтенантом із драгунського полку Дюкера. Ще однією такою жінкою була Бригіта Шерценфельдт, що народилася 1 червня 1684 року в королівському маєтку Бекасуг неподалік Кристіанстада в Сконе. Її батько, лейтенант кавалерії, і мати померли, коли вона була ще дитиною, і Бригіту після цього виховували родичі. В її вихованні не було чогось особливого. Вона отримала релігійну освіту, і, певна річ, її навчено звичайної жіночої праці, або, як написано в її життєписі, «таких ремесел і мистецтв, які личили її становищу і статі». Усього п'ятнадцятирічною, 1699 року, вона за згодою родичів одружилася з візником при лейб-гвардії Матсом Берновом. У них народився син. Але десь тоді ж таки Матса покликано до війська й послано до Польщі. Бригіта поїхала за ним і замешкала в Ризі. Потім її спіткало горе за горем: помер хлопчик, і, крім того, невдовзі надійшла звістка, що Матс поліг під Торунем. Це було 1702 року. Оскільки всі її родичі у Швеції на той час уже повмирали, Бригіта вирішила залишитися в Ризі. За кілька років вона знову вийшла заміж, також за військового, фельдфебеля Юнаса Ліндстрема. Ліндстрем служив у Курляндському корпусі Левенгаупта і був одним із тих, кого послано на схід. Бригіта не знала, що їй робити. Погані дороги додому до Швеції і любов до чоловіка спонукали її їхати з ним на війну, незважаючи на труднощі та небезпеки. Тепер, у свої двадцять п'ять років, вона разом зі своїм Юнасом

опинилася в дивному чужому краю біля обгородженого частоколом міста під назвою Полтава.

Часто шведські жінки супроводжували своїх чоловіків у військових походах

Оскільки таких, хто взяв із собою на війну дружину, було все-таки мало і неодружених жінок також було не багато, можна вважати, що в армії відчувався великий сексуальний голод. Цілком зрозуміло, що в джерелах важко знайти щось із цього питання. Можемо спокійно припустити, що у війську були повії, хоч їх швидше за все не вистачало. Декотрі чо-

ловіки зверталися один до одного, хоч за гомосексуалізм загрожувала страта. Те, що до такого «содомського гріха» вдавалася принаймні частина офіцерського складу, ми знаємо. Траплялося і скотолозтво, хоч за нього також належала страта. У цьому останньому випадку винного чекало таке безглуздя, як потрійна страта. (Про одну таку страту солдата, яка сталася під час походу, розповідали, що його «спершу повісили, тоді поклали в багаття і ще мали відрубати йому голову, та кат не мав чого рубати».)

Те, що командири, а часом і солдати могли брати в похід родину, – цікавий факт, який дещо каже про умови життя вояків. Він також дозволяє нам припустити, що точка зору цих людей на війну дуже відрізнялася від теперішньої. Навіть якщо війна з багатьох поглядів була для них таким самим лихом і прокляттям, як для нас, усе ж є певна різниця. Для більшості офіцерів, а також для частини солдатів вона, як уже згадувано, була годівницею і полем для кар'єри. Для багатьох війна не була суцільним, безумовним лихом, що пожирає все і всіх, у ній можна до певної міри лишатися збоку й самому вирішувати, наскільки ти в неї встрянеш. Обов'язки служби були тоді менші, ніж тепер, і для тих, хто дивився на війну як на годівницю, вона була, звичайно, майже нормальним станом, у сумних рамцях якого знаходилося місце і для родинного життя. Що такий відсторонений погляд на війну мали й прості люди, свідчить те, що битва інколи могла бути для них справжнім видовищем. Бувало, що цілі валки

цивільного населення вибирались подивитися на якусь битву, наче йшлося про велетенську театральну виставу. (Зрештою, таке існувало ще і в ХІХ столітті.)

Унизу, в прибережній долині Ворскли, з того боку, де було місто, тяглася низка шведських польових оборонних споруд, серед них – три редути, пов'язані між собою довгими ходами сполучення та валами. Ці споруди з'явилися в середині травня як безпосередній відгук на спробу росіян саме в цьому місці перейти Ворсклу. Обидва супротивники зібрали свої сили навколо цього гарячого місця й почали завзято копати шанці та відповідно зміцнювати свої позиції. Потім стався обмін потужними ударами. Якийсь час здавалося, що боротьба набуває форми справжньої позиційної війни, учасники її кожен зі свого боку річки копали в чорноземі один за одним шанці. Це було спортивне змагання з боротьби, яке росіяни десь через місяць програли: вони відмовилися від спроби звільнити обложене місто в такий спосіб і натомість перейшли річку далі на північ. (Шведські загони, яких послали на другий берег до щойно залишених російських укріплень, зруйнували їх і забрали із собою як здобич усього потроху: залізні й дерев'яні лопати, барила з горілкою і кількох «болотяних дідьків», що забагато хильнули, позасинали, і потім про них у загальному шарварку забули.)

Від північного й західного країв Яківчанського лісу, до яких причепилися двоє чи троє сіл і кілька розкиданих невеличких хат, відхиляла своє незворушне обличчя рівнина.

Суха піщана земля стелилася в долину легкими, спокійними хвилями. Подекуди на ній траплялися невисокі пагорби, кряж або улоговини. Шведським солдатам, народженим у суцільних лісових хащах, ці степи, що розляглися до самого обрію, мабуть, здавалися дивом. Один із них, Андерс Пільстрем, хорунжий Далекарлійського полку, писав у своєму щоденнику про новий для них краєвид, який вони побачили тут, в Україні, і, між іншим, зазначив, як легко заблукати на «неоглядних пласких полях» цієї країни. Але тут, поблизу річки, місцевість не була рівна, мов підлога в бенкетній залі. Від найвищого місця біля самих берегових круч, що спадали до води поблизу села Патлаївки, вона поступово знижувалася на захід і на південь. Кряжі й улоговини тут закінчувалися й переходили у спокійні обриси рівнини. На ній далеко не з кожного місця відкривався широкий овид, що варто запам'ятати, бо це найближчими днями матиме важливе значення. А ще на цій рівнині в певних місцях можна було сховатися в балках; навіть найнепоказніші кряжі могли заступити овид і неабияк обмежити поле зору для розвідника. Через це часто доводилося діяти наосліп і наражатися на прикрі несподіванки.

Відразу на північ від Яківчанського лісу, безпосередньо прилягаючи до крутого берега річки і до щойно названого найвищого місця на рівнині, розташувався російський табір. Він був ґрунтовно укріплений і дуже великий: неправильний чотирикутник із дещо заокругленими боками, в якому вмі-

щалась основна частина піхоти та артилерії, понад 30 000 чоловік. (До цієї цифри треба ще додати невідому кількість обозного люду, цивільних та інших, як завжди у таких таборах.) На площі, не більшій за один кілометр, де були й руїни порожнього села, скупчилася велетенська маса людей серед тісняви наметів, обозних возів, гармат, харчів, господарських речей, амуніції та всього іншого. Табір обладнано протягом п'ятниці, укріплення викопано вночі проти суботи. І спереду, і з боків були насипані вали, а перед ними викопані рови. Особливого типу укріплення, що оточували табір, звалися люнетами. Це були споруди, відкриті ззаду, але з великими трикутними відрогам, спрямованими назовні, немов гострі зуби хижого звіра. Отже, загальна лінія тих укріплень – її називали куртиною – була не суцільна, а уривалася через рівні проміжки, що давало можливість військовій відносно швидко виходити з табору. (Ці проміжки – маленькі земляні поріжки – вели всередину табору і були одним з його вразливих місць.) Великі вали табору підсилювали також гармати. Перед самими валами були влаштовані перепони для тих, що нападали, у формі шпалер із кушів та рогаток, що стирчали на всі боки.

Табір був укріплений тільки з трьох боків. З четвертого боку, східного, були кручі майже шістдесят метрів заввишки, що спадали до річки. Звідси росіяни не боялися нападу, тому тут не було жодних укріплень. Із цього боку йшла звивиста дорога вниз, до лісистій річкової долини, далі через

річку до кількох менших укріплень біля східного берега. З цілком обґрунтованої поваги до свого ворога росіяни забезпечили тил і лівий бік – той, що був найближче до міста, – облаштувавши табір у розтині між стрімкими прибережними кручами та Яківчанським лісом. Розташування табору було водночас і безпечним, і вкрай ризикованим. Якби довелося відступати, то в них із цієї пастки було б тільки два шляхи, і обидва ненадійні. Їм треба було б іти назад тим самим шляхом, яким вони прийшли, – на північ уздовж річки, або відступати просто через Ворсклу. Переправа цілої армії через річку однією поганою дорогою вимагала б дуже багато часу, якого насправді не було б у скрутному становищі. Під час відступу на північ увесь час існувала б небезпека, що шведські загони відкинуть їх у річкову долину. До того ж, якби шведи зайняли позиції на північ від табору, то цей шлях відступу був би взагалі відрізаний. Російський табір безперечно був сильний щодо оборони, та щоб досягти цієї сили, вони самі загнали себе в таке становище, яке, часом би їх спіткала невдача, могло виявитися катастрофічним. От тільки хтозна, чи шведи мали б нагоду скористатися з цього.

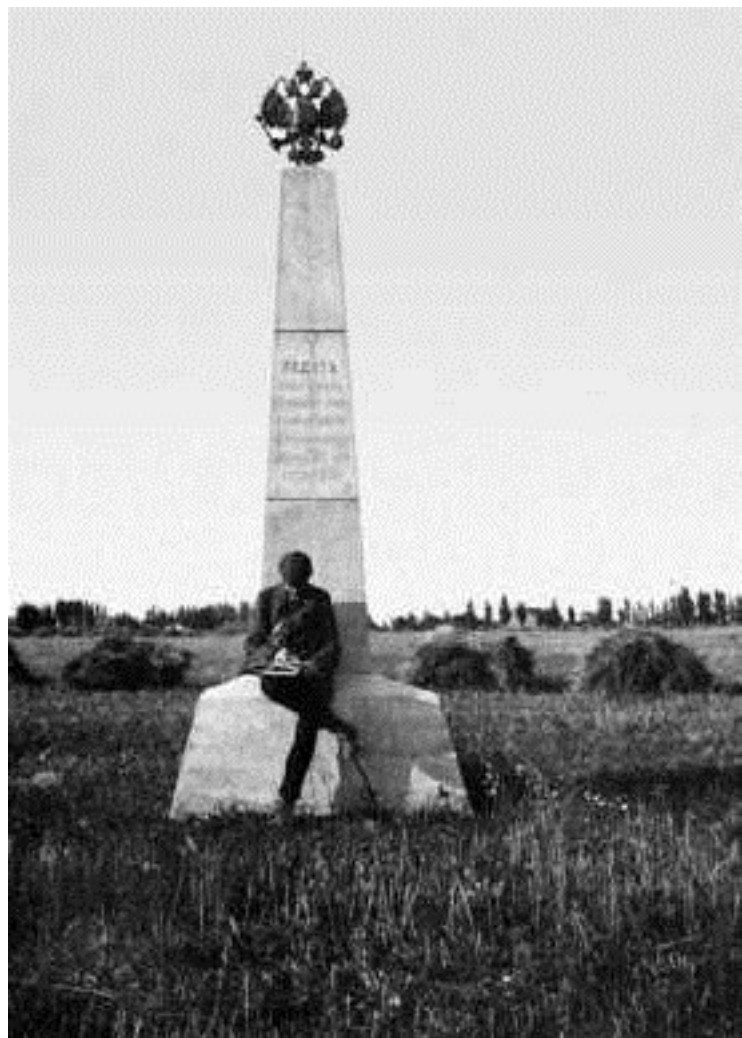
Сухе поле, майже степ, зверху з шаром м'якого лесового ґрунту, що оточувало табір з півночі та заходу, також було відносно пласке, але трохи спадало вниз. Приблизно за кілометр на захід від табору хвилястий терен утворював велику западину. Неподалік від неї був іще один чималий ліс, Будищанський. Він простягав свої відрogi на північ і вели-

кою дугою повертав на північний захід, а там ішов уздовж Івончинського струмка, що повільно плив невеликою улоговиною. Дно улоговини утворював мулкий мочар, і ще там було кілька озерець; водяне плесо оторочували дубові та ясенні гаї. Уздовж струмка купчилися також невеликі глиняні хати під солом'яними стріхами, оточені тинами, і по всіх берегах росли вишні. Від частини хат залишилися тепер тільки стіни й закурені димарі. Незважаючи на руїни, це була справді ідилічна місцина, але невдовзі вона мала стати ареною великих страждань і трагічних подій.

Між двома великими лісами, Будищанським і Яківчанським, була прогалина від 1 200 до 1 500 метрів завширшки, не цілком гола, а поросла кущами й навіть купками дерев. Уздовж неї тяглася невисока смуга пагорбів. Цей коридор між двома лісами мав велике значення. Він був єдиним шляхом, яким шведські війська могли пройти, щоб напасти на російський табір. (Ушикування військ були майстерним утворенням, що мало вразливі місця і, щоб діяти якнайкраще, потребувало такого рівного поля, як підлога в танцювальній залі; ліс для них був цілком непридатний. Про те, щоб маневрувати на лісистому нерівному терені великими військовими силами, годі було й думати.)

Російське командування добре розуміло значення цього коридору, тому вже в п'ятницю віддало наказ блокувати його польовими укріпленнями. Спершу облаштовано пряму лінію із шести редутів упоперек прогалини між двома ліса-

ми. Протягом п'ятниці вони були готові, і в них розмістили піхоту та артилерію під командуванням бригадира на прізвище Айгустов. Другого дня цар Петро оглянув шведський табір і дійшов висновку, що оборону в коридорі можна ще дужче зміцнити, а тому наказав спорудити додаткові укріплення. Малося збудувати чотири нових редути, але не паралельно до попередніх, а під прямим кутом до них у напрямку шведського табору. Тепер ціла система укріплень набувала форми літери Т.

Монумент на місці російського редуту

Це був простий, але геніальний хід. Під час нападу шведів на систему редутів спрямована під прямим кутом лінія розділила б їх навпіл, немов хвилеріз. Крім того, ця лінія могла б спрямувати дуже небезпечний фланговий вогонь на шведські загони, які лавою, – а це тоді був єдиний бойовий порядок, – наступали б на задню лінію редутів. (Те, що фланговий артилерійський вогонь, спрямований на загін, вишикуваний у лаву, завдавав величезних втрат, стане зрозумілим, коли зважити, що гарматне ядро, вистрілене проти лави, могло знищити лише чотирьох чоловік. Коли ж воно влучало збоку саме в лаву, то чисто теоретично могло скосити десь із 150 чоловік. Отже, фланговий артилерійський вогонь по зімкнутій лаві міг призвести в ній до страхітливого ефекту падіння один на одного кеглів, чого не могло б статися, коли б у неї стріляли спереду.) Якби шведи пробилися через систему редутів і пішли далі просто вперед, їх, крім того, накрив би згубний фланговий вогонь із гармат, якими були нашіпиговані вали. Коли б шведи замість цього обрали пряму атаку на табір із західного боку, їх обстріляли б із бокових укріплень. До того ж, завдяки системі редутів росіяни добре бачили всю місцевість перед полем бою, що забезпечувало їм цілковитий захист від якоїсь несподіваної атаки, які так полюбляв Карл XII. У кожному разі російське командування, видно, вважало, що атака через цю систему призведе

шведів до великих втрат, а це ще збільшить шанси росіян на перемогу.

Тієї неділі вісім із десяти редутів були добудовані, укомплектовані й готові до бою. На двох, найдалі висунутих уперед у поздовжній лінії, ще працювали. Редути трохи відрізнялися один від одного за формою та величиною, більшість із них були квадратні (навіть кілька трикутних), і довжина кожного боку сягала близько 50 метрів. Це були споруди з високих валів, із брустверами для залоги, оточені з усіх боків ровами. Відстань від дна рову до верхівки бруствера мала близько п'яти метрів. Залогів кожного редуту сягала чотириста-п'ятсот чоловік, і можливість оборонятися в них була велика. Кожен редут, крім піхоти, захищала ще й артилерія; як правило, в кожному готовому редуті було по дві 3-фунтові гармати. Стояли там і кілька важких гармат. Росіяни могли б послати однаковий шквал вогню і з мушкетів, і з гармат, і з кожного боку редуту.

Ті, що стріляли, і ті, що ладували їм зброю, стояли б за надійним захистком брустверів та валів, які важко було б штурмувати. Крім того, щоб перепинити можливий штурм, укріплення були оточені рогатками.

Редути стояли так, що їхні залогів могли бачити одна одну; у проміжках між ними, 150-170 метрів завширшки, кілька таких укріплень спільно могли розпочати нищівний перехресний вогонь. Що далі шведи намагалися б посуватися вглиб редутів, то густіший і влучніший ставав би перехресний

вогонь, спрямований на них. Редути захищала велика військова сила: Білгородський, Нечаєвський і Неклюдовський піхотні полки, загалом близько 4 000 чоловік, що їх підтримували від чотирнадцяти до шістнадцяти 3-фунтових і кілька важких гармат. До цього треба додати ще головну частину російської кінноти, 17 драгунських полків: разом 10 000 шабель під командою генерала Меншикова. Вони чекали не на видноті відразу за задньою лінією редутів і також мали на підмогу тринадцять 2-фунтових гармат. Таким міцним корком росіяни заткнули шведам єдиний шлях для наступу.

Російські будівельники працювали, не покладаючи рук, щоб закінчити два останні редути, а солдати із сусідніх, виглядаючи з-за брустверів, у нетерплячому чеканні спостерігали їхню працю. Літній вітер підхоплював стукіт сокир, якими орудували будівельники, і через розпашіле від спеки поле доносив на південь, де його чули шведські вартіві, які також чекали, що буде далі.

7. Шведське командування влаштовує військову нараду

Дедалі більша активність росіян протягом недільного ранку занепокоїла шведське командування. Багато генералів особисто подалися до передніх сторож поглянути, що діється в росіян. Король, як уже згадувано, звелів віднести його до однієї з тих сторож, яку росіяни недавно атакували і яку він наказав був зняти. Генерал Левенгаупт також подався до сторож. Він був із багатьох поглядів незвичайною людиною. Дуже здібний вояк, обізнаний не тільки у своїй справі, впевнений у собі, щирий християнин, розумний, на диво освічений як на військового (раніше його прозивали «полковником-латиністом»), чим він пишався. Генералові була притаманна велика особиста мужність: під час бою він завжди тримався спокійно й незворушно і завжди не вагаючись кидався туди, де найгустіше роїлися кулі. А проте це була складна особистість. Він мав похмурий погляд на життя і виразну схильність до песимізму. У спілкуванні з іншими він не був гнучкий, і через це легко доходило до сварки. Щодо інтриг, спрямованих проти нього, – дійсних чи тільки підозрюваних, – він мав надчутливий нюх, і це часто надавало його способові думання ледь параноїдального відтінку. Коли до цього доходило, він чи не в кожному кутку бачив наклепників. Обличчя в нього виявляло таку саму суперечливість, як

і вдача: його риси свідчили водночас про слабкість і про силу, очі були великі, наче трохи налякані, з важкими повіками, що гармоніювали з довгим породистим носом і невеликим, але рішучим ротом. Народився він п'ятдесят років тому, в розпал запеклої війни, у шведському військовому таборі в Зеландії під Копенгагеном; його батько, вояк і великий землевласник, а також мати, сестра у других Карла X, із чванькуватим прізвищем цу Гогенлое-Нойштайн унд Гляйхен, рано повмирали, залишивши його сиротою. Після цього до його виховання доклав рук дехто з верхівки шведського дворянства, зокрема Магнус Габріель Делагарді та Карл Густаф Врангель, господар замку Скуклостера. Левенгаупт навчався в університетах Лунда, Упсали й Ростока, у цьому останньому захистив дисертацію.

Адам Левенгаупт

Його метою із самого початку була дипломатична кар'єра. Та коли він повернувся на батьківщину після навчання в Німеччині, надія на посаду службовця виявилася такою малою, що йому довелося задуматись над своєю подальшою долею. Як уже мовилося, перед молодими дворянами загалом було два шляхи, і якщо шлях пера для Левенгаупта виявився закритим, залишався тільки шлях меча. Проте нові засади, що діяли в армії Карла XI, де офіцери переважно повинні були починати службу від найнижчих звань і поступово дослужуватися до вищих, анітрохи не влаштовувала самовпевненого юнака. Як було узвичаєно, він натомість пішов служити у військо за кордоном. Спершу він воював проти турків в Угорщині, а потім майже десять років маршував під нідерландськими прапорами у Фландрії. Коли 1700 року вибухнула війна, він став командиром одного з новостворених полків. Під час запеклих боїв у Прибалтиці Левенгаупт скоро виявив свій хист. Він був єдиним із шведських командирів, якому щастило раз по раз перемагати дедалі численніше й досвідченіше російське військо. 1705 року Левенгаупта призначено губернатором Риги й віддано під його команду шведські війська в Ліфляндії, Курляндії та Земгалії¹⁷. То була дуже швидка кар'єра, безперечно, основана на його великому вмінні та знанні.

Він цілком відповідав тодішнім патріархальним уявленням про командира, що має бути як батьком рідним своєму

---

¹⁷ Земгалія – південно-східна частина сучасної Латвії.

війську, і справді часто виявляв турботу про своїх солдатів та офіцерів, а його підлеглі також ставилися до нього добре; генерал любив поговорити про те, як він уболіває за своїх бідолашних вояків. На війні він був обережний – риса, що за тих обставин часто була чесною, але не завжди. Ця обережність інколи могла обернутися в щось дужче схоже на бездіяльність.

Генерал Левенгаупт закінчив свій короткий огляд, повернувся до табору, до свого намету, й ліг спати. Його мучила бігунка, і він не мав апетиту.

Опівдні король скликав військову нараду. Були запрошені фельдмаршал Реншельд, королівський радник граф Піпер і командир Далекар-лійського полку, полковник фон Сігрот. Становище шведської армії робилося непевним. Практично ті, що облягли Полтаву, самі опинилися в облозі.

Останнім часом натиск росіян чимраз дужчав. Відрізані від навколишнього світу шведи дуже потерпали від нестачі майже всього, починаючи від харчів і кінчаючи бойовими запасами. З останніми було скрутно. Тобто було досить набоїв до гармат, а от запас до мортир і гаубиць був недостатній. Та найбільше бракувало куль і пороху для ручної вогнепальної зброї, а до всього ще й частина дрібного пороху для мушкетів була зіпсована й малопридатна. Становище було таке безнадійне, що видано заборону говорити про нестачу пороху. У марних спробах поповнити запас набоїв, що весь час зменшувалися, багато офіцерів віддавали на перетоплюван-

ня свої олов'яні сервізи, а також виливали кулі із заліза.

Шведи бігали вниз під містом і збирали ядра, вистрілені з російських гармат. Ненастанні дрібні сутички з ворогом могли призвести до того, що невеликий запас, який іще був, поволі, але невблаганно вичерпається, і тоді військо дуже ослабне чи навіть стане цілком безборонне перед добре годованою і добре озброєною російською армією. Щодо інших необхідних речей, то місцевість навколо Полтави дедалі більше спустошували й висмоктували. Підвозити харчі було дуже важко, бо в околицях вічно роїлися російські загони. Їжі ставало дедалі менше. Крім того, через страшну спеку ті запаси, що були ще, швидко псувалися, чому сприяла й нестача солі; замість неї вживали зіпсований порох. Ціни на те, що ще можна було купити, дуже підскочили: за кухоль горілки треба було заплатити 8 далерів, за маленький шматок м'яса – 4 далери. Голод почав показувати в армії своє сіре обличчя, а останні два дні декотрі з'єднання не мали навіть хліба. До всього, важко стало діставати чисту воду. Справи з обмундируванням теж були кепські. (Коли ми думаємо про шведських вояків під Полтавою, то повинні викликати в уяві образ не бадьорих сміливців у ошатних, добротних синіх мундирах, а лави виснажених горопах у зношеному, пошарпаному вбранні.) Не тільки люди страждали від того, що їм усього бракувало. Важко було також добувати фураж для сили-силенної армійських коней, тепер їх годували переважно листям. Була загроза, що через брак фу-

ражу та води вони почнуть масово гинути, а без коней армія не могла б обходитися. Проблеми з постачанням ще дужче загострилися тепер, коли всі війська були стягнені до купи на невеличкий клаптик землі. Що більше людей і тварин скупчувалося на тому обширі, то менше ставало ресурсів. Те велетенське стовпище люду й худоби, яке зібрали тут, гадаючи, що скоро відбудеться вирішальна битва, у такому катастрофічному становищі з постачанням могло протриматися тільки дуже короткий час.

Ще більшою загрозою, ніж погане забезпечення, було те, що в армії почав падати бойовий дух.

До тієї неділі військо мало за собою дев'ять років виснажливих походів. Ще коли воно залишало Саксонію восени 1707 року, солдатів почало опановувати почуття зневіри і безнадії. Відтоді сплигло чимало часу, армія заглиблювала-ся все далі на схід, наздоганяючи ворога, що ніяк не давався в руки, її підточували хвороби, голод, уперта партизанська війна, погана погода й сумнів. Вирішальна битва, що мала принести мир, такий бажаний для багатьох із них, ніяк не наставала; солдати проклинали ворога, що все тікав від них. Листи додому свідчили про нескінченну низку невдач і сумнів, який дедалі наростав серед солдатів. Гвардійський полковник Карл Магнус Посе на початку квітня 1708 року писав додому своєму братові: «Усі бажують, щоб Господь віддав зрадливого ворога в наші руки, після чого, як ми сподіваємося, настане благословенний мир; нехай почує нас Гос-

подь задля смерті Христової і його мук, бо ми вже починаємо ненавидіти ці щоденні труднощі, які не меншають, а більшають». Страхітлива зима ще дужче знесилила армію, яка все далі відривалася від батьківщини; нові й нові злигодні разом із чимраз меншими шансами на перемогу призвели до того, що вже на початку весни бойовий дух шведів вочевидь пішов на спад.

Як уже згадувано раніше, бойовий дух упав і в союзників шведів – запорожців. Серед них уже визрівав бунт. Шведи змушували Мазепу їздити верхи перед лавами зневірених козаків і звертатися до них із теплим, підбадьорливим словом.

Однією з причин падіння бойового духу в армії – але так само і його ознакою – можна вважати погані знаки та віщування, про які багато мовилося протягом останнього півріччя. Коли військо наприкінці 1708 року розташувалося на кілька тижнів в околицях Ромен, про це відразу пішло багато чуток. Почали перешіптуватися, нібито королеві пророкували, що він буде доти непереможним, доки не здобуде Рим. Оскільки між назвами Рим і Ромни була певна подібність, дехто вважав, що тепер має здійснитися пророцтво і король скоро зазнає поразки. Гомоніли і про інші зловісні ознаки. (Так само, як раніше із вдячністю помічали суцільні добрі ознаки для шведів перед битвами, наприклад, біля Клішова 1702 року чи біля Фрауштадта 1706 року.) Ми не сумніваємося, що віра у віщування була глибоко укорінена в армії.

Така дуже шанована особа, як, наприклад, священик драбантів Єран Нурдберг – той, що потім став історіографом короля, – запевняв, що йому було послано справжнє знамення стосовно битви під Мальтіце за рік до того, як вона відбулася. Він побачив ту битву уві сні й наперед визначив і її дату, і її перебіг. Такі знаки на небі, як несправжні сонця, сонячні затемнення та комети, теж, як правило, спостерігали з тремтінням. Саме комети ще й у 80-х роках XVII століття мали майже незаплямлену славу віщувань і ознак наближення Судного дня. Проте їхня слава як віщувань почала блякнути, віру в комети помалу перемагали вчені та їхня нова механічна модель Всесвіту. Тоді у Швеції взагалі процвітала забобонність, у тій Швеції, де вогнища на відьом ледь почали пригасати, але й далі жило багато уявлень із чарівного світу давніх часів. Забобонність була поширена в усіх станах суспільства, сам король був дуже схильний вірити в надприродне. Карл боявся темряви і залюбки спав у товаристві своїх вояків, поклавши голову на коліна котромусь солдатіві. Проте в армії намагалися стримувати найгірші вияви забобонності, чарувати та «замовляти» зброю було суворо заборонено.

Оцінювати волю до боротьби армії завжди важко, але в цьому випадку легко собі уявити, як гніт постійних невдач, великі втрати і відчуття дедалі більшого безсилля разом із поступовою втратою віри в майбутнє підточували бойовий дух і солдатів, і командирів. До цього слід додати розпачли-

ве становище з харчами і все відчутніше фізичне виснаження через постійні дрібні сутички. Армія просто-таки знемагала. (Нарікали всі, і командування зробило спробу підняти підупалий дух з допомогою чуток: наприклад, між солдатами поширювали поголоску, що вже наближається велике підкріплення.) Побільшало дезертирів. Дійшло до того, що командир Далекарлійського полку Сігрот, який брав участь у нараді, сказав королеві, що він уже не може покладатися на своїх солдатів.

Таким самим тяжким було стратегічне становище армії. Бідолашне військо опинилося в мішку, замкнене в просторі не ширшому як п'ять миль між Дніпром, Псллом і Ворсклою. Після того як більша частина російської армії перейшла Ворсклу й розташувалася укріпленим табором, почався тиждень удаваного маневрування. Шведське командування даремно намагалось звабити росіян до відкритого бою; воно будь-що хотіло уникнути необхідності атакувати ворога, що стояв за міцними укріпленнями. 22 червня вся шведська армія вишикувалася, чекаючи атаки росіян, але так і не дочекалася. Шведське командування поширювало також фальшиві рапорти про наближення допомоги і про своє тимчасове знесилення, які через перекинчиків мали б потрапити цареві до рук і спокусити супротивника вийти зі своїх укріплень та зпоза валів і стати до відвертого бою. Але ті хитрощі та зваблювання не давали бажаного наслідку. Росіяни вперто відмовлялися починати бій на шведських умовах. Їхня зустріч-

на стратегія була підступна й добре продумана: замість приймати виклик до відкритого бою вони постійно збільшували натиск на пошарпану шведську армію. Безнастанно покусу-ючи її, вони намагалися виснажити шведів і не дати їм за-безпечити себе харчами. Росіянам у цьому щастило. Натиск на шведів іще збільшився, коли російська армія наблизилася до Полтави, знову ж таки під захист міцних польових укріп-лень.

Як було насправді з допомогою, чи існувала якась мож-ливість отримати її? Шведське командування доклало ве-ликих зусиль, щоб здобути собі поповнення. Сподівалися, що на схід вирушить із Польщі корпус Красова та війсь-ко польського короля. Шведський міністр у Польщі Вах-слагер отримав наказ пришвидшити відправлення тих сил на російські терени. Губернаторові Вісмара Рідер'ельмові зве-лено вирушити до Польщі зі своїми чотирма полками, з'єд-натися з гарнізонами, що стояли в Познані та Ельбінзі, а по-тім простувати на Волинь і там чекати подальших наказів. Якби, крім того, пощастило втягти у війну Туреччину та її васальну державу Крим, то це дуже зміцнило б шведську ар-мію. Наприкінці березня послано листа кримському ханові, а також через Бендери султанові до Константинополя. Шведи ще очікували, сподіваючись на цю допомогу; командування поклало на неї великі надії, державний секретар Гермелін, між іншим, сказав: «Ми стоїмо якраз на тому шляху, яким татари звичайно ходять на Москву. Може, й тепер вони при-

єднаються до нас».

П'ять днів тому ці надії розвіялися з вітром. 22 червня, того дня, коли армія стояла, вишикувана до бою, полковник Сандул Кольца повернувся зі своєї дипломатичної подорожі в Бендери. Йому товаришив також секретар Отто Вільгельм Клінковстрем, що їхав від командира шведської армії в Польщі Красова. Були й посланці, що повернулися від татарського хана. Повідомлення, які привіз із собою той гурт людей, гірко розчарували шведське командування.

Виявилося, що корпус Красова і військо польського короля застрягли на заході Польщі за річкою Сяном біля Ярослава. Між шведською армією і тими силами стояв коло Львова корпус російського генерала Гольца (той корпус, крім того, взаємодіяв із польсько-литовським військом гетьмана Сенявського). До того ж, шлях між Львовом і Полтавою (той, яким мав іти Красов) на переході через Дніпро осіддало велике українське укріплене місто Київ, що тоді належало Росії. Відстань між Ярославом і Полтавою була понад сто миль. Одне слово, пропала вся надія на допомогу від Красова та польського короля Станіслава.

Годі було також сподіватися допомоги від турків і татар. Певне ж, новий татарський хан Девлет-Гірей дуже хотів втрутитися в гру і робив великі приготування до війни, але для відвертого походу проти росіян він повинен був мати згоду Константинополя. Проте султан з остороги перед готовим до нападу російським флотом і під впливом красномов-

ства підкуплених радників волів дотримуватися миру. Тому турецький уряд угамував войовничого хана й не дав йому дозволу вирушити в похід; турки хотіли почекати й побачити, що буде далі. Відомості, які принесли посланці, свідчили, що на допомогу звідти найближчим часом годі розраховувати.

Бій на мості

До Рідер'ельма та його війська у Вісмарі наказ виступати на схід дійшов аж у середині березня. Від Вісмара до Полтави було близько півтори сотні миль. Отже, й звідти розрахо-

увати на допомогу не доводилося.

Усвідомлення того, що допомоги не буде нізвідки, мало вирішальний вплив на постанову шведського командування. Далі очікувати не було глузду. У своїх розрахунках доводилося покладатись тільки на власні сили. Сидіти й нічого не робити було неможливо через брак харчів. До того ж, погане забезпечення загрожувало стати ще гіршим. Козаки в Україні були православні, тож мали щонайменше чотири рази на рік дотримуватися довгого посту. Саме тепер був другий такий піст, що трохи полегшував забезпечення армії: населення і союзне військо стримувалося в їжі, тому для шведів її залишалося більше. Але завтра, в понеділок 28 червня, піст закінчувався¹⁸. Хоч загалом різниця була зовсім невелика, а все ж таки це означало маленький крок до цілковитого краху забезпечення армії. Було просто неможливо залишатися тут довше. Сам Реншельд висловив думку, що стояти під Полтавою можна ще хіба кілька днів. Становище було загрозливе. Треба було щось робити.

Про наступ за всіма приписами годі було й думати. Іти на Москву було неможливо, насамперед через нестачу набоїв. І артилерія, і піхота мали куль і пороху на *один* великий бій, після якого, можна сказати, все скінчиться. (Після бою в цілій армії залишиться близько 40 000 набоїв для ручної зброї – 804 кілограми поділити на 20 грамів, потрібних на

---

¹⁸ У тексті подані дати за старим стилем. Піст перед святом Петра і Павла за новим стилем кінчається 11 липня.

один набій, – це означає, що кожен солдат отримує по 3-4 набіі, дуже мало, бо за нормального розподілу на одного припадало десь 40 набіів.) Єдиною реальною можливістю було йти назад: відступати до Польщі. Але це важко було здійснити, оскільки головна російська армія стояла дуже близько. Мавши за собою нерозгромлену ворожу силу, шведи не змогли б переправитися через Дніпро біля Києва, а були б змушені шукати переправи далеко південніше; це, у свою чергу, означало, що військові довелося б іти через великі порожні простори. Такий шлях безлюдним краєм за нестачі харчів швидше за все призвів би до того, що армія вимерла б з голоду, а дехто вважав, що її могли б вибити вщент. (Понад сто років пізніше Наполеон спробував здійснити такий масовий відступ, коли росіяни насадили йому на п'яти, і той захід, як відомо, скінчився катастрофою.) Єдиним способом урятувати армію в цій безвиході і вдало відступити до Польщі було завдати росіянам поразки. Тоді шведи відірвалися б від ворога, і той не зміг би насадити на них.

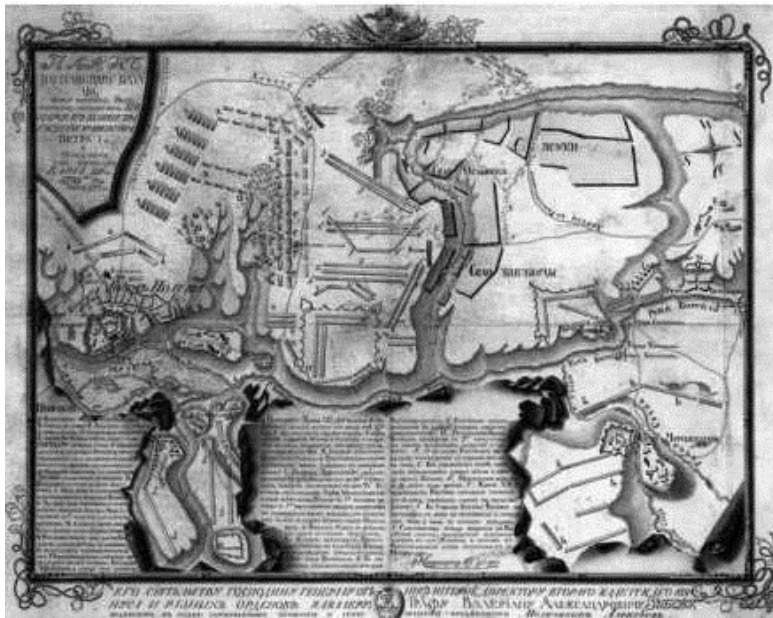
Можливо, – хоч це тільки припущення, – на короля впливав якийсь дуже незрозумілий, нелогічний чинник, коли він зважував різні альтернативи. Монарх, що мав усього двадцять сім років, напевне відчував нестерпний тягар безнадійного становища; може, він уже чув помаху крил недалекої поразки і хотів уникнути такої страшної відповідальності. Але для нього, людини обов'язку в крайньому її вияві, був тільки один спосіб утечі від неї – смерть. В армії бага-

то мовилося про те, що в бою король свідомо шукав смерті. Він з'являвся в найнебезпечніших місцях і постійно підставляв себе російським кулям. Офіцери й солдати перешіптувалися, що король хоче, аби його застрілили. Були й натяки на те, що король у тяжкі хвилини поширював своє бажання померти також на все військо. Коли, як уже згадувано, один із офіцерів високого рангу зауважив, що на армію вже не можна покладатися, мимовільна реакція короля була дуже дивна. А саме: Карл сказав, що в такому разі він бажає, аби ні він сам, ні хтось інший з армії не повернувся живий із цього походу. Може, саме такі почуття спонукали короля врешті відкинути всяку обережність і поставити все на одну карту. Може, самодержавному монархові ввижався його особистий Рагнарек¹⁹: уся армія мала бути залучена до його власної загибелі. Реакцію короля можна порівняти з реакцією його батька, Карла XI, під час, м'яко кажучи, тривожного початку Сконської війни в сімдесятих роках XVII століття. Тоді Карл XI нібито промурмотів: «Хоч би й не повернутися звідти, нічого, крім смерті, не жадаю».

---

¹⁹ У скандинавській міфології: загибель богів і цілого світу.

План Полтавської битви

Постанова прийнята була однозначна: атакувати росіян, а там що буде, те й буде.

Та якщо саме через погані новини, отримані 22 червня, ухвалено атакувати росіян, чому ж тоді з виконанням тієї ухвали зволікали аж до 27 червня? По-перше, шведське командування все ще намагалося розпочати бій на власних умовах. По-друге, виконання ухвали відкладено тому, що король усі ті дні лежав у великій гарячці через запалення ра-

ни, якийсь час узагалі здавалося, що він помирає. Реншельд, на якого, поки хворів король, покладено командування армією, не хотів брати на себе відповідальність за таку важливу дію, поки Карл лежав без пам'яті. Вирішувати мав лише король, і саме цієї неділі він на диво отямився від свого гарячкового марення. Можливо також, що на ухвалу вплинув і третій чинник. Шведи бачили, що росіяни й далі споруджують укріплення. Вночі проти неділі був висланий принаймні один розвідувальний загін, та й без того видно було, що росіяни далі працюють над укріпленнями. У рапортах повідомлялося, що росіяни споруджують нові редути. Подальше зволікання тільки означало б, що російські позиції буде ще важче захопити. Навіть час працював на царя Петра.

Ухвала була чітка: атакувати російську армію. Питання полягало в тому, як воно все вийде. Шведський план бою – наскільки його можна відтворити, – мабуть, складався з двох моментів: 1) пробій крізь російську систему укріплень між двома лісами і 2) після цього штурм укріпленого табору. Перший момент плану, пробій крізь редути, мав бути здійснений ще вдосвіта під захистком темряви. Піхота повинна була швидко й раптово просто *пробігти* крізь ворожі укріплення, поки їхні заспані захисники встигнуть завдати їй відчутної шкоди. То мав бути комбінований напад піхоти й кінноти. Кіннота потрібна була на першому етапі для того, щоб зробити прохід у лінії укріплень російського табору; відразу за задньою лінією редутів, як було сказано раніше, зосе-

реджувалась ворожа кіннота. Шведська кіннота повинна була раптово напасти на ті сили. Після пробою шведські ескадрони мали виконати ще одне дуже важливе завдання: відрізати головним російським силам єдиний шлях до відступу в північному напрямку вздовж річки. Шведська піхота, пробившись крізь редути, повинна була напасти на укріплений табір. Одночасно кіннота мала добутися до північного боку того табору. Представник короля Станіслава у шведській армії так підсумував цей план: «Фельдмаршал із кіннотою мав напасти на ворога з флангу, а піхота – з фронту». Піхота мала завдати головного удару в цьому завершальному нападі на табір; це був молот, а кіннота відігравала роль ковадла: своєю атакою вона мала стримувати російське військо і перешкоджати його відступові на північ. Якби цей план удався (коли він справді був такий, а багато що підтверджує це), уся битва скінчилася б для росіян нищівною поразкою. Як уже згадувано, в розташуванні російського війська було одне вочевидь вразливе місце: мала можливість відступу. Напад шведів, згідно з накресленою вище схемою, перегородив би росіянам більшість шляхів до відступу; царській армії загрожувало б цілковите знищення.

Притиснута спиною до річки з єдиною благенькою переправою через неї, вона опинилася б замкненою в пастці.

Але в тому плані було кілька вразливих місць. По-перше, навряд чи пощастило б раптово захопити російські редути. Непомітно підійти до самих них під захистком ночі

було нелегко: в темряві можна було наробити багато помилок. Несподівано проскочити крізь редути, як вимагав план, звичайно, теж було важко, але на такий ризик шведи мусили зважитись. Існувала також непевність, чи у шведського війська справді вистачить сили здобути штурмом табір і розбити супротивника. Що шведів кількісно було менше, певна річ, знали всі, але ті, хто тієї неділі приймав ухвалу, Карл XII і Реншельд, виходячи з великого досвіду боротьби з росіянами, не вважали, що з таким співвідношенням сил їхній план безнадійний. Десять років тому під Нарвою з чисто тактичного погляду становище було майже таке саме; тоді шведське військо, кількісно багато менше, атакувало російську армію в добре укріпленій фортеці й завдало їй нищівної поразки. Навіть після того росіяни не раз діставали доброго чосу (тобто в тих випадках, коли вони взагалі погоджувалися приймати відкритий бій). Тому шведське командування не вельми високо оцінювало боєздатність російської армії. Мабуть, воно думало, що чинники, які колись спрацювали під Нарвою, спрацюють знов. А проте російська армія суттєво вдосконалилася після 1700 року. Був ризик, що шведи недооцінювали свого ворога. У плані проглядала недозволено низька оцінка здатності російської армії на ініціативу. Він був розрахований на пасивність супротивника, що сидітиме тихо, вилупивши очі, поки шведи елегантно накидатимуть йому зашморг на шию. (Очікування такої летаргії росіян не було цілком невмотивованим, бо й під час походу, і протя-

гом останніх днів вони займали тільки оборонну позицію.) Третє вразливе місце плану полягало в тому, що якби, не дай Боже, шведам не повелося, то тим частинам, які вже пробралися б крізь редути, важко було б відійти з поля бою. Редути в такому разі перетнули б їм тоді єдиний відкритий шлях на південь, і вони мусили б відступати через незручні лісові хащі навколо села Малі Будища. Просто поле бою лежало на такій місцевості, що створювало труднощі для тієї армії, котра програвала, незалежно від того, чия вона була.

Цей план мав чимало вад. У ньому було багато ризикованого. Та *якщо* вдалося б застукати росіян зненацька, *якщо* пощастило б проскочити через систему редутів і *якщо* штурм табору був би успішний, цар Петро зазнав би нищівної поразки. Багато було таких «якщо».

Серед російського війська в неділю панувало таке саме нетерпляче, напружене очікування, як і серед шведів. Солдати та будівельники поспішали докінчити лінію редутів, нові укріплення поволі підіймалися з піщаного ґрунту, подекуди зарослого кущами. У південному напрямку раз по раз посилали загони кінноти й козаків, щоб вони не давали спокою шведським переднім сторожам і таборові. Генералітет також виїздив зранку особисто оглянути розташування шведів. Росіяни високо цінували свого ворога, про що красномовно засвідчували їхні повільні й обережні дії аж до цієї неділі. Ці численні укріплення були тим засобом, що мав захистити їх від несподіваних вибриків небезпечного ворога.

А проте серед верхівки російської армії дехто був схильний вважати, що шведи не зважаться в такому становищі йти в атаку.

Генерал Меншиков написав заспокійливого листа додому своїй дружині. Настрій у нього був бадьорий: «Учора табір перейшов сюди, і хоч це місце лежить ближче до ворога, мені здається, що воно вибране вдало. До того ж, наші заго-ни спорудили укріплення, і думається, що супротивник скоро змушений буде покинути цю місцевість і податися геть, після чого ми сподіваємося налагодити зв'язок із Полтавою. Зрештою, в нас, дякувати Богу, все гаразд і немає ніякої небезпеки, оскільки армія стоїть тут уся зібрана до купи». Після полудня цар наказав улаштувати огляд піхоти й поділити її на дивізії; командування перейшло в інші руки. Петро Олексійович їздив верхи з капелюхом у руках і розмовляв із вищими офіцерами та штабістами. Останнім переміщенням табору й дедалі частішими наскоками на шведську армію її ще дужче прикрутили, немов лещатами. Тепер уже безперечно було досягнуто критичної межі болю, і росіяни зацікавлено чекали на їхню реакцію. Можна було сподіватися, що швед вийде з гри і, присоромлений, поверне до Дніпра, а тоді піде геть з України. Та за півмилі на південь уже почалося приготування до нападу.

8. У неділю ввечері

Коли скінчилася воєнна нарада, була вже четверта година по півдні. Тоді до монастиря покликано генерал-квартирмейстера армії, полковника Акселя Юленкрука. У передпокої його зустрів Реншельд і повів далі до келії короля, що лежав у ліжку. Фельдмаршал оголосив про ухвалу почати напад і наказав Юленкрукові поділити піхоту на чотири похідні колони. Далі Юленкрук отримав від Реншельда *ordre de bataille*, план, що показував, як мають бути розташовані військові частини під час бою. Юленкрук якусь мить постояв біля монархового ліжка мовчки. Нетерплячий Реншельд різко запитав його, чи він розуміє, як виконувати завдання, але король ледь роздратовано перебив його: «Так, так, Реншельде, він усе знає». Саме Реншельд мав бути замість прив'язаного до ношів короля головнокомандувачем у битві. На його плечі ліг величезний тягар відповідальності, він знав це і реагував на той гніт дратівливістю й похмурою нервозністю.

Карл Густаф Реншельд був білявий, блідий, із владними рисами обличчя: гострий ніс, маленький рот і холодний погляд. Кмітливий і досвідчений військовик, загартований, волювий, відданий королеві й короні, суворої, запальної вдачі. У стосунках з колегами та підлеглими був підозріливий і пихатий. Він мав п'ятдесят сім років, народився у Штраль-

зун-ді у шведській Передній Померанії, де його батько був членом управи адміністративного суду. Вчився у Грайфсвальді та Лунді, проте обрав шлях меча. Під час Сконської війни в 70-х роках XVII століття виявив хист командира і безстрашність у бою. На службі просувався швидко. Підполковником став у двадцять шість років. Був дуже тямущим полководцем. Мабуть, найбільшим його успіхом на час Полтавської битви була велика перемога біля Фрауштадта взимку 1706 року, коли один корпус під його командою практично знищив невелике саксонсько-російське військо. У тій битві Реншельд яскраво виявив свою силу як полководець.

Аксель Юленкрук

У тих самих подіях він виявив і щось інше: безоглядність, що межувала з жорстокістю. А саме: після битви він наказав повбивати всіх росіян, що потрапили в полон. Наприкінці бою ворожі солдати, які ще трималися на ногах, шпурляли від себе гвинтівки, скидали з голови шапки і благали пощади. Саксонських солдатів щадили, але до російських не мали жодного жалю. Реншельд наказав своїм солдатам стати в коло, а в середині його зібрати всіх російських полонених. Один очевидець розповідав, як потім десь із 500 полонених «відразу без ніякого жалю були там постріляні й позаколювані так, що вони попадали один на одного, наче вівці в різниці». Трупі лежали в три шари, понівечені шведськими багнетами. Частина нажаханих росіян, намагаючись уникнути такої долі, повивертали свої мундири червоною підшивкою назовні, щоб бути схожими на саксонців. Але ті хитрощі були викриті. Другий учасник битви розповідав: «Коли генерал Реншельд довідався, що вони росіяни, то звелів вивести їх перед лаву і кожному прострілити голову. Моторошне було видовище!» То був страшний, огидний вчинок. Хай навіть супротивники з обох боків не раз здатні були, вочевидь не відчуваючи якихось докорів сумління, вбивати беззахисних полонених, хворих і поранених, такої різанини, як біля Фрауштадта, на той час не було ні за масштабами, ні за холодним розрахунком. Безперечно, можна було вбачати в цьому особливу, жагучу неприязнь, спрямовану саме проти росіян, глибоку неприязнь, що вже тоді мала історичне

коріння. А все-таки Реншельд, певне, віддав свій нелюдський наказ не в стані нервового збудження, а з добре продуманим наміром. Таким чином він спекувався обтяжливої маси полонених, що, на відміну від саксонців, були мало варті як пере-вербовані солдати до його власної армії. Водночас він хотів на прикладі цих нещасних російських полонених настрахати й застерегти інших.

Протягом цих червневих днів Реншельд, мабуть, дуже страждав від наслідків рани, отриманої під час злочасного штурму Веприка в січні, що не поліпшувало його й так прикрого від нервування настрою. (Від тієї рани він врешті й помер.)

Після того як Реншельд вилив своє роздратування на Юленкрука, той спитав, чи піхота має іти праворуч, чи ліворуч. Реншельд відповів «ліворуч», потім обернувся до Карла, який лежав на ліжку, і сказав, що тепер піде до кінноти й організує її виступ, оскільки про піхоту подбає Юленкрук. Потім спитав короля, чи немає в нього ще якихось наказів. Карл відповів, що немає, і Реншельд, а за ним і Юленкрук вийшли з келії. Юленкрук прилаштувався в сусідньому приміщенні, де мешкав один із королівських служників, і заходився розподіляти піхоту на колони.

Ближче до обіду перед монастирем зібралася більша частина вищого командування армії. Левенгаупт також вибрався з-під балдахіна свого ліжка і прийшов туди. Коли з приміщення, широко ступаючи, вийшов Реншельд, він

підкликав генерала до себе й запросив його сісти на лавку під вікном королівської келії. Обидва високі командири були людьми гордими й запальними, обом не треба було великих зусиль, щоб нажити собі недругів, і тому не було нічого дивного, що досі вони вже встигли не раз добре погиркатися. Вразливий генерал і владний фельдмаршал були не вельми паристим запрягом і віддавна відчували глибоку взаємну неприязнь. Але тепер цього не видно було, бо обидва намагалися ставитись один до одного з вишуканою чемністю. Реншельд швидко перейшов до справи: ухвалено почати атаку, і Левенгаупт повинен командувати об'єднаною піхотою. Генерал отримав відповідні накази й копію шикування війська до бою: коли почне смеркати, його піхота вишикується в чотири колони. Левенгаупт знав, що вишикувати полки в темряві буде важко, тим більше, що через характер місцевості табір піхоти був не цілком упорядкований. Тому він попросив у Реншельда дозволу виводити полки негайно і відразу шикувати їх у колони. На це він отримав рішучу відмову. Мовляв, тепер ще білий день, а щоб напад справді був несподіваний, нізащо не можна давати росіянам можливість помітити, що тут щось готується. На цьому вони розійшлися.

Юленкрук закінчив поділ на колони, повернувся до короля й подав йому папери. «А фельдмаршал думав, що ви не спроможетесь скласти колони», – мовив, усміхнувшись, король. Швидко переглянувши папери, він наказав роздати їх генералам. Коли генерал-квартирмейстер вийшов із мона-

стиря, Реншельд уже поїхав. Проте Левенгаупт і далі сидів на лавці під вікном королівської келії, зібравши біля себе генерал-майорів піхоти. Юленкрук передав йому папери й попросив його зайти до короля по нові накази. Коли Левенгаупт вийшов від короля, вислухавши ті накази, він зразу разом із генерал-майорами подався до намету, що правив королеві за їдальню. Там, у холодку, вищі офіцери переписали собі плани.

Реншельд поїхав полем у західному напрямку до витягнутого в довжину табору кавалерії, розташованого десь за півмилі від міста. Прибувши туди, він знайшов командирів і дав їм інструкції: малося використати під час атаки всю кавалерію (крім сімох полків, що повинні були залишитися й захищати обоз). Рухатися вона мала шістьма колонами. Коли почне смеркати, буде наказано сідлати коней і водночас переводити весь обоз, дотримуючись ладу і тиші, на нове місце, за кілька кілометрів далі на південь, біля села Пушкарівки. Решта кавалерії мала стояти, чекаючи наказу вирушати колонами через поле в напрямку російського війська та його укріплень.

Віддавши ці накази, Реншельд поїхав назад до монастиря. Сонце вже хилилося до заходу. Генерал-майор Карл Густаф Крейц, призначений командувати правим флангом кавалерії, добре знав, яка безпросвітно темна буває українська ніч, тому спробував трохи підготуватися до важкого нічного маршу. Вони з ротмістром поїхали на невеликий огляд міс-

цевості, щоб визначити собі кілька добрих орієнтирів. Усім командирам полків також роздано копії шиккування війська до бою. Тієї ночі не можна було ні в чому помилятися.

Повернувшись до головної квартири, Реншельд пообідав разом з іншими вищими офіцерами в королівській їдальні. Король обідав сам. Натиснуто на пускову кнопку, і воєнна машина вже почала здригатись і чмихати. Магічні слова про те, що король вирішив напасти на росіян, і пов'язані з цим нападом накази швидко поширювалися від сходинки до сходинки військової ієрархії, від командуючих флангами та полками через батальйонних і ротних до нижчих командирів і врешті до солдатів, обслуги, обозних і всіх цивільних. Усюди, де стояло військо, у наметах, під голим небом і в неоглядній тіснєві обозних підвод почалася гарячкова робота. Відсіювано солдатів, непридатних до бою. Тільки-но почне смеркати, хворих, калік і поранених, а також безкінних кавалеристів, разом з усім обозом, цивільними, тими, хто випадково опинився в таборі, та майже всією артилерією відправляють до села Пушкарівки. Військові, що мали із собою родини, також відсилали їх до того місця збору. Одним із них був сорокап'ятирічний піхотний капітан Генрик Спорє з парафії Нордендаль на північний захід від міста Обу²⁰. Він дуже хвилювався за свого сина-підлітка Генрика Югана й відіслав його до Пушкарівки. У своєму щоденнику він пояснив цю розлуку коротко: «Нехай йому допоможе Бог». Спливе багато

---

²⁰ Обу – шведська назва фінського міста Турку.

років, поки він знову побачить сина. У місці збору мали влаштувати для захисту огорожу з возів. Виділено також людей для охорони обозу: це були, крім уже згаданих кавалеристів та артилерії, ще близько 3 000 запорожців.

Серед багатьох тисяч хворих і поранених був гвардійський хорунжий Густаф Абрагам Піпер, що мав усього лише сімнадцять років. Рік тому він пішов до армії, якраз вчасно, щоб узяти участь у поході на Росію. Похід виявився для юнака аж ніяк не парадним маршем. Від самого початку його опосіли хвороби, а що він довго не мав іншого харчу, крім твердих сухарів, ріпи, брусниць та горілки, йому не легшало. Перед Новим роком йому стало так погано, що довелося везти його в кареті. Уночі проти 23 грудня Піперова карета застрягла в купі залишених возів, заплутаних у збруї коней та заляканих трупів під Гадячем. Було страхотливо холодно. Його візник замерз, а сам хлопець сидів закутаний у ватяну ковдру, накинувши на голову плаща. За якийсь час до нього приєднався служник його полковника, що не мав куди приткнутися у снігу, темряві й холоді. Але він швидко пішов, забувши знов зтягти за собою завісу, тож у карету віяв, аж свистів, холодний вітер. Отак під вітром Піпер просидів аж до Свят-вечора, поки врешті прийшов його власний служник і допоміг йому добратися до міста й полкового шпиталю. Виявилось, що він обморозив ноги. Скоро з них почало відпадати почорніле м'ясо. Пальці на ногах довелося відщипувати щипцями. Йому пощастило уникнути більшої ампутації, але

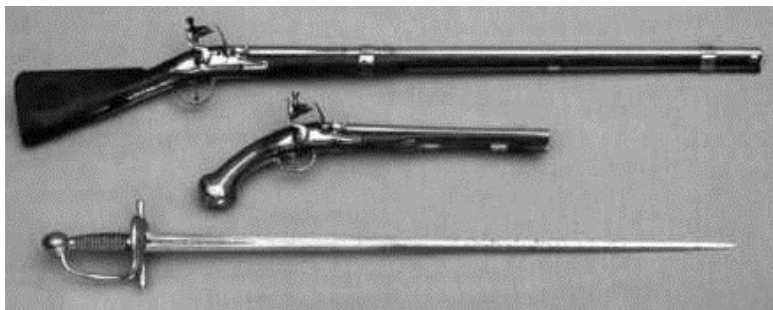
ціною великих мук: йому довго вирізували й відщипували відморожені місця на п'ятах. Відтоді через покалічені ноги його перевозили, немов мішок. Тепер Густаф Абрагам звелів покласти себе в карету. Разом з іншими людьми в обозі він міг тільки напружено чекати подальших подій і нашорошувати вуха, щоб почути, коли почнеться наступ.

Повідомлено пароль, яким будуть користуватися під час битви. Він міг придатися, якщо буде важко в бою відрізнити свого від ворога; в одній армії мундири окремих частин досить різнилися між собою, а видимість часто була погана. Як звичайно, пароль був: «З Божою допомогою». Послано вістових до різних невеличких сторож із наказом, щоб вони повернулись і негайно приєдналися кожна до своєї частини. Одна з таких сторож перебувала біля Буланівки, оточеного лісом села за двадцять кілометрів на південь від Полтави, близько від Ворскли. Та сторожа складалася з тридцяти драгунів із полку Єльма, а командував нею двадцятичотирирічний підпоручник зі Стокгольма Карл Роланд. Її завданням було добувати харчі для свого полку і водночас тримати на відстані роз'їзди козаків із ворожого табору, що вигулькували навколо. Саме коло Буланівки був один із найкращих бродів через Ворсклу, і цей маленький загін доти мав на своєму рахунку чимало сутичок із ворогом. До Буланівки помчав верхи один із генерал-ад'ютантів, – до речі, це одна із безперечно найнебезпечніших посад у війську під час бою, – молодий капітан Нільс Бунде. Він повідомив Роланда та його

го загін, що вони повинні негайно повертатися під Полтаву. Для Роланда цей наказ прийшов дуже невчасно. Річ у тому, що він не додумався взяти до Буланівки своїх коней на зміну, а тепер не мав коли їх забрати. (У бій усі офіцери звичайно брали із собою коней на зміну або запасних, під наглядом своїх служників. Ними замінювали поранених чи вбитих коней.) Отже, Карл Роланд залишився в бою без запасних коней, і, хоч він тепер, вертаючись назад, як йому наказано, ще не знав цього, скоро та обставина мало не коштувала йому життя.

Коли король закінчив обід, почалося казання. Потім він, лежачи на похідному ліжку, оточений численними відвідувачами, звелів, щоб його винесли з келії. Ліжко з королем обнесли навколо, щоб він сам міг поглянути на приготування до наступу. Через якийсь час носії зупинилися на луці нижче від монастиря, де була розташована гвардія. Король поговорив то з тим, то з іншим гвардійцями. Його поранену ногу оглянула група спеціально вибраних лікарів, що мали лікувати рану під час очікуваної битви. Головним серед них був Мельхіор Нейман, медик, який уже лікував короля й раніше, після злосчасного перелому ноги під Краковом 1702 року. Двоє інших були Якоб Шульцен і полковий лікар Густаф Бультенгаген. Коли королеві перев'язували ногу, він клав її на коліно служника, що накривав стіл, Югана Гульмана. Юган був старим, відданим служником, що звичайно розважав монарха різними переказами та оповідками, а того

вечора йому доручили нести необхідні ліки свого пана.

Мушкет, пістоль та шпага

О восьмій годині до людей, що оточували ноші короля, приєднався загін гвардійців – двадцять чотири спеціально відібраних надійних хлопців. Серед них був солдат Нільс Фріск, що вже раз носив був королівські ноші, після згаданого перелому ноги. Фріск ходив під білими прапорами гвардії від самого початку війни і як бувалий вояк отримав свою пайку болячок і ран, що їх вона так щедро роздає своїм учасникам. Його й досі мучила прикра вогнепальна рана в лівому стегні, отримана в боях на Двіні 1701 року; в битві під Головчином понад рік тому російська куля прохромила йому праву кисть (треба сказати, що калібр тогочасних мушкетів був дуже великий, близько двадцяти міліметрів), тож відтоді мізинець та підмізинний палець тієї руки були паралізовані. Нільс Фріск і його двадцять трое товаришів ра-

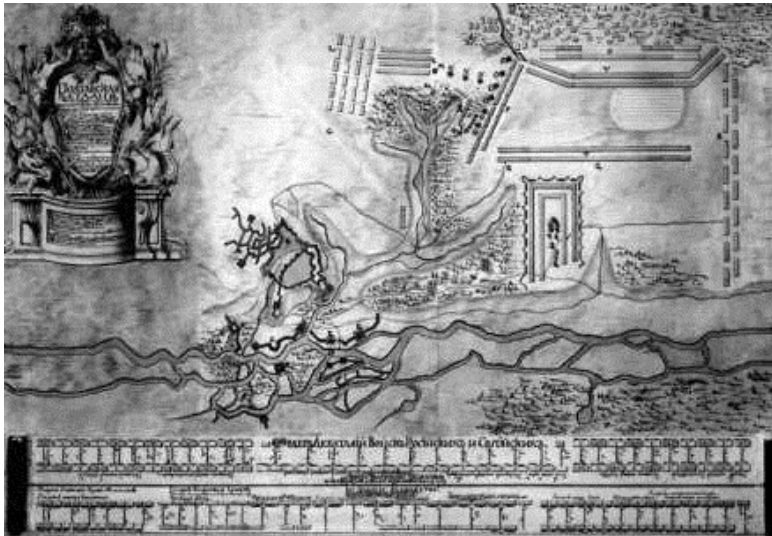
зом із п'ятнадцятьма лейб-драбантами під командою лейтенанта Югана Єрти мали служити особистою охороною короля. Прості сині плащі з жовтими закаврашами та жовтою підшивкою солдатів лейб-гвардії разюче відрізнялися від розкішних, блакитних із золотим мундирів лейб-драбантів. Завданням цих солдатів було насамперед утворювати навколо Карла живу заслону від куль; так само як у піхоті спеціально призначені гренадери звичайно мали йти спереду або з боків командира, гвардійці та драбанти своїми тілами повинні були ловити кулі, призначені для їхнього найвищого зверхника – короля. Це доводить, що у війську не вельми вірили поголоскам, ніби куля не бере короля і його не можна поранити. (Ішли чутки, що його хлопцем зачарувала одна відьма, зробивши невразливим до куль.) Завдання, яке виконували Фріск і його товариші, було вкрай небезпечне, їх мали нівечити і вбивати замість короля. Король був самодержавним монархом, що отримав найвищу владу на землі від самого Господа Бога. Його радощі і болещі в очах генералів і, може, також в очах багатьох солдатів важили безмірно більше за жалюгідне життя кількох нещасних солдатів: ними можна було пожертвувати.

Короля не понесуть у бій, а натомість його повезуть білі коні на ношах, що їх змайстрували хлопці з Мури, Далекарлійського полку. Ноші були прив'язані між двох коней, що утворювали своерідний тандем, а на них можна було підняти похідне ліжко з шовковими матрацами, самодержавним

королем і всім іншим. Обіч цього повозу буде поставлено по вісім солдатів. Переднього коня мав вести не якийсь там вершник чи конюх із королівських стаєнь, а сам Нільс Фріск.

Після таких приготувань залишилося чекати. Сірий присмерк над землею почав густішати. Граф Піпер приєднався до людей, що оточували короля. Разом із Реншельдом він сів на землю. Навколо ношів юрмилася більша частина генералітету й вищих офіцерів. Люди сиділи на землі, загорнувшись у свої плащі, або сяк-так попріягали, щоб урвати хвилину сну. Коні стояли осідлані, готові вирушати. Тим часом як тіні оберталися в сутінки, а сутінки згущувалися в темряву, люди навколо, в лісах і на луках, у бівуаках і в наметах, чекали на сигнал до виступу.

Єдиним гучнішим звуком за ті довгі години чекання в темряві була луна окремих пострілів із північного боку, ближче до річки. Валашський полк, частина легкої кавалерії під командою полковника Сандула Кольци, що нараховував близько тисячі шпаг, зайняв позицію вздовж гребеня узвишся, яке тяглося паралельно Ворсклі в напрямку села Яківці відразу на південь від укріпленого табору. Там стояло з'єднання російської піхоти й кінноти. (Можливо, ще й рота вістових, легкий загін із ста тридцяти солдатів, який часто використовували для розвідки.) Метою всього цього маневру було відвернути увагу росіян від пересування армії. А взагалі панували тиша, темрява літньої ночі й очікування.

Ordre de bataille

Близько одинадцятої тих, хто спав, збудили. Тишу розітнув клич, що полинув над головами солдатів, які ще не зовсім прочуналися зі сну: «Вставайте, виступаємо!» Цього сигналу чекали. Послано вістових у різні табори піхоти й кінноти з наказом виступати. Левенгаупт, що був задрімав, прокинувся від того кличу і вмент підвівся. Він гукнув своїх служників і наказав бігти до його коней та доглянути, щоб вони були готові. Генералова квартира, з кіньми й солдатами, була за чотириста метрів звідти. Прийшовши туди, він сів на коня й помчав назад, щоб спіймати Реншельда. Звичайно, у

суцільній темряві він його не знайшов. Вихід піхоти з місць постоїв не минув без ускладнень, і впорядкування колон також скоро було геть порушене. За планом кожен батальйон мав своє місце в одній із чотирьох колон. У темряві важко було дотримуватися ладу, і частина з'єднань опинилася не на своїх місцях. Тому Левен-гаупт відразу наказав зупинити початий уже марш і провів перерозподіл з'єднань у колонах, щоб він цілком відповідав планові. Цей захід може здатися формалізмом, а проте він був украй необхідним. План розташування війська для ведення битви, *ordre de bataille*, був складений, виходячи з того, які саме частини утворюватимуть кожен окрему колону. Якби сталася помилка, то вишикувати їх до бою було б важко і згаялося б багато часу, а цього, певна річ, не можна було допустити в становищі, коли вирішальне значення мала швидкість. Поки відбувався перерозподіл, із темряви вигулькнув Реншельд, до краю обурений такою, на його думку, нічим не обгрунтованою затримкою. Він знайшов Левенгаупта й сердито накинувся на нього: «Де ви, в біса, вештаєтесь? – І додав: – Ніхто не може вас знайти, ви хіба не бачите, який зчинився розгардіяш?» Левен-гаупт, виправдуючись, послався на темряву та на плутанину в таборі й додав, що він, до речі, цілий вечір пробув біля ношів короля. Реншельд відмахнувся від його виправдувань, а натомість запитав, котрий полк зараз ітиме в колону. Генерал відповів, що не знає, мовляв, він щойно прийшов сюди й сам мусить довідатися про це. Така відповідь,

мабуть, іще дужче розсердила запального Реншельда: «То он ви який, ні про що не дбаєте. Я не маю від вас ніякої допомоги чи користі, зроду не подумав би, що ви можете виявитися таким, я вважав вас за іншого, а тепер бачу, що дарма». Левенгаупт намагався урвати його тиради, мляво захищався, казав, що не заслужив таких звинувачень. Він пообіцяв, що негайно зробить те, що хоче Реншельд, хай тільки той скаже, чого саме він хоче. Фельдмаршал нечемно й сердито урвав його мову словами: «Краще я сам усе зроблю», – після чого залишив ображеного й невдоволеного Левенгаупта. (Усупереч його виправданням, генералова вина у плутанині під час виходу з табору та під час розподілу полків у колони, звичайно, була чимала. Він вочевидь злегковажив цей свій обов'язок. Години перед виступом, коли він гаяв час у пасивному очікуванні, навіть не подбавши про спорядження своїх коней, явно свідчили про його флегматичну вдачу.) Невдовзі офіцери впорядкували колони, і вони були готові до маршу. Обоз і вільні від обов'язків люди були вже або в Пушкарівці, або недалеко від неї. Лише деякі невеликі гурти ще й досі трималися поблизу монастиря.

Шведське церковне начиння

Хоч і було згаяно багато дорогого часу, але проказали молитву. Це була головна й дуже важлива частина психологічного готування до бою. Тим, хто останніми днями не причащався, у таких випадках звичайно веліли приступити до причастя. Була навіть спеціальна молитва, яку належало проказувати «перед походом або в інших небезпечних випадках»:

«Дай мені й усім тим, хто зі мною проти ворога нашого стане, відвагу, щастя в бою і перемогу, аби наші недруги бачили, що ти, Господи, з нами, і змагаєшся за тих, хто покладає надію на тебе». Крім того, перед самим початком більших боїв завжди співали псалом 96, вірш 6:

Господь, неживого й живого творець,
Дає нам снагу і розраду,
Він мужність вдихає до наших сердець
І не залишить нас на загладу.
Тверда наша віра, спонука до дій,
Несхитна основа всіх наших надій,
Ми з нею усіх переможем.

Головною темою молитов і псалмів, до яких удавалися перед боєм, був саме заклик до відваги, а також прохання, щоб Бог дав щастя в бою і зміцнив серце у грудях солдата; страх мав бути приглушений. А протягом тих темних нічних годин його безперечно відчував кожен. Бої завжди були дуже криваві. (Навіть ветеранам їхній досвід не вельми допомагав, адже бої відбувалися досить рідко. У середньому вояк, мабуть, за ціле своє життя брав участь у трьох-чотирьох битвах. Часто між ними минали довгі роки, отже, вояки не мали нагоди навчитись дивитися на бій, з його смертельними небезпеками, як на звичайну буденну річ.) Завданням таких коротких молитов було також прищепити солдатам віру в те, що війна і битва відбувалися з Божої волі й що саме Бог урешті визна-

чає, хто має перемогти в бою і кому судилося загинути. Треба було, щоб вояки приймали те, що станеться, щоб у них не взяло гору здорове природне бажання ухилитися й утекти.

Аксель Спаре

Коли о першій годині ночі моління скінчилося, піхота знову рушила з місця. Рота приєднувалася до роти; тихо, не користуючись своїми інструментами, попереду йшли барабанщик і горніст, за ними капітан на чолі перших загонів мушкетерів десь по п'ятдесят чоловік у кожному. Потім ішли дві групи списоносців; між ними йшов хорунжий, що ніс ротну хоругву. А за ними решта два загони мушкетерів на чолі з лейтенантом. Десь такий вигляд мали всі сімдесят рот піхоти, що складали вісімнадцять батальйонів. Колона за колоною тихо йшли вперед. Першою колоною піхоти командував генерал-майор Аксель Спаре; до неї входили два батальйони Вестманландського полку, разом 1 100 чоловік; Нерке-Вермландський полк, також по два батальйони, що разом нараховували 1 200 чоловік; за ними йшов ґрунтовно перемолочений Єнчепін-зький полк, єдиний батальйон якого нараховував усього 300 чоловік. Друга колона, під командою генерал-майора Берндта Отто Стакельберга, складалася з двох слабких батальйонів Вестерботен-ського полку приблизно по 600 чоловік кожен, так само слабого Ест'єтського полку, що складався всього з 380 чоловік, зібраних в один батальйон, і двох батальйонів Упландського полку по 690 чоловік кожен. Відразу за ними йшов генерал-майор Рос і його третя колона, яку очолювали два батальйони Далекар-лійського полку, разом 1 100 солдатів; від них не відривалися два батальйони піхотинців лейб-гвардії. Четверту й остан-

ню колону, під командою генерал-майора Лагеркруни, скла-
дали решта два батальйони лейб-гвардії. Лейб-гвардія нара-
ховувала загалом 1 800 солдатів. Посеред лейб-гвардії їхав
на своїх білокінних ношах король, тісно оточений охорон-
цями й численним почтом. Останніми йшли Кальмарський
і Скараборгський полки, кожен з яких складався з єдиного
батальйону приблизно з 500 чоловік. Піхотинці, яких разом
було приблизно 8 200 чоловік, важкою ходою простували в
ніч.

Отто Стакельберг

Коли сонце зникло за обрієм, шведська кавалерія стояла наготові з осідланими кінями. Двом вістовим, що їх послано з наказом виступати, Якобові Дювалю та Лоренцові Крейцу, вистачило десь із півгодини, щоб здолати верхи півмилі рівним полем до табору кавалерії. Відразу після того,

як надійшов наказ, десь годині о дванадцятій, у полках дано команду сідати на коней. Усе відбувалося тихо, без жодних непорозумінь.

Кавалерія складалася з чотирнадцяти полків і корпусу драбантів. Вони розділялися на групи. До першої належали «чисто» кавалерійські полки: кінний лейб-полк, полк ле-на Обу, Смоландський та Нюландський полки, Ест'єтський, Північно-Сконський та Південно-Сконський полки, а також Упландський резервний кінний полк. До другої групи входило шість драгунських полків – кавалерія, озброєна мушкетами, що могла діяти як піхота: лейб-драгуни і Сконський драгунський полк, а також драгуни Єльма, Тоба, Дюкера і Юленшерни. Усіх разом було сто дев'ять ескадронів загальною кількістю близько 7 800 чоловік, поділених на шість колон. Коли всі опинилися на конях, колони вирушили з табору. Дехто здивовано зауважив, що не відправлено молебня, чим досі ніколи не нехтувано. Може, це поганий знак? Колона за колоною віддалялися без барабанного бою та звуків горна: невиразні, чорні силуети зникали в нічній темряві.

Битва

*Я гримітиму так, що небо й земля затремтять,
як осикове листя,
Так потужно гримітиму й гучно, що у смертних
серця
Затріпочуть зі страху, а потім оглухнуть і
заціпеніють.
Це не хтось, а я тут стою, зневажаючи гідність
світу.
Бо чим є проти сили моєї жалюгідне тривання
Усіх інших богів, їхня влада уявна й нікчемне
багатство?*

*Георг Шерн'єльм, Промова бога війни Марса, з поеми
«Народження миру» (1649)*

9. «Ну, з Богом, починаймо»

В одному з наметів табору кінного лейб-полку залишився секретар командира полку. Він спав. Двадцятидев'ятирічний Абрагам Седергольм не почув, як військо вирушало в похід. Поруч із ним перед виходом був його старший брат Ганс, корнет цього самого полку. Але кіннота так швидко вирушила в дорогу, що Ганс не встиг збудити брата, і так тихо, що той не прокинувся сам. Брати Седергольми походили з міщанської родини, їхній батько був стокгольмським купцем.

Вони рано осиротіли. А проте Абрагам здобув добре виховання і вивчився на писаря та бухгалтера. 1697 року він став надштатним писарем при ревізійній палаті, але скоро пішов слідами свого брата й подався до армії. 1704 року Абрагам став секретарем Карла Густафа Крейца, командира кінного лейб-полку, після чого скрізь супроводжував його. За ці роки Абрагам Седергольм пізнав обличчя війни. Він бачив оргії грабунків, у нього перед очима спалювали живцем ворожих солдатів, він жив у таборах, що швидше скидалися на різницю, де між наметами стосами лежали трупи.

Кіннота вже зникла в темряві, коли до намету заглянув служник, збудив Абрагама й повідомив, що полк пішов. Абрагам, білявий чоловік із показним носом і повними губами, заходився швидко вдягатись і наказав сідлати коней. Він хотів спробувати догнати своїх. Він витяг зі свого багажу найкращі й найкоштовніші речі, серед них чотири срібних позолочених келихи, отриманих від Мазепи в подяку за те, що взимку він мав нагоду допомогти гетьманові врятувати частину його майна. Усі коштовності Абрагам нав'ючив на свого запасного коня, гарну данську кобилу. (Хто мав якісь коштовності, то боявся залишати їх у таборі, краще було взяти їх із собою в бій – саме тому таким поширеним і прибутковим було мародерство.) Абрагам вочевидь боявся, що його багаж пограбують у таборі, тому забрав із собою все, що міг. У жадібному запалі він закінчив тим, що більше як 1 000 золотих дукатів позапихав у кишені святкових штанів і насилу

виліз на свого коня у гарній зброї, також Мазепиному дарункові. Служник мав вести за повід бідолашну данську кобилу; обтяжена добром пара рушила полем доганяти армію.

Довга змія з батальйонів, звиваючись, посувалася вперед у темряві. Під час маршу офіцери нагадували своїм солдатам про бій під Нарвою дев'ять років тому, коли шведи розбили кількісно більше російське військо в добре укріпленому таборі. Що далі ця повільна, напівсліпа тварина посувалася на північ, то помітніший ставав ворог. Праворуч від себе солдати бачили вдалині мигтіння й відблиски російських табірних багать. Скоро до шведів почали також долимати звуки, що свідчили про завзяту працю росіян на лінії редутів: вітер крізь темряву ніс у південному напрямку, назустріч шведам, шурхіт лопат і стукіт сокир. Десь о другій годині перші загони досягли місця приблизно за 600 метрів на південь від найпівденнішого російського редуту, що його Реншельд вибрав як вихідну позицію для атаки.

Колона за колоною з'являлися з темряви, розташовувались одна повз одну й зупинялися. Солдати отримали наказ лягти в росяну траву. Треба було якомога зменшити можливість того, що їх помітять, бо хоч до світанку залишилося ще трохи часу, найтемніша пора ночі вже минула. Король зі своїм почтом кружляв між батальйонами, повз широкі килими із солдатів, що сиділи навпочіпки або лежали. Він зупинився біля Вестманландського полку, що очолював першу колону. Ліжко зняли з ношів, оглянули пора-

нену ногу, король випив трохи води, яку йому подав по-служливий накривач столу. Після цього король ліг відпочи-ти. Як уже згадувано, короля супроводжувало в бій чима-ло людей. Крім охорони з гвардійців та драбантів, були ще Реншельд зі своїм штабом, Левенгаупт, Юленкрук, Сігрот та ціла орда ад'ютантів. Були присутні також чимало чужозем-них послів та військових, що супроводжували армію, напри-клад, пруссак фон Зільтман, поляки Понятовський та Урба-нович, англієць Джефріз, а також обидва перекинчики, ко-лишні російські офіцери вищого ешелону Шульц і Мюлен-фельз (останнього найближчим часом чекала вкрай тяжка доля). А ще там був увесь двірський штат під наглядом гоф-маршала барона Густафа фон Дюбена, серед якого був ка-мергер Карл Густаф Юнтерфельт – 1702 року біля Клішо-ва йому відірвало обидві руки, але він поїхав до Франції, і там йому зробили «дві чудові машини, які до певної міри втрату названих членів тіла заміняли». До двірського шта-ту належав також тридцятивосьмирічний канцлер Густаф Адлер-фельт, історіограф короля. Адлерфельт народився в маєтку неподалік Стокгольма; здібного хлопця, як тоді було узвичаєно, вже у тринадцять років послали до університету в Упсалі, де він, між іншим, вивчав мови, історію та право. 1700 року його відрекомендовано королеві, який зробив йо-го камер-юнкером. Скоро після того він почав писати працю про всі походи та битви короля Каролуса, і цей захід отри-мав найвище схвалення. Адлерфельт весь час працював над

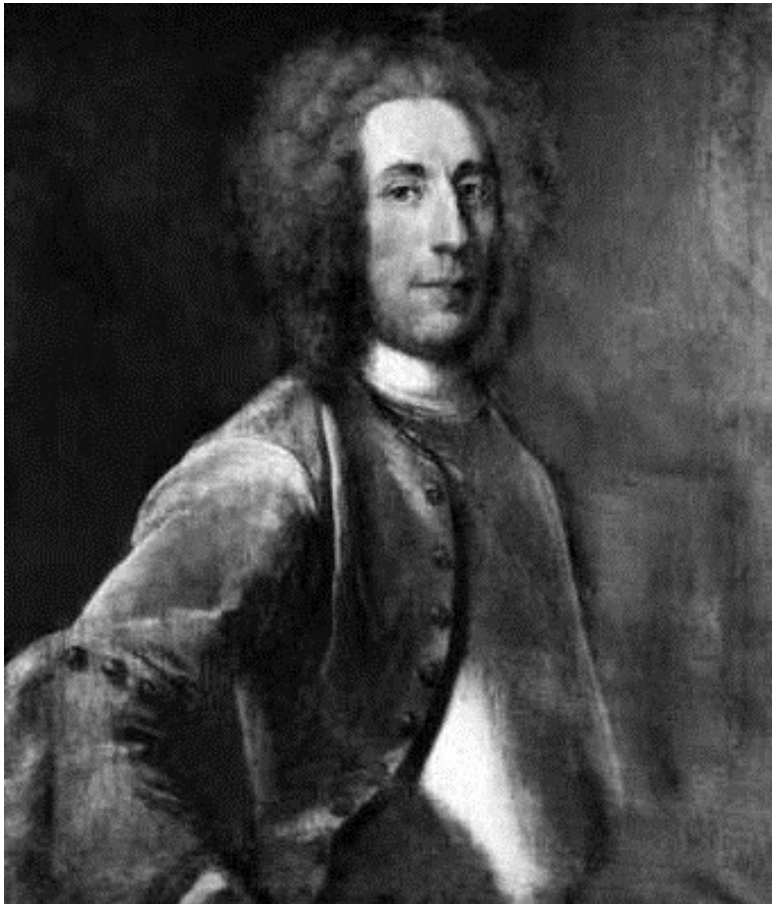
своїм твором. Він мав із собою свою бібліотеку і був літописцем армії. Останні записи Адлерфельт зробив ще позавчора, і тепер рукопис був надійно схований на одній з підвід з його багажем. У почті були також високий на зріст, із показною бородою, двірський проповідник Єран Нурдберг, двірський аптекар Цір-фогель, лікар, накривач столу, пажі та служники. Задля більшої певності короля на поле бою супроводжувала також похідна канцелярія. Серед її персоналу можна було побачити тямущого державного секретаря Улофа Гермеліна в незвичному для нього гнітючому настрої; ішли чутки, що він уже спалив усі канцелярські папери. Були там і експедитор фон Дюбен, і реєстратор Гіршеншерна.

Було вже майже пів на третю. Щось, мабуть, сталося: кавалерія й досі не з'являлась. Дорогий для шведів час спливав, як вода крізь пальці. Починати наступ без кінноти годі було й думати. Її треба було мати під рукою, коли піхота увірветься в редути.

На війні фактор раптовості може стати просто вирішальним. Крім різних тактичних переваг, досягнутих завдяки йому, це ще й нищівний удар по бойовому запалові супротивника. Проблема для шведів полягала в тому, що справді ефективної раптовості часто було дуже важко досягти. Ця майстерно продумана операція легко могла зійти нанівець через якісь дрібні непередбачені випадки, і тепер вочевидь відбувалося щось схоже на це. Реншельд нетерпляче їздив туди й назад. Вістових одного за одним послали з'ясувати,

куди ділася кіннота, і поквапити її. З кожною хвилиною наближався світанок. Весь час збільшувався ризик, що їх викриють. Якщо росіяни їх помітять, годі буде й сподіватися на раптовість, замість швидкого проходу крізь систему редутів доведеться пробиватися через них, що не входило в їхні плани. На обрії темрява вже рідшала; де ж ділася кавалерія?

І ліве крило кінних колон під командою генерал-майора Гамілтона, і праве під командою Крейца заблукали. Хоч вони раніше робили огляд місцевості, а однаково в темряві збилися зі шляху. Орієнтиром серед інших була одна зірка, але невдовзі після виходу з табору командир правого крила втратив зв'язок із кількома своїми полками. Йому довелося зробити забарну зупинку, щоб дати лад колонам. Лівому крилові також не пощастило. Під час руху його колони відхилилися ліворуч, віддаляючись від місця збору; відхилення сягало приблизно кілометра. Помилку помічено аж тоді, коли вони цілком несподівано опинилися перед російськими вартовими край Будищанського лісу. Безсумнівно, у шведів на кілька хвилин забило дух, поки ескадрони тихенько звернули праворуч, залишивши позад себе російську варту у щасливому невіданні. І саме тоді кілька Реншельдових вистових натрапили на заблуканих, поквапили їх і вивели на потрібну дорогу.

Г'юго Гамілтон

Шведське командування почало нервуватися й відчуло

якусь непевність. Чекаючи на кавалерію, воно послало вперед загін із п'ятдесяти кіннотників під командою п'ятдесяти-однорічного ліфляндського генерал-майора Антона Вольмара Шліпенбаха. Його завданням було стежити за супротивником. З такою самою метою вирушив у дорогу і Юленкрук з двома унтер-офіцерами, фахівцями з фортифікації. Вони поїхали в тому напрямку, звідки долинали шурхотіння лопат і стукіт сокир. На полі у видолинках залягали смуги туману, проти рожеватого ранкового неба в сірому сутінку почали вирізнятися обриси найближчих редутів. Світанок розплющував очі.

Першими до місця збору, де мовчки чекала піхота, прибули колони кавалерії правого крила. Крейц дозволив своїм людям розташуватися позаду піхотних батальйонів, що лежали на землі, і злізти з коней, а сам зразу ж подався шукати короля. Біля його ношів він побачив також Реншельда, Левенгаупта і прем'єр-міністра Піпера. Крейц доповів, що його сили прибули і що вони, як було наказано, вишикувані в колони. Реншельд сів на коня, поїхав разом із Крейцом назад і оглянув новоприбулих. Небо дедалі яснішало, і їх уже було добре видно. Генерал-майор запитав, чи кавалерія буде шикуватися в лаву, чи стоятиме на флангах піхоти. Реншельд ухилився від чіткої відповіді. «Ви отримаєте наказ», – мовив він. Тому Крейц залишився поблизу своїх полків та своїх колон, чекаючи нового наказу. Відразу після цього підїхала решта кінноти і, дотримуючись тиші, швидко стала

на своє місце.

Тепер уже зібралось все військо, але було досить пізно, розрахунки в часі давно поламалися. Почало розвіднятися. Піхота й частина кавалерії перешикувалися з колон у бойові лави. (Кіннотники правого крила, видно з усього, посувалися не лавою, мабуть, прохід із їхнього боку, через те, що був дуже близько від Яківчанського лісу з його ярами, був надто вузький.) З великим поспіхом вишикувалися дві лави піхоти. Безперечно, треба було напасти на росіян якомога швидше, поки ті ще не встигли помітити їх.

Під час розвідки Юленкрук помітив два редути. Видно було людей, що завзято працювали там. Він повернув коня, поїхав назад і невдовзі зустрів Реншельда, що їхав верхи сам, без нікого. Фельдмаршал мовчки вислухав рапорт про два редути і повернувся назад. А Юленкрук залишився й далі стежити за ворожими укріпленнями. Він бачив, як між ними рухалися люди, не заслонені бодай якимось насипом. Не ми-не й кількох хвилин, як вони неминуче помітять війська, що, дотримуючись тиші, громадилися перед ними. Так і сталося. Із сутінків навколо редутів вихопився вершник. У руці він тримав пістолет і єдиним гучним пострілом розітнув тишу на тисячі дрібних шматочків.

Звук пострілу, мов кривавий слід, полинув по терену: повз маленькі глиняні хати край Яківчанського лісу, через злегка побрижене, ледь затуманене поле вниз до німих шведських військ. Гучний відгомін шаснув повз готові редути, крізь

скупчення наметів російської кавалерії вгору до великого табору. Дрібно застукотіли барабани. Це був сигнал тривоги. Він полетів над табором та укріпленнями, і, як луна, до нього приєдналися сигнали інших барабанів, повітря затремтіло від того рубаного дудніння, змішаного з гучними командами і вилясками сигнальних пострілів.

Росіяни помітили шведські загони (може, вони вже щось відчули, як на довгих списках піхотинців відбилися перші промені ранкового сонця). Крім того, вони наштотувалися на розвідників Шліпенбаха і також щось запідозрили. Тепер уже не було надії захопити ворога зненацька. Коли над полем пронизливо затріщали барабани й залунали постріли та паролі росіян, Юленкрук помчав назад до короля й Реншельда. Біля них він побачив багатьох вищих командирів. Фельдмаршал скаржився Сігрові й другому командирові колон, Спаре, що «все переплуталося». Спаре спробував щось відповісти, проте Реншельд урвав його словами: «Ти хочеш бути розумнішим за мене». Мабуть, із перешикуванням у лави поквапилися. Може, його взагалі зробили без наказу вищого керівництва. Слушність цього заходу була цілком очевидна: ішлося про те, щоб бути готовими до бою і якомога швидше перейти в наступ. Юленкрук запитав Сігрота, у чому полягало те «переплутання». Той сказав, що не знає, але додав, що «все тут дивує». Фельдмаршал вочевидь не хотів, щоб війська перешиковувалися в лави. На пряме запитання, як мають стояти солдати, відповідь була: «Колонами, як під

час маршу». Юленкрук пообіцяв виправити помилку і поїхав, щоб передати наказ про шикування в колони окремим з'єднанням.

Шведське керівництво вагалось, не знало до пуття, що йому робити. Трохи осторонь від інших, біля короля, якого вже підняли на ноші, стояли Реншельд і Піпер. Вони втрюх обговорювали становище і зважували, чи починати атаку, чи все скасувати. Момент раптовості відпав. Уже годі було й думати швидко прохопитися крізь систему редутив. Тепер доведеться через них пробиватись. Проблема полягала в тому, що до цієї останньої альтернативи вони не були готові. У початкових планах, видно з усього, потреба штурму укріплень у системі редутив навіть не бралася до уваги. Тому військо не мало для цього відповідного спорядження. Рови та вали навколо редутив важко було долати; штурм вимагав чимало різних пристроїв: штурмових драбин, в'язок хмизу – тарасок²¹, – щоб закидати ними рови, линв, щоб вилазити на вали, та стовпів, до яких їх прив'язували, і ручних гранат. Усе це солдати мали заздалегідь приготувати самі і взяти з собою. Крім того, штурм редутив вимагав досить сильної вогневої підтримки артилерії, а її ніде було взяти. Серед тисяч і тисяч піхотинців та кіннотників було дуже мало гармат. Уся артилерія, яку шведи взяли з собою в бій, складалася з чотирьох 3-фунтових гармат і чотирьох підвід з набоями. Їх обслуговувало десь із тридцять солдатів, підручних, бригадирів, гар-

---

²¹ Тараска – в'язка хмизу.

машів та візників; усі вони були вбрані в артилерійські непоказні сірі мундири із синіми панчохами й чорними капелюхами. Ними командували капітан Ганс Клеркберг і хорунжий на прізвище Блюберг. Клеркберг раніше служив у флоті. Замолоду він плавав до Голландії, Франції, Англії та Іспанії і між іншим навчився навігації та піротехніки. Його підлеглий, сорокарічний седерманландець Юнас Блюберг, мав за плечима традиційнішу військову кар'єру, він почав службу в артилерії ще 1687 року. Мізерний гурт людей із таким самим мізерним спорядженням стояв і чекав разом з батальйонами піхоти, щоб підтримати їхній наступ.

Дивно, що шведська артилерія була така слабка. Значення цієї зброї у війні дедалі зростало, і, вміло застосована в бою, вона могла часом зіграти вирішальну роль. Польова артилерія, як правило, складалася з найлегших гармат, переважно калібром від трьох до шести фунтів, а як виняток – до дванадцяти фунтів. (Назва «фунт» походить від ваги артилерійського ядра, яким гармата могла вистрілити, бо його вимірювали у фунтах. Так 3-фунтове ядро важило близько 1,5 кілограма, 12-фунтове – 6 кілограмів.) Гармати були короткі, їх наладовували через цівку, і цівка всередині була гладенька, тому їх використовували тільки для прямого вогню на досить коротку відстань. Хоч їхня максимальна дальнобійність могла перевищувати 1 000 метрів, вогонь на таку відстань давав мало користі, бо важко було влучати. (Такий вогонь усе ж можна було застосовувати хоч би для то-

го, щоб змусити до відступу більше з'єднання, яке йшло лавою або колоною.) Ефективним був вогонь на відстань від 300-400 метрів до півкілометра. Та хоч досяжність її була не дуже далека, зате скорострільність досить висока. У кращих випадках легка гармата могла вистрілити від шести до восьми разів за той час, за який окремих солдат наладовував мушкет і стріляв один раз. Але у важчих гармат, 12-фунтових і більше, скорострільність була невелика, рівно десять пострілів на годину. Маленькі 3-фунтові гармати, навпаки, з допомогою особливих набоїв, так званих скорострільних зарядів (своєрідних комбінацій порохових зарядних картушів і ядер, з'єднаних полотняною обгорткою), могли вистрілити за хвилину багато разів.

Набоями, що їх застосовували на відстань понад 200 метрів, були насамперед добротні залізні ядра. Переважно не рекомендувалося націлятися надто високо, щоб ядра не перелітали за ціль. Навпаки, треба було цілитися в коліна солдатів або під живіт коням, щоб скористатися дією рикошету. Ці ядра летіли зі швидкістю від 200 до 250 метрів за секунду, а це означало, що людина могла бачити, як вони наближалися до неї. Вони могли завдати величезної шкоди. У таких тісних лавах людей, що стояли на повний зріст, залізний удар уражав цілу лаву і міг убити або покалічити за один раз більш як двадцять чоловік. Дія тих ядер на людські тіла була страхітлива: руки й ноги чи кисті рук легко відривалися, голови розліталися на шматки. М'яке людське тіло

зі своїм тендітним з'єднанням кісток, жил, хрящів і м'язів у разі влучення ядра могло розпастися навпіл або розірватися на шматки, і від нього залишалася купка кісток із м'ясом. Кінетична енергія ядра після певної відстані звичайно зменшувалася, але від цього воно не ставало цілком безпечним. Той, кого ледь зачіпало, падаючи, ядро, міг у кращому разі відбутися прикрою контузією або поламаними ногами. Навіть ядра, що котилися з пагорба, мов чорні м'ячики, могли добряче понівечити ногу тому, хто надумав би їх зупинити.

На коротшій відстані, в основному меншій як 200 метрів, використовувалося картеч або так звані виноград. Це були такі самі небезпечні набойки і страшенно ефективні. Картеч – це обгортка з картону, дерева чи заліза, наповнена олив'яними кулями, шматками кременю чи просто залізним брухтом: поламаними шворнями, іржавими цвяхами та іншим дрібним непотребом (тоді звичайно казали, що стріляють брухтом). Залізний виноград являв собою обгортку, здебільшого з тканини, наповнену круглими олив'яними кулями, складеними так, як гроно винограду, звідки й пішла ця назва. Коли використовували цю жорстоку зброю, гармата діяла як великий дробовик, що раз по раз випльовував на ворожі лави густі пучки куль. Вони вбивали й нівечили багато більше людей, ніж здатні були це зробити круглі ядра, тому їх завжди застосовували, як траплялася можливість; своїм майже кулеметним ефектом гармати з такими набоями могли дуже прислужитись, як треба було відбити або підтримати атаку.

Ручна мортира

Третім видом вогнєнної зброї були гранати. Це були своєрідні порожнисті залізні ядра з ладунком пороху і гно-том, що мав викликати вибух на бажаній відстані. (Але гра-нати застосовували насамперед під час облоги і рідко в бою.) Ними майже завжди стріляли з мортир, дуже коротких гар-мат великого калібру, або з гаубиць, що були чимось серед-нім між гарматою та мортирою. (Обидві вони, на противагу гарматам, мали дуже зігнуту траєкторію.) В очах полковод-ців в артилерії була тільки одна велика вада: мала рухливість. Великі гармати, наприклад 12-фун-тові, важили близько 1,7 тонни, і щоб їх перевезти, треба було запрягти до дванадцяти коней. Цівку гармати доводилося перевозити окремо на чо-тириколісній підводі. Рухливість російської польової арти-

лерії через недосконалі лафети була ще менша; їхні 12-фунтівки важили по 2,5 тонни, і щоб їх зрушити з місця, треба було запрягти аж п'ятнадцять коней. Якщо такі гармати були вдало розташовані, то вони звичайно стояли на тому самому місці до кінця битви. Проте легка артилерія, особливо малі 3-фунтові гармати, можна було використовувати набагато гнучкіше. Їх вивозили на поле бою трьома кіньми, але могли також перетягати відповідними буксирними линвами дванадцяттеро солдатів. Такі гармати найчастіше застосовували у взаємодії з піхотою, наприклад, ставили у проміжках між батальйонами. Коней і підводи з набоями, як правило, тримали поза межею досяжності пострілів або під якимось захистком.

Чому шведи мали тільки чотири малі гармати такої вирішальної години? Не через нестачу цієї зброї. Адже разом з обозом у Пушкарів-ці залишилося двадцять вісім цілком придатних гармат: шістнадцять 3-фунтових, п'ять 6-фунтових, дві 16-фунтові гаубиці і п'ять 6-фунтових мортир. (Крім того, там були дві 2-фунтові гармати, здобуті як трофеї в росіян, і 3-фунтові мортири, для яких бракувало набоїв, тому з них не було ніякого вжитку.) Для решти гармат, навпаки, були набої. Отже, їх залишено не через нестачу ядер і пороху. Для шістнадцяти 3-фунтових гармат було ядер і картечі більше ніж на сто п'ятдесят пострілів на кожну; для п'яти 6-фунтових – на сто десять пострілів на кожну; забезпечення набоями двох гаубиць було гірше – на сорок п'ять по-

стрілів на кожну, але й цим аж ніяк не можна було нехтувати. Тільки 6-фунтові мортири мали недостатньо набоїв: усього на п'ятнадцять пострілів кожна.

Полк польової артилерії під командою п'ятдесятивосьмирічного померанця, полковника Рудольфа фон Бінова, якого король любив називати Großvater²², був цілком боєздатний, отже, річ була не в цьому. Причину того, що всі гармати залишено в обозі, треба шукати в іншому. Мабуть, тут збіглися до купи два чинники. Насамперед план, а надто, коли йшлося про те, аби пробігти через систему редутів, був побудований на швидкості й несподіваності. Видно, командування вважало, що великий артилерійський полк зі своїми важкими гарматами та підводами, якими перевозили картуші, не зможе встигати з військом під час його швидкого наступу. Невелика кількість легких гармат, мабуть, не завдавала труднощів, але про те, щоб брати їх більше, напевне ніхто навіть не думав. Ця ухвала безперечно була спричинена звичним ставленням до такої зброї у шведській армії: там існувала тенденція недооцінювати значення артилерії. У шведській тактиці гарматний вогонь вочевидь відігравав другорядну роль проти атаки з холодною зброєю. Король сам був прихильником швидкого маневрування, коли вогонь зводять до мінімуму, а вирішальною стає швидка пряма атака, де, як вважалося, на застосування артилерії часто не варто було гаяти часу. Казали, що король не любить використовувати артилерію під

---

²² Дідусем (нім.).

час бою на відкритому полі, який провадять за узвичаєними правилами. Її, мовляв, треба застосовувати під час облоги чи як підтримку, коли доводиться долати важкі проходи або переправлятися через річки. Дехто запевняв, що король просто зневажав артилерію. Цілком певно, що у шведському війську плекали безпідставну, майже сліпу недовіру до гарматного вогню, яка тепер поставила його в тяжке становище і за яку воно найближчим часом мало дуже дорого заплатити.

Генералъ Александръ Вильгельмовичъ
Брюсовъ.

Генералъ Фельдмаршалъ, Сенаторъ и
Директоръ и Мануфактуръ Коллегіи Пре-
зидентъ и Президентъ въ Академіи Наукъ
Св. Александра Невского и Пелле-
гана Унгерскаго Ордена Кавалеръ

Яків Брюс

Росіяни, навпаки, зовсім інакше ставились до артилерії. Цар Петро мав на це цілком протилежний погляд. Він, на відміну від Карла, вважав, що артилерія має чи не найбільше значення в бою. Під час бурхливого реформування російської армії, що тривала від самого початку війни, певні найрішучіші нові зміни торкалися саме цієї зброї. Нова російська військова промисловість, що миттю виросла наче з-під землі, дала можливість росіянам мати численну артилерію. Військові заводи працювали на повну потужність; між 1702 і 1708 роками російська армія отримала 1 006 металевих гармат і силу-силенну чавунних. 1708 року і потреба в набоях була задоволена на багато років уперед. Між іншим, було виготовлено 3 800 тонн пороху. Отже, перевага росіян у матеріальних ресурсах була величезна. Починаючи з травня, вони збільшили довіз усього, що було потрібне для артилерії, в бойову зону під Полтавою. Воно прибувало в основному з головної артилерійської бази в Белгороді, але також із великих комор у Москві та Воронежі. До головної російської армії плив безперервний потік гармат, підвід з набоями, ядрами, картеччю, бомбами, порохом, гранатами для мортир і гаубиць та ручними гранатами, тим часом як шведські запаси швидко вичерпувалися.

Чотири шведські 3-фунтові гармати ставали до бою з російською артилерією, що нараховувала сто дві гармати.

(Це крім 3-фунтових ручних мортир, які належали до кавалерії і їх возили на конях.) Сімдесят із цих російських гармат були легкі скорострільні 3-фунтові; решта складалися з тринадцяти 2-фунтових (у кінноті), дванадцяти 8-фунтових, двох 12-фунтових гармат, однієї 20-фунтової і однієї 40-фунтової гаубиць, однієї 20-фунтової і двох 40-фунтових мортир. Росіяни мали більше набоїв, ніж могли будь-коли використати.

Крім цієї переваги в артилерії, у росіян була ще одна перевага в її організації й тактиці. Вони ділили свої гармати на обложну артилерію, фортечну артилерію, польову і полкову. Шведський полк польової артилерії загалом опікувався всіма гарматами, що були на полі; у певних випадках він міг поділитися легкими гарматами з іншими з'єднаннями. Російська армія мала цілком самостійну організацію для полкової артилерії. Кожен командир з'єднання мав свої власні гармати, і цей організаційний захід робив полкову артилерію дієвішою. У бою полкові гармати використовували гнучко й наступально. Головне їхнє призначення – підтримувати картечню піхоту й кінноту. Кіннота теж мала свої власні гармати, і їхня обслуга була кінна (в інших військах вона завжди була піша). Завдяки такому важливому нововведенню ці гармати було дуже легко перевозити з місця на місце, і кіннота могла мати їх під рукою в більшості своїх маневрів. Польову артилерію використовувано не в таких рухливих і не в таких наступальних ролях, насамперед тому, що

через погані лафети більших гармат їх важко було перевозити. Росіяни намагалися створювати масований вогонь. 102 цівки гармат, що чекали на шведів, були велетенською вогненною силою.

Дедалі ясніший світанок надавав сірому полю барв і обрисів. Шведам уже видно було редути, а за ними російську кінноту, що, готуючись до бою, шикувалася в лави. Російські гармаші в редутах почали повертати свою зброю проти темних тіней попереду. Мушки не було, прицілювалися, наставляючи в одну лінію вершок обідка задньої частини цівки – камери – і виступ на її виході – дашок. Угору прицілювалися з допомогою клинців, які забивали під задню частину цівки, вліво чи вправо – поворотом гармати з допомогою спеціальних важелів. Відстань від них до шведів була чимала, мабуть, надто велика, і про влучну стрільбу не могло бути й мови. Один російський гармаш підніс запал до запального отвору, і назустріч шведам гримнув перший постріл. Гарматне ядро описало дугу в повітрі і з тріском розірвалося серед лави лейб-гвардійців. Два гренадери впали додолу з розтрощеними головами. Перші полегли в битві під Полтавою.

Навколо шведських загонів почали падати гарматні ядра. Поперед своїх солдатів Ест'єтського піхотного полку стояв капітан Карл Юган Гурн. Військову службу він почав у голландській армії, став 1700 року лейтенантом у Ест'єтському піхотному полку, дослужився 1702 року до заступника капітана, а через п'ять років – до капітана. Він був одруже-

ний, дружина його звалася Софія Елісабет, вони мали кілька синів, серед них Карла, Адама й малого дворічного Якоба. Впало ще одне ядро, проорало борозну серед ест'єтців, завалило з ніг чотирьох мушкетерів і вбило Карла Югана Гурна. Поряд із королевими ношами ядром убило двох гвардійців. У з'єднання кінноти також залетіло сліпе ядро. Проте російська артилерія стріляла на максимально доступну відстань, тому не завдавала великої шкоди.

Вирішувати треба було негайно, подальше зволікання привело б до ще більших жертв. Король, Піпер і Реншельд влаштували коротку нараду, де мали швидко на щось зважитись. Чи ризикувати попри втрачену можливість захопити ворога зненацька, попри ускладнення, що чекали їх під час прориву, і йти в наступ, чи сурмити відбій і повертатися до табору? Великі труднощі із забезпеченням війська, звичайно, переконливо промовляли проти останньої альтернативи. Реншельд обернувся до Левенгаупта, що стояв збоку, і спитав: «А ви що скажете, графе Ле-венгаупте?» Левенгаупт іще не забув, як йому недавно вичитував фельдмаршал, і відповів коротко. Він був за наступ. «Сподіваюся, що з Божою допомогою він буде вдалий». – «Ну, то з Богом, – сказав Реншельд і знов обернувся до короля й Піпера: – Наступаймо».

Остаточну ухвалу прийнято. Була рівно четверта година, ранкове небо палало. Заповідався гарний день.

10. «Не можна давати ворогові ані хвилини»

Тієї миті, коли ранкове сонце розколело обрій і відділило день від ночі, шведська піхота пішла в наступ. Що більше батальйонів один за одним рушали з місця, то дужче шаленіла стрілянина з редутив. Гучні гарматні постріли лунали так часто, що скидалися на мушкетний вогонь.

Один із солдатів Єнчепінзького полку, частина якого стояла майже наприкінці першої колони, через кілька років написав вірша, де, мабуть, відтворив свої враження від того дня. Як поезія той вірш нічого особливого в собі не має, але він, зокрема, дуже добре ілюструє початок битви й допомагає нам уявити той гук, що стояв у повітрі від гуркоту і брязкоту зброї, торохтіння підвід, крику людей та іржання коней.

Гуркіт і тріск, іржання та крик, колотнечу й гармидер
Чути від війська, від коней, возів та від носіїв обладунку
і зброї,

Що на рівнині збираються в присмерку раннього ранку.

Ось і гармати ревнули, це знак приступати до бою.

Постріли враз залунали, градом посипались кулі,

Поміж сміливців лягають гранати з запаленим гнотом.

На початку атаки у шведських лавах не було ладу. Час під-

ганяв, насамперед через кінноту, що заблукала, та й командування до останньої хвилини вагалось, чи таки йти в атаку. До всього додалася плутанина у формуванні, і коли почався бій, батальйони ще не остаточно знайшли своє місце.

Левенгаупт отримав наказ шикувати своїх людей згідно з *ordre de bataille*, але праве крило було розташоване так близько до краю Яків-чанського лісу, що не вистачало місця на те, аби всі батальйони стали в лаву. Вишикувати солдатів до бою було складною справою, а брак часу й місця призвів до того, що формування в лаву не було доведене до кінця.

Ще гірше було те, що командири, крім найвищих, не мали чіткого уявлення про мету цих початкових дій. Наказ про наступ квапливо розіслано командирам колон, а вони розіслали його далі, підлеглим їм командирам полків і батальйонів. Дуже можливо, що через поспіх у наказах не було докладних пояснень, дехто з підлеглих отримав тільки загальні вказівки, які напевне не легко було тлумачити. Сігрот поїхав із наказом про наступ до командира третьої колони, генерал-майора Роса, його відділи мали атакувати найближчі редути. Відразу після цього повз них промчав Сталькенберг, командир другої колони, яка стояла праворуч від солдатів Роса, і підтвердив, що треба наступати. Поки цей наказ, висловлений у загальних рисах, передавали далі підлеглим, його трохи перекручували, виходило десь так, як у тій приповідці: «Одна баба говорила, друга баба чула». Частина зрозуміла завдання так, що треба наступати й трошити все

підряд, а частина вважала, що йдеться напевне про наступ на лінію редутів, але як уже буде пробитий прохід, треба йти далі повз усі ті укріплення. Задум атаки двох середніх колон, мабуть, полягав у тому, щоб знешкодити небезпечний фланговий вогонь, яким загрожувала ця частина редутів. Решта піхоти – перша й четверта колони, а також задні батальйони другої і третьої, – повинна була, підтримана тією допоміжною атакою, якнайшвидше досягти задньої лінії редутів і або просто обминуть їх, або пробитися крізь них. Наступ на редуту важив найменше. Редуту вважали тільки перепонною, яку треба було здолати на шляху до справжньої мети – атаки на російський табір. Не всі командири знали про це – недогляд, який шведам буде дорого коштувати.

Наступ середніх колон із самого початку був безладний: батальйони скоро відділилися одні від одних, а проте передні частини швидко просувалися далі. Найближчий, ще недобудований редут стояв на гребені пагорбів неподалік чагарнику. На нього з двох боків напали чотири шведські батальйони. Їх підтримали чотири ескадрони лейб-драгунського полку, що, мабуть, атакували невеликі російські сили, розташовані між цим та другим, найближчим до нього редутом. Хвилі шведського наступу перекотилися над цим редутом, не затримуючись. Його залогу, що напевне здебільшого складалася з будівельної частини, швидко перебито до останньої людини. Урятувалися тільки ті, кому в паніці пощастило перебратися через вал і добігти до сусіднього редуту. Полонених

не брали. Усіх росіян, що потрапили шведам до рук, застрілено, заколено або забито.

Карл XII

Наступ покотився далі крізь вогонь і хмари диму. Здобутий редут залишили позаду, не обставивши його своєю залогою. Два батальйони Далекарлійського полку заглиблюва-

лися в систему редутив. Довга синя лава, над якою поблискували багнети й хиталися вістря списів, крокувала вперед піщаним ґрунтом. Вона наблизилася до дальшого редуту. Уже тепер у гуркоті бою декотрі батальйони почали віддалятися один від одного. Два батальйони гвардійців, що йшли останніми в колоні Роса, відхилилися праворуч. За наказом свого командира полку Карла Магнуса Посе вони приєдналися до інших гвардійських батальйонів, що стояли поблизу в четвертій колоні. Батальйони цієї колоні намагалися зовсім обминути редуту. Вестерботенський полк, що здобув перший редут разом із Далекарлійським полком, відразу втратив із ним зв'язок. Натомість вестерботенці посунулися вперед, просто до задньої лінії редутив, разом із батальйонами з першої та другої колон. Рос не міг збагнути, де раптом пропала половина його колоні.

Король із численним почтом і генеральним штабом перебував на правому крилі свого війська. Карл лежав на кінних ношах у чоботі з острогою на здоровій нозі; тримаючи в руці свою довгу шпагу, він владно, як звик, командував тими частинами війська, що були поблизу. Тут, на полі бою, він почував себе у своїй стихії. Карл був здібний, наділений харизмою полководець, що випромінював велетенську енергію; молодий, несміливий монарх майже цілком перероджувався, коли наставала пора бою; те переродження і вражало, і лякало, але, немов якимись чарами, запалювало загони, що бачили та чули його. Один із учасників війни, ротмістр Пе-

тер Шенстрем, писав пізніше, що в короля, «коли він сидів на коні перед своєю армією і витягав шпагу, був цілком інший вираз обличчя, ніж звичайно у спілкуванні з людьми, вираз, що якоюсь майже надприродною силою міг вдихнути в солдатів мужність і бажання битися, навіть у тих, кого найдужче посіла зневіра». Карл чудово розумів силу прикладу, тому одягався просто і харчувався скромно, щоб, як висловився Шенстрем, «солдати були ще терплячіші». Багато що в його аскетизмі, певне, було добре виваженою грою для галерійної публіки, засобом маніпулювати солдатами, щоб вони мовчки, терпляче витримували голод і злигодні. Можна зрозуміти, яку велику пошану викликав цей дивовижний король в очах своїх вояків, коли послухати їхні оповідки про те, що король і непереможний, і що його куля не бере. За словами одного вояка, усі вони вірили, що не можуть зазнати поразки, поки з ними є король, для них Каролус був як фетиш, що несе перемогу. Зрозуміло також, чому його поранення кілька тижнів тому викликало в армії велике занепокоєння.

Загони правого крила мали на думці обминати всі редути. Був уже погідний ранок, і вони швидко посувалися вперед, не вельми звертаючи увагу на свист російських ядер, від яких у лавах уже падали люди. Їм видно було, як збоку від них Росові солдати штурмували перший редут і як тікали росіяни, рятуючись від смерті. Російські гармати в редутах стріляли безперестанку. Важкі залізні ядра проорювали кри-

ваві борозни у шведських лавах. Тепер і шведська артилерія мала б у відповідь відкрити вогонь, але в піхоти, що рухалася вперед, не виявилось такої вагової підтримки. І, за словами Левенгаупта, «коли наші солдати довідалися, що їм на підтримку не прийшла жодна гармата, вони почали втрачати мужність». За якийсь час загони побачили, що ліс відступив убік, а далі розляглася відкрита місцевість: пологі луки. На ширшому просторі начебто було легше обминати редути. Левенгаупт спробував використати цю можливість і відхилився ще далі праворуч. Його військо посувалося швидко, і генерал зрозумів, що решта батальйонів не встигатимуть за ним, отже, якщо воно не затримається, то може втратити з ними зв'язок. Тому він вирішив зупинитися на цій місцині, що розширювалася у східному напрямку від повздожньої лінії редутів, і тим часом упорядкувати своє військо. Повз нього саме проїздив Реншельд, і Левенгаупт звернувся до нього по дозвіл. «Ваша ясновельможносте, – сказав він, – ми відхилилися праворуч і посуваємося надто швидко, ліве крило не зможе нас догнати, якщо ми не зупинимось». Але фельдмаршал не хотів більше чекати, тому відхилив його прохання: «Ні, ні, не можна давати ворогові ані хвилини». Один із командирів колон, генерал-майор Стакельберг, що їхав сам повз них, підтримав Реншельда і по-німецькому також сказав, що не можна давати ворогові ані хвилини. Отже, батальйони пішли далі до задньої лінії редутів і до російського табору десь за ними.

Пробиваючись через повздожню лінію редутів, Далекарлійський полк досяг редуту номер два і напав на нього. Цей редут був краще підготовлений, ніж перший, а що на нього напали трохи менші сили, тому другий напад виявився важчим, а втрати більшими, ніж на першому. Та попри все його здобуто і, як у першому, перебито всіх, кому не пощастило втекти. Андерс Пільстрем, тридцятидворічний кадровий хорунжий із роти містечка Орси, якого вважали поважною, надійною людиною, розповідає, що вони «потропили всі кістки тим, хто був усередині».

Цей жорстокий звичай – не брати полонених, а вбивати всіх до ноги, – був досить поширений. У стосунках між шведами та росіянами часом брала гору жорстокість. Тоді ж бо ще не було й натяку на Женевську конвенцію; полонених не захищало ніяке право. Наприклад, і ті, й ті супротивники в обложеному місті вирізували все його населення, якщо воно не здасться, і, видно, ніхто особливо не замислювався над етичним підґрунтям цієї справи. Бо війна війною. (Можливо, шведські вояки в ті хвилини дивилися на редуги як на своєрідні фортеці, що не хотіли здаватися, тому всіх, хто там був, належало вибити до останньої людини.) Часто битви й сутички також оберталися на масову різню. Тоді військо впадало в якийсь шал і просто відмовлялося брати полонених. Скидається на те, що вояки часом п'яніли від бою, і коли вже наставав час зупинитися, бо переможені здавалися в полон, вони вбивали їх далі за інерцією. Мабуть, часто це бу-

ла просто жадоба помсти. Це називають «озлістю» або «відплатою». Російський похід був переконливим підтвердженням цього, у ньому дедалі більше виявлялося огидних рис, боягузтва і бруду. А різні види зловживань з обох боків усе частіше сприймали як звичайні речі. Під Головчином шведи повбивали майже всіх росіян, що хотіли здатися. Крім того, після битви частина офіцерів домагалася, щоб побили й тих небагатьох, яких усе-таки взято в полон, мовляв, охорона їх була б для солдатів зайвою виснажливою працею. У битві біля Доброго також перебито всіх полонених; один із вищих офіцерів зглянувся на російського підполковника, щоб спробувати отримати від нього якісь відомості, але фінський солдат кинувся вперед і крикнув: «Не милуйте його, пане, нам досить таких, як він, ласкавий пане!» – витяг шпагу і прохромив безборонного чоловіка.

Якщо ми спробуємо уявити собі той образ ворога, яким його бачили вояки, він видасться нам суперечливим. Навіть коли ворожість часом виливалася в найнеприпустиміші вияви жорстокості, існували й протилежні тенденції. Загалом стосунки між офіцерами двох армій були кращі, ніж стосунки між солдатами. Дехто вважав, що не треба дозволяти солдатам з різних боків лінії фронту зустрічатися під час перемир'я, бо вони «схильні до бійки». Інша річ офіцери. Для офіцера не здавалося неможливим завести собі приятелів на боці супротивника. Офіцери могли зустрічатися в узвичаєних формах чемного спілкування: для ввічливої розмови на

нейтральному терені, для спільних обідів або обміну подарунками. Галантна вишуканість могла поширюватися навіть на поле бою. Образ ворога розуміли не так, як ми, є свідчення про те, що супротивники могли через лінію фронту позичати одні одним лікаря, передавати садовину чи солодощі або й провадити торгівлю. Командири, як правило, мали те, чого бракувало солдатам: можливість спілкуватися, оскільки більшість із них знали ту саму мову – німецьку чи французьку. Вони мали також природне поле для зв'язку, бо належали до одного суспільного стану: переважно були дворянами. До того ж, їх єднала велика почесна спорідненість – військовий фах, усі вони так чи так були ніби найманими вояками. (Ця військова традиція фахової спорідненості по обох боках лінії фронту існувала дуже довго. Як славнозвісний приклад цього можна назвати братання на Західному фронті під час Різдва 1914 року. Цю подію радо тлумачили як вияв любові між народами і перші паростки пацифізму, але так само це був справжнісінький традиційний вияв простої корпоративної спорідненості офіцерів.)

Поки далекарлійці штурмували другий редут і вбивали залогу, інші частини (разом сім батальйонів) посувалися вперед лівіше від задньої лінії редутів. Тепер, коли праве крило почало відхилятися ще далі вправо – щоб скористатися відкритим полем, до якого воно дійшло, – ліве крило подалося також у тому напрямку. І внаслідок цього вийшло просто на редут номер три у повздовжній лінії. То був великий і доб-

ре озброєний трикутний редут, оточений валом і ровом, а також шпалерою з рогаток. У ньому на шведів очікував батальйон російської піхоти з бригади Айгустова (500-600 чоловік, що мали й гармати) під командою свого полковника. Коли б їм не пощастило відбити сині ешелони, то їх напевне чекала б така сама жорстока доля, як залоги в уже здобутих укріпленнях.

Першим пішов у наступ на редут батальйон із Нерке-Вермландського полку під командою підполковника Генрика Югана Ребіндера, тридцятисемирічного седерманландця. Спосіб наступу був добре відпрацьований під час нескінченних тренувань. Командир батальйону дав команду: «Приготуватися!» Чотири роти десь по сто п'ятдесят чоловік кожна вишикувалися в одну довгу лаву по чотири солдати в глибину і по сто п'ятдесят у ширину, що утворювала фронт приблизно сто тридцять метрів завдовжки. Поперед кожної роти стояли списоносці, п'ятдесят чоловік, які на команду «приготуватися» миттю підняли сторч свої п'ятиметрові списи; їх міцно тримали за нижній кінець і, сперши на плече, спрямовували вістря просто в небо. Обабіч списоносців стояли мушкетери рівно по сто чоловік у роті. У руках вони тримали п'ятикілограмові мушкети з кременними замками, трохи надійніші, ніж були у війську раніше, – зокрема, вони краще функціонували в дощ, але все-таки давали осічку в середньому на кожному дев'ятому пострілі. Крім того, вони мали більшу скорострільність за попередні; натре-

нований стрілець здатен був наладувати його, націлитись і вистрілити за добрих тридцять секунд. Його практична далекобійність була сто п'ятдесят метрів. Калібр був великий, двадцять міліметрів, і так само великий пороховий заряд, тому це призводило до потужного відбою. Під час пострілу приклад, як правило, притискали не до плеча, а до правого боку грудей, бо можна було звихнути руку. По обох краях роти стояла невелика кількість гренадерів у химерних високих шапках. Вони носили ті високі гостроверхі шапки замість звичайних широких трикутних капелюхів, які заважали їм, коли вони кидали ручні гранати. Гранати являли собою невеликі порожні ядра з чавуну, олива, випаленої глини або зі скла до восьми сантиметрів у діаметрі і вагою від півтора до двох кілограмів, із пороховим зарядом та запальною трубкою, яку підпалювали перед тим, як кидали гранату. Ці гранати мало допомагали в бою на відкритому полі, їх здебільшого використовували під час штурму фортець. Гренадери були також ніби особистими охоронцями командира, а ще діяли як снайпери. З обох боків списоносців і мушкетерів стояли унтер-офіцери з короткими списами, так званими бердишами, або алебардами. Ця зброя була маловартісна в бою, але придатна на те, щоб підтримувати рівняння в лаві й підштовхувати солдатів, які сходили зі свого місця. Попереду кожної роти стояли музики – барабанщик і горніст – та начальники, командир роти з хорунжим, що ніс хоругву. Вона коливалася над кожною ротою на теплому вітрі:

криваво-червона з двома перехрещеними жовтими стрілами всередині зеленого вінка. Солдати й офіцери були одягнені в сині мундири, однакові для всіх військ Карла XII, але з червоними комірами, підшивкою та закаврашами. Панчохи в солдатів були червоні, а в унтер-офіцерів – сині: довга лава вояків, зброї і зношених хоругов, що маяли на вітрі, мерехтіла яскравими барвами.

Батальйон із Нерке кинувся в атаку. Повітря розітнув ляск і гуркіт мушкетів та гармат. Великий редут випльовував ядра. Шведи добігли крізь дим і вогонь до рову перед валом. Рогатки, що оточували їх, розтрощено. Батальйон скотився в рів. Людська хвиля, нагнавшись на стіну з ядер і на шмагання шроту, на мить застигла й відкотилася назад. Батальйон із Нерке в паніці безладно кинувся тікати. У цей час єдиний Єнчепінзький батальйон, якого послано на допомогу, також пішов в атаку на редут. Ті, що тікали, зіткнулися з тими, що йшли в наступ: шлях єнчепінгцям уперед загороджено. Було десь пів на п'яту.

Полк із Нерке-Вермланда під час цієї плутанини розпався на дві частини. Коли перший батальйон пішов на штурм, другий швидко обминув цей великий редут зі східного боку й далі приєднався до загонів Левенгаупта.

Перший батальйон із Нерке вишикувався в лаву. Те саме зробив Єн-чепінзький полк із понад трьохсот чоловік. Після цього вони пішли в атаку разом. Але її також було відбито, нічого, крім великих втрат, вона шведам не дала. На піщаній

землі навколо редути і в рову під валом лежало вже багато вбитих і поранених шведських солдатів, дехто окремо, а дехто один на одному.

11. «Ради Бога, кавалерію вперед!»

Батальйони Левенгаупта на правому крилі й далі посувалися до задньої лінії редутів. За нею ледь видніла готова до бою більша частина російської кавалерії: 9 000 кіннотників, поділених на вісімдесят п'ять ескадронів, зміцнених легкою артилерією, яку перевозили на конях. Нею командував кавалерійський генерал, князь Олександр Меншиков, один із царевих улюбленців. Досі росіяни обмежувалися тим, що поливали шведів, які посувалися вперед, рівномірним потоком ядер і шроту. Тепер вони вперше пішли в контрнаступ. Загонами їхніх кіннотників промчали через проходи в задній лінії редутів.

Відразу склалося небезпечне становище: росіяни загрожували нападом на сили Левенгаупта з флангу. До того ж, шведські батальйони, що йшли з лівого крила, не встигли приєднатися до решти, тому лінія фронту, мабуть, була не зовсім упорядкована.

Сутичка між піхотою та кавалерією траплялася рідко й завжди лише випадково. Як правило, для того, щоб піхота змогла відбити кавалерійську атаку, її лави мали бути добре сформовані; коли кінноті випадала нагода напасти на невпорядковані батальйони, вони були більшою чи меншою мірою приречені. Такий напад міг скінчитися просто кривавою купіллю. Найкращий спосіб оборонитися від кавалерії – це по-

слати проти неї свою кавалерію. Та поки що тільки невелика частина шведської кавалерії взяла участь у нападі. Кілька її ескадронів рухалися в колоні праворуч від піхоти. Побачивши російські ескадрони, лави піхоти занепокоїлися. Назад полетіла з вуст до вуст вимога про підтримку своєю власною кавалерією. Крик котився все далі назад і коли досягнув ескадронів, що стояли праворуч, то вже обернувся в розпачливе бланання: «Кавалерію вперед, ради Бога, кавалерію вперед!» Ескадрони зірвалися з місця, у поспіху зчинилася колотнеча й тіснява. Сила-силенна людей і коней рушила проти своїх російських супротивників. Попереду їхав елітарний загін номер один – королівські драбанти, відразу за ними Смоландський кавалерійський полк лейб-гвардії та інші, залежно від того, де вони стояли й чекали в довгих колонах.

Кавалерійська шпага

Можна уявити собі ту сцену: шведська кіннота мчить полем у молочному ранковому світлі, оторочені штандарти, наче барвисті плями над темною річкою мовчазних кіннотників, низько, ще при самому обрії, сонце, що виблискує на

оголених шпагах, ритм кінських тіл у русі, гучний водоспад кінського тупоту, що ллється повз шведські батальйони і відхиляється в західному напрямку назустріч росіянам.

Кавалерія, як правило, була озброєна шпагами, пістолетами, а також мушкетами або карабінами.

Шведський ескадрон із двохсот п'ятдесяти чоловік завжди шикувався до бою в одну лаву глибиною у два або три вершники. Вони тісно збивалися до купи, бажано коліно до коліна, і таким чином утворювали клин або плуг. Мчали вони якомога швидше, коли можна було, то вчвал або вскач. Така тісно збита брила з людей і коней вибирала собі один із ворожих загонів і мчала просто на нього. Так само як піхотинці рідко вдавалися до тривалого бою багнетами, дуже рідко траплялося, що дві супротивні частини кавалерії, тісно збиті до купи й добре вишикувані, стиналися одна з одною. Або один ескадрон проривався крізь перепону після короткого брязкоту мечів, або, що відбувалося найчастіше, ворог відступав без бою, побачивши стіну копит і шпаг, що летіла на нього. Напасники також могли відступити після кількох безладних ударів шпаг. Найбільше важили нерви кіннотників і коней. Той супротивник, що був не такий рішучий, переважно програвав. Переможені тікали, а переможці шикували свої лави для нового нападу. Найчастіше одного зіткнення виявлялося замало, щоб завершити бій. Боротьба між різними загонами кінноти, як правило, складалася з цілої низки наскоків і коротких сутичок рукопаш. Переможе-

ний ескадрон звичайно збирався наново, та коли його відбивали раз по раз, він рано чи пізно цілком розладнувався. Сила кавалерійського удару частково залежала від швидкості їзди загону, а також від його щільності та узгодженості. Загін, що міг упхати в себе найбільшу кількість вершників на найменшому фронті, мав природну кількісну перевагу. Шведська кіннота була дуже добре збита до купи. Вершники, як уже згадувалося, їхали коліно в коліно та були здатні швидко міняти фронт і маневрувати.

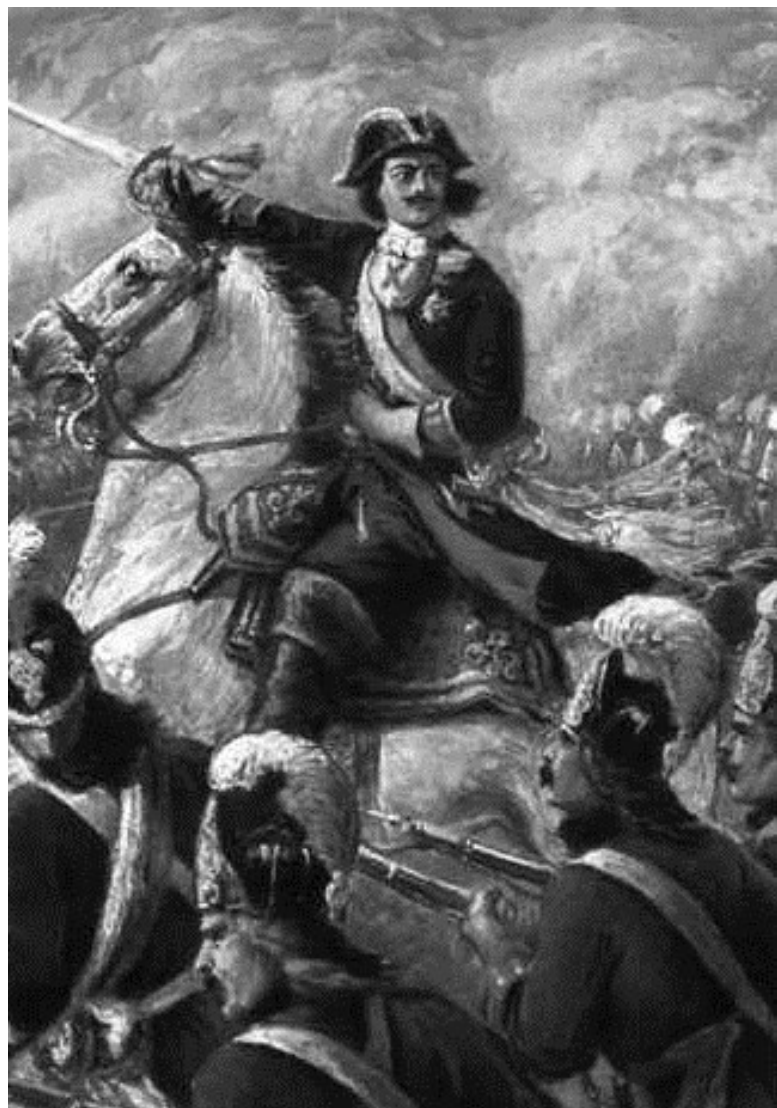
Карл Ренне

Ескадрони супротивників зустрілися. Для всієї шведської лави місця не вистачило, тому в атаку йшли ескадрон за ескадронам, не підтримуючи один одного. Передні шведські ескадрони відступили. Спочатку найбільший тягар бою ліг на полк лейб-гвардійської кінноти, але врешті всі вони змушені були спинитися й відступити назад. Там вони вирівняли свою лаву і вдруге пішли в атаку. Але й цього разу її бу-

ло відбито. Кіннота повернула назад і знов вишикувалася по краях піхотних колон.

Російське командування слідкувало за битвою перед лінією редутів і вирішило, що вже пора відвести свою кавалерію назад. Не було великої надії, що вона зможе довго опиратися натискові цілої шведської армії; усе могло легко скінчитися її розгромом. Кавалерія була потрібна на всіх стадіях битви, не тільки на цій початковій; річ у тому, що саме в кавалерії росіяни не мали очевидної кількісної переваги. Царська кіннота перебула дуже важку зиму і ще й досі не зовсім відновила свою силу; ця особливість військ була в росіян одним із небагатьох слабких місць. На цій стадії битви росіяни вочевидь не планували ризикованого зіткнення з ворогом на відкритому полі, а гадали зустріти атаку за надійними валами укріпленого табору. Крім того, вони не знали, чи напад на редути не був тільки маневром, що мав відвернути їхню увагу. Російське командування боялося, що справжній напад, навпаки, буде відбуватися вздовж гребеня пагорбів понад річкую (саме тому вони виставили там велику охорону). Але поступово з'ясувалося, що якраз цей наступ з боку редутів був справжній. Меншикову послано наказ: він має негайно відвести кавалерію від редутів і повернутися з нею до табору. Сп'янілий від успіхів над шведською кавалерією, Меншиков не послухався. Він відіслав генерал-ад'ютанта, який привіз йому наказ, назад до царя з повідомленням, що його кавалерія б'ється успішно, а крім то-

го, перебуває так близько від шведів, що як обернеться й почне відступати, то це може мати просто-таки небезпечні наслідки. Меншиков, навпаки, попросив підкріплення, мовляв, кілька полків піхоти дали б йому можливість зовсім зупинити шведів. Цар Петро рішуче не погодився: він не хотів, щоб бій за редути переріс у головну битву. Тому Меншиков не отримав жодних підкріплень, а тільки той самий, мабуть, цього разу досить гострий, наказ відступати.

Цар Петро I у Полтавській битві

Тим часом, як уже сказано, росіянам знов пощастило відбити шведську атаку. Меншикову вчувалася ще одна перевага, і він знати не хотів ні про який відступ. Він послав цареві кілька здобутих шведських штандартів як доказ свого успіху; генерал-ад'ютант повіз із собою стриманий рапорт Меншикова, в якому той уперто наполягав на тому, що коли забрати кавалерію, редути не встоять.

Під час першої атаки шведської кавалерії Юленкрук підїхав до Ле-венгаупта й запропонував зробити зупинку. Серед шведських з'єднань трохи порушився лад, і він хотів, щоб йому дали час поставити їх так, як належало. Генерал сказав, що вже говорив про це з Реншельдом, але не отримав відповіді. Він похмуро пояснив, що фельдмаршал «сьогодні так зі мною повівся, наче я його служник», але додав, що Юленкрук, як хоче, може сам звернутися по дозвіл. «Я готовий, – відповів генерал-квартирмейстер, – як накажете, пане генерале», – і поїхав шукати сердитого Реншельда. У полі він зустрів гренадерський батальйон лейб-гвардії, що не знав, куди йти. Його командир Ліберт Русеншерна (колишній студент з Упсали, що почав військову службу від простого спиноносця) запитав, куди їм податися. Юленкрук відповів, що їм треба йти за іншими батальйонами, і тієї ж миті побачив Реншельда. Той саме надїхав і покликав генерал-квартирмейстера до себе. Юленкрук слухняно підїхав до Реншель-

да. Той показав на редут перед ними і спитав, чи, на думку Юленкрука, їм треба атакувати його. Генерал-квартирмейстер відповів, що замість редута їм краще атакувати ворожі сили, які стояли перед ними на полі. Фельдмаршал погодився з ним і повернув свого коня, щоб їхати геть. Юленкрук поквапився запитати його, чи можна зробити зупинку і впорядкувати розладнані батальйони. Коротким «добре» фельдмаршал дав згоду на Юленкрукове прохання і поїхав разом із кіннотою, що була готова знов іти в атаку. Юленкрук повернувся із цим дозволом до піхоти, що очікувала на нього.

Атаки кавалерії дали піхоті час упорядкувати свої лави, і скоро вона рушила вперед. Наступ відновився. Російська кавалерія поволі відступала, але висилала снайперів, які пострілами валили на землю солдатів із батальйонів, що йшли в наступ. Шведи відплачували їм тим самим: посилали вперед солдатів зі штуцерами, снайперськими рушницями, які найперше вважали офіцерською зброєю. Вони влучними пострілами змусили російську кавалерію відійти ще далі. Шведська кавалерія перегрупувалася і знову пішла в атаку. Спільним натиском піхоти й коней шведи відсунули російські ескадрони назад. Не порушуючи ладу, ті відступали проміжками в укріпленнях.

Шведський драгун (праворуч) та піхотинець

Клуби порохового диму змішалися з хмарою пилюки, яку зняли з піщаної землі десятки тисяч людей та коней. Пилюка кружляла, здіймалася вгору, деколи видимість дорівнювала нулю і люди билися майже наосліп. До того ж, вона осідала на солдатів, укривала їх від голови до ніг: кольори мундирів зникли під її товстим шаром, а порохова кіптява залишала на пітній шкірі чорні плями. У безладній сутичці часом

важко було відрізнити свого від ворога. Загін лейб-драгунів кілька разів стинався з росіянами. Коли шведи знов упорядкували свої лави, то були вражені: шість російських кіннотників вправно й цілком за статутом стали в лаву шведського ескадрону, двоє в перший ряд, а чотири в останній. Чотирьох кіннотників в останньому ряду помітили першими і відразу повбивали. Через це двоє спереду побачили свою помилку і спробували втекти. Один вихопився з лави й помчав просто на командира ескадрону, двадцятишестирічного капітана Роберта Муля – ветерана, учасника багатьох боїв, який почав свою військову кар'єру в лейб-гвардії п'ятнадцятирічним добровольцем. Муль стояв спиною до свого відділу, тому не бачив, що російський кіннотник мчить до нього, оголивши свою замашну шпагу, аби прохромити його. Вигуки солдатів попередили його. Він обернувся, ухилився від націленої йому в голову шпаги і проткнув росіянина своєю шпагою. Той упав з коня з кривавою раною вище від живота. Його товариш промчав через кілька секунд. Постріл, і пістолетна куля розірвалася в нього в голові.

У тумані з порохових хмар і білої пилюки шведська кавалерія гналася за російською. Вона помітила, що опинилася майже перед редутами, які метали вогонь. Але, як потім висловився один із вояків, що їхав у лаві лейб-гвардійського полку, двадцятичотирирічний Туре Габріель Б'ельке, ступивши перший крок, треба було йти до кінця. (Б'ельке був дуже типовим представником свого стану: дворянського ро-

ду, граф, кавалер прусського ордену *de la générosité*²³. Ще в дитинстві він *отримав* цілу роту солдатів з полку свого батька, що перебував тоді на голландській службі. Навчався він у Лейдені, Оксфорді та Анже.) Проміжки між редутами були тісні, щонайбільше сто п'ятдесят-сто сімдесят метрів завширшки. І кожен із них обстрілювали перехресним вогнем із навколишніх редутів. Усі загони, що намагались прорватися крізь них, попадали під шалений обстріл на близькій відстані з фронту, з боків і ззаду. Змішавшись з росіянами, що відступали, шведи мчали крізь свист бурі з ядер і шроту. Ядра в густому диму калічили людей і коней. У тому самому полку, що й Б'ельке, але в роті Північного Упланда, їхав помічник квартирмейстера Лоренц Густаф Лільєнвальд. Він мав двадцять сім років, народився в Уп-ланді, в селі Челінге, що належало до парафії Тібле. П'ятнадцятирічним хлопцем його записали горністом у військо, і він брав участь у більшості великих кампаній, починаючи ще з виходу на берег у Данії, а також кілька разів був поранений; під Головчином понад рік тому Лоренц мав «двобій з одним безстрашним російським офіцером», як він висловився, а ще йому прострілили ліву ногу. Друга куля пробила приклад його рушниці і влучила в груди; його врятував панцер. Їдучи тепер повз редуту, він відчув, що куля влучила йому в спину, в ліву лопатку. Вона рикошетом відлетіла вгору і застрягла в його капелюсі. Практично неушкоджений, він міг їхати далі. Йому ще раз

---

²³ Великодушності (франц.).

пощастило.

Організований відступ росіян через натиск шведів, що завзято гналися за ними, й через загрозу більших шведських сил їхньому правому крилові, поламався і обернувся на втечу. Таким чином шведи домоглися першого справжнього успіху, ворожа кіннота втекла з поля бою. Та це викликало у шведських лавах не тільки радісні вигуки про перемогу. Відтепер їхні стосунки з ворогом почали нагадувати всі інші сутички, яких шведи стільки набачилися останніми роками, коли росіяни весь час ухилялися від бою. Поранені кіннотники лялися, що, видно, й цього дня не відбудеться великої битви, росіяни знову відмовляться від рішучого бою, який, коли б шведській армії хоч трохи пощастило, скоро поклав би край усім тим лихам, що виснажують її.

Шведська піхота посувалася позад своєї кінноти. Частина батальйонів обминула укріплення. Але місця було надто мало, тож не всі з'єднання змогли зробити те саме. Два гвардійські батальйони, під командою Еріка Юленшерни та Ганса Манерсверда, змушені були пробиватися між редутами і зазнали великих втрат. Батальйони, що приєдналися з лівого крила, теж пробилися крізь задню лінію редутів. Упландці і Ест'етландський піхотний полк також пішли на штурм і здобули по редутіві. Ці операції коштували багато крові, а надто – слабкому полкові упландців. Коли вони почали бій, їхній полк нараховував усього 690 чоловік. Серед тих, кого поранено під час цих штурмів, був один капітан Ест'етського

полку, двадцятивосьмирічний Карл Фредрик Толь із Упланда. Шість років тому його тяжко поранено під час облоги Торуня, і відтоді йому доводилося постійно ходити перев'язаним. Тепер його знову поранено, цього разу в ліву ногу, але він і шкутильгаючи залишався в бою. У цих здобутих редутах шведи також не залишили своєї залоги. Коли шведські загони посунулися ще трохи далі за укріплення, їм стало видно ліве крило своєї піхоти.

Був ясний ранок, легкий вітерець доносив гуркіт пострілів аж до обозу. Там почули перші постріли, коли спалахнув бій, потім гуркіт бою почав віддалятися, відстань з кожною хвилиною приглушувала його. Ті, хто чекав разом з обозом, вважали, що це добра ознака.

Поки праве крило кавалерії затрималося у проході між редутами, їхнім колегам із лівого крила під командою генерал-майора Гамільтона пощастило більше. У цьому крилі було тільки одне піхотне з'єднання – Вестманландський полк. Решта піхоти або штурмувала повздовжню лінію редутів, або повернула праворуч і приєдналася до групи Левен-гаупта. Проте кавалерія на цьому крилі була сильна. Вона складалася з 56 ескадронів, об'єднаних у 7 кавалерійських і драгунських полків. Вони швидко наближалися до задньої лінії редутів. Частина загонів, – мабуть, більшість – обминули редути зліва, а потім їм довелось пробиратися через зарості Будищанського лісу й невеличке село Малі Будища. Посуватись було важко, у лісі росіяни поробили великі загати; по-

валені дерева перепиняли шведів, хоч куди вони звертали. Коли вони переїздили через зруйноване село з пограбованими хатами, стало ще гірше. Глибокі ями, приховані землянки й льохи, що западалися під ногами, ставали для кіннотників смертельними пастками. У них провалювалися і люди, й коні. Лави ескадронів поламались, але ті ланки, що від них залишилися, уперто посувались уперед.

Кавалерія, що не подалася через ліс, пробивалася крізь лінію редутів. Їй довелося мчати крізь російський вогонь, тож вона зазнала великих втрат і в людях, і в конях. Коли вона вже проскочила крізь обстріл, то опинилася перед російською кавалерією, що стояла на цьому крилі, готова до бою. Шведські кавалеристи підстрожили коней і пішли в наступ. Після короткої сутички росіяни відступили і повели за собою переслідувачів на північ, далі від редутів. Шведським солдатам на правому крилі було здалеку видно, як шведська кіннота зіткнулася з росіянами і потім погнала їх перед собою через невеликий гайок. Проте гонитва розтяглася надовго, бо росіяни аж ніяк не були зламані. Вони раз по раз зупинялись і шикувалися до нового бою. І відступали знов аж тоді, коли шведи йшли в атаку. Справді весь час відступали під натиском шведів, але той відступ тривав довго.

Два батальйони вестманландців серед пилюки й диму посувалися вперед. Полк був сильний, він нараховував понад 1 100 чоловік і відразу почав штурм одного з редутів. Рух упе-

ред не припинився, батальйони пішли далі. Вони не мали часу забрати із собою тих, що були найтяжче поранені, і залишили їх лежати. Одним із тих нещасних був капітан-лейтенант лейб-гвардійської роти з Еребру, двадцятип'ятирічний Ніклас Нурін, син гірничого промисловця. Нурін відмовився від наперед визначеної йому кар'єри в Гірничому коледжі й натомість почав вивчати фортифікацію та артилерію, після чого 1701 року ще сімнадцятирічним добровольцем пішов до армії. Цей русявий хлопець із сумовитими очима відтоді багато що пережив, брав участь у численних битвах, а також чимало разів був поранений. Під час штурму редути Нурін знову був поранений, цього разу тяжко. Він отримав сім ран, в обидві руки, у стегно і в живіт. Полк пішов далі, а його залишили вмирати, зраненого, знекровленого і безсилового.

Скидалося на те, що наступ лівого крила був успішний. Билися запекло, повітря розтинали леза шпаг, тріщали постріли, на землю падали люди. Один із тих, хто бився з цього боку, лейтенант кінноти Йоаким Лют, казав, що це був «смертельний і кривавий бій шпагами вкупі з густою стріляниною». Росіяни зазнали великих втрат. Залишки розпорочених російських загонів у відчаї спробували здатися. Але шведи й далі дотримувалися своєї твердої лінії: не вважати можливим брати полонених у розпал бою. Тих, що все-таки намагалися здатись, косили, мов траву. Під натиском, здавалося, нестримного наступу серед нерегулярних російсь-

ких загонів почала ширитися паніка. Сконський драгунський полк отримав записку командира великого козацького загону, в якій той пропонував, що весь їхній загін, дві тисячі чоловік, перейде на бік шведів, якщо король пообіцяє зберегти їм життя. Лют послав це прохання далі, командирові полку Максиміліану Емануелеві Вюртембурзькому. Принц чисто по-бюрократичному вирішив, що не може дати згоди без дозволу найвищого керівництва, а «оскільки милостивий наш король в перебігу бою від нас віддалився і тепер тут не присутній, ми не можемо з'ясувати його милостиву волю». Козацький посланець повернувся назад із цією відповіддю.

Була десь п'ята година ранку, і на лівому крилі все начебто відбувалося за шведським планом. Юленкрук зі свого місця на правому крилі мав змогу бачити, як шведська кіннота на лівому крилі гналася за своїми російськими супротивниками. Довгі ланцюги вестманландців просто-таки наступали їм на п'яти. Він поїхав туди. Шлях пролягав уздовж ланцюга піхотних батальйонів, що тепер минали задню лінію редутів. Їдучи повз Упсальський полк, він перекинувся словом із його командиром Шернгеком. Той полк щойно закінчив штурм одного з редутів. Шернгек поскаржився, що їм було непереливки і що він утратив «найкращих своїх людей». Юленкрук відповів: «Нічого не вдієш, хай Бог береже нас надалі», – і, потішивши його тим, що він сам залишився живий, поїхав своєю дорогою. Потім він натрапив на другий батальйон Нерке-Вермландського полку і його командира, п'ятдеся-

тидворічного полковника Георга Югана Врангеля, що йшов попереду своїх солдатів. Врангель був старий вояк, що пройшов вогонь і воду; народився він у Ревелі 1657 року в родині члена окружного суду і вже сімнадцятирічним став хорунжим, а 1677 року – ад'ютантом герцога Біркенфельда, який перебував на французькій службі. 1678 року він перейшов на голландську службу до гвардії принца Оранського, а 1680 року – на шведську. Властиво, Врангель командував фінським резервним полком, але після торішніх великих втрат він був розформований. Генерал-квартирмейстер привітався з ним. Врангель, що йому, як і багатьом його солдатам, залишилося ще жити всього кілька годин, був стурбований неладом на шведському боці і сказав по-німецькому: «Слава Богу, що все йде добре, аби тільки Бог дав, щоб у наших лавах відновився лад». Юленкрук лише коротко відповів: «Я теж цього бажаю», – і поїхав далі повз довгий ряд людей і хоругв.

На правому крилі, як і на лівому, гнана російська кавалерія відступала на північ. Тепер командував нею вже не Меншиков, а генерал Бауер. Декотрим російським ескадронам пощастило заскочити до укріпленого табору, але більшість тільки протупотіла повз нього у хмарах пилюки. Коли шведи, що гналися за ними, мчали повз табір, їх зустрів шалений вогонь численних гармат з-за валів. Ядра і картечі мов косою, підтинали лави; гранати вибухали серед людей і коней; з валу вилітали омахи вогню, а в куряві та кіптяві знівечені тіла падали на суху землю.

Попри шалений обстріл гонитва не припинялася. Росіяни відступали все далі й далі на північ. Становище їхнє ще погіршилося. Незалежно від того, чи вони, поминувши табір, круто повернули б і зібралися праворуч табору, чи помчали б далі в північному напрямку, їм загрожувала велика небезпека. Перед ними розлягалася глибока заболочена улоговина, що звалася Великим яром, а праворуч здіймалися високі кручі, що спадали до берегів Ворскли. Якщо росіянам не пощастить, їх заженуть у таке місце, що далі відступати буде неможливо. Тоді російські ескадрони змушені будуть обернутися спиною до круч і вступити в бій, або їх поженуть у заболочену улоговину, або вгору на прибережні кручі. Звичайно, це тільки частина російської кавалерії опинилася в такому небезпечному становищі, решта, як уже згадувано, втекла до табору, а на лівому крилі ескадрони відступали організовано, – та ця частина справді опинилася в скруті.

Російські ескадрони мчали далі в напрямку яру. Відстань до нього дедалі скорочувалася. Нарешті залишилося ще з добрий кілометр. Пастка навколо них ось-ось мала захляпнутися. Раптом сталося щось дивне: шведи перестали гнатися за ними. Ескадронам у зелених мундирах Бог подарував час, щоб вони отямилися. Більша частина їх якось таки перебралася через грузьке болото й вишикувалася на його другому боці. Окремі шведські ескадрони були такі розпалені гонитвою в куряві, що не почули наказу зупинитися. Вони погналися за російською кіннотою через яр, але швидко заверну-

ли назад. (Те, що далі сталося, дає нам уявлення, що могло статися з росіянами, якби їм, відбиваючись, довелося тікати через ту перепону.) Під час квапливого повернення через заболочену улоговину багато коней загрузло й зупинилося. Росіяни не забарилися скористатись цим і завдали швидкого контрудару; шведам довелося покинути коней та дорогу зброю і тікати.

Декому не пощастило втекти, і вони загинули.

Родіон (Рудольф) Бауер

Наказ припинити гонитву отримала кавалерія обох крил. Він прийшов від самого Реншельда; мабуть, фельдмаршал дуже не хотів утрачати контроль над своєю кавалерією, а така небезпека завжди існувала, коли ескадрони пускалися в

завзяту гонитву за ворогом, що, як відомо, могла розтягтися на кілька миль.

Тепер, коли становище піхоти стало вкрай непевне, міцно тримати в руках кавалерію було просто необхідно.

Крім того, кавалерія була потрібна, щоб битва відбувалася за визначеним планом, адже вона мала завдання спинити росіян, часом би вони почали відступати з табору в північному напрямку. Реншельдів наказ дав змогу великій частині російської кавалерії врятуватися від великої небезпеки і спокійно відійти, щоб дати лад своїм лавам. Але це можемо визначити ми, нащадки, маючи чітку і повну картину тієї події. Виходячи з усього, що тієї хвилини знав фельдмаршал, треба сказати, що його рішення, може, й не було видатним, але все-таки формально слušним.

На той час піхота правого крила, загалом десять батальйонів, уже минула задню лінію редутів. Левенгаупт мав твердий намір і далі посуватися до російського табору й атакувати його. Адже Реншельд сам підганяв його, та й план передбачав пряму атаку, головною метою якої був табір. Звідти, де стояв Левенгаупт, місцевість почала трохи підійматися, і йому видно було найближчий край табору – лівий. Він мрів десь менше як за кілометр і здався генералові спокусливим, бо в ньому не видно було багато людей. Йому також здалося, що росіяни почали запрягати коней до обозних підвід і до частини артилерії. Були відомості, що декотрі з'єднання уже перебралися за Ворсклу. Можливо, їхнім завданням

було прикривати відступ через річку. У росіян вочевидь не витримали нерви, і небезпідставно: шведи вже здолали захисну лінію редутів, а більшість російської кавалерії змусили до втечі. Але те, що міг побачити генерал, ніяк не скидалося на втечу. Мабуть, росіяни вживали застережних заходів на випадок *можливого* відступу з поля бою. Бій, попри все, почався не дуже добре для російської зброї.

Ряди піхоти в синіх мундирах рухалися в бік табору. Наблизившись до кількох вишневих садків за добрих сто метрів від табірних валів, вони зупинилися. Шлях їм перепинив стрімкий рів, що розітнув зелену поверхню, мов рана: він був приблизно п'ять метрів завширшки, але дуже глибокий. Щоб наступати далі, довелося обминути його. Весь цей час вони перебували під сильним обстрілом із табору.

Не всі батальйони були зібрані разом. Кілька гвардійських батальйонів ішли в передніх рядах. Частина з'єднань, яким довелось пробиватися через систему редутів, тяглася ззаду. Командир батальйону гренадерів Русеншерна, той, що раніше запитував Юленкрука, куди йому йти зі своїми солдатами, або дістав нечіткі вказівки, або просто не зрозумів їх. Він повів своїх солдатів прямо під табір, і вони на якусь хвилину зупинилися перед ним зовсім самі, нерішуче очікуючи нового наказу, під ядрами, що сичали, розриваючись між колоною. Батальйон гренадерів утратив багато людей убитими й пораненими, поки приєднався до решти гвардійських батальйонів.

Король та весь його почет із драбантів, гвардійців, придворних і прихильників перебував поблизу Левенгауптових десяти батальйонів. Коли військо пробивалося через систему редутів, вони трималися позаду лінії бою, але їм допікали козаки з російської армії, що сновигали навколо них з усіх боків. Великої загрози від них не було, бо вони за своєю звичкою обмежувалися тим, що, галасуючи, стріляли в те вишукане товариство з відстані. Та все ж вирішено зміцнити охорону монарха, тому одного з драбантських капралів, сорокарічного Брура Роламба, послали, щоб він знайшов свіжі сили. Роламб був освіченою людиною, колись стажувався у Шведському верховному суді, але натомість став вояком і писав вірші з вимученими римами на пошану короля. Загоном, якому він передав наказ приєднатися до королівської охорони, був ескадрон лейб-гвардійців Роберта Муля, – той, до якого недавно були встряли російські кіннотники. Коли примчали лейб-гвардійці, козаки відразу відступили і зникли. Після цих дрібних прикрощів король та його товариство, наражаючись на велику небезпеку, переїхали через лінію редутів. Посуваючись тим шляхом, що й кавалерія, вони потрапили під перехресний вогонь із редутів. Передній кінь із двох, що везли королівські ноші, був убитий. Карлова особиста охорона вже почала виконувати роль живої мішені. Три драбанти й чимало гвардійців були вбиті. Першим із драбантів загинув п'ятдесятичотирирічний Якоб Рідерборг. (Він народився у Стокгольмі і від 1679 року був одружений

з дочкою священника Анною Лаурин.) Строкате товариство посувалося вперед і досягло терену перед табором. Там воно знову потрапило під шалений вогонь. Гарматне ядро розбило правий дишель у ношах, і їх уже не можна було везти. Послали солдата, щоб він біля котроїсь садиби витяг з огорожі кілка, і полагодили ним ноші. Поки лагодили дишель, усім довелося стояти на відкритому місці під густим вогнем росіян. За той час навколо Карла ще було вбито й покалічено багато людей і коней. Накривач столу Гультман втратив свого коня, важко навантаженого всякими речами й чималою валізою. Король і його дуже розріджене товариство приєдналися до десяти батальйонів, які саме вишикувалися.

Карл XII

Левенгауптові батальйони тепер були готові. Наступ на табір відновився під акомпанемент глухого гуркоту російських гармат. Та не встигли вони хоч трохи наблизитися до валів, що метали вогонь, як генерал отримав наказ, що скасовував попередній. Належало негайно зупинити напад. Замість цього треба було відійти від табору й посуватися на захід. Наказ

виконано.

Хтозна, чи не прогавили тут шведи ще одну нагоду. Сам Левенгаупт дуже оптимістично оцінював можливі наслідки свого нападу. Потім він запевняв, що з наближенням шведів російські солдати почали відходити від валів, він вважав, що бойовий дух росіян захитався б перед потужною атакою і вони втекли б із бойовища, – певні ознаки цього, на його думку, вже були помітні. Чи це правда, нам, звичайно, не відомо. Може, намір Левенгаупта піти в атаку був виправданий тим, що її почато в дуже вигідний психологічний момент; проте не слід забувати, що вона могла також скінчитися кривавою поразкою. Навіть цей наказ найвищого командування мав у собі певну логіку; можна припустити, що напад об'єднаної шведської піхоти за підтримки кавалерії давав більшу надію на успіх, ніж хвацький, але цілком ізольований наскок Левенгаупта. Чекаючи на решту сил, було недоречно підставляти Левенгауптових солдатів під російський обстріл.

Піхотні батальйони віддалялися від табору широкою рівниною в північно-західному напрямку, в бік Будищанського лісу. Левенгаупт не розумів, чому йому і його десятьом батальйонам наказано припинити наступ, але передчував щось недобре. Його передчуття скоро підтвердились. Виявилося, що командування втратило зв'язок із частиною піхоти, із цілими шістьма батальйонами. Генерал-майор Рос, полковник Сігрот і третина всієї піхоти наче крізь землю запалися. Ніхто не міг пояснити цього. Де вони ділися?

12. «Надаремно посилати людей на смерть»

Два батальйони Далекарлійського полку також успішно штурмували другий редут. Усю залогу, крім тих, кому пощастило втекти, убито. Поки вони скінчили з цим, усі інші з'єднання давно вже промчали повз них. Коли солдати розглянулися, то не побачили ані якихось інших шведів, ані росіян. Бойовище навколо них раптом спорожніло, наче там нікого й не було. Стрілянина також ущухла, запала якась дивовижна, глибока тиша. Ні командир полку Сігрот, ні командир колони Рос, у якого з чотирьох батальйонів тепер залишилося два, не знали, куди йти далі. Не видно було жодних інших з'єднань, не чуто було бодай якогось гуку, що скидався б на бій, і ніщо не показувало, в який бік їм посуватися. Недостатнє ознайомлення з планом битви тепер давалося взнаки.

Сігрот вишикував своїх солдатів у бойову лаву. Далекарлійський полк нараховував добрих тисячу сто чоловік і був одним із найкращих з'єднань армії, справді добірне військо, своєрідна неофіційна гвардія. Його вищими командирами, крім Сігрота (досвідченого вояка, який мав за собою службу у французькій армії та добру низку боїв і який користувався великою довірою короля), були підполковник Фредрик Драке, сорокадев'ятирічний смоландець, і Арендт Юган фон Гертен, на десять років молодший за Драке. Властиво, Гер-

тен належав до полку з Гельсінге, але той полк був одним із багатьох, яким так перепало під Лісовою, що вони були розформовані і влилися до інших полків. Багато гельсінгців цього ранку поповнили лави далекарлійців, коли полк вишикувався й рушив у північно-східному напрямку, у глибину системи редутів.

Коли третій редут у повздовжній лінії виринув перед очима далекарлійців, вони побачили там щось незвичайне. Перший батальйон із Нерке і Єнчепінзький батальйон, що недавно намагалися взяти штурмом редут, отримали на допомогу Вестерботенський полк, який складався з двох слабких батальйонів загальною кількістю шістсот чоловік. Допомога вестерботенців, командир яких Фок, а також підполковники Сас і фон дер Остен-Сакен були поранені ще під час штурму першого редуту, мало що дала. Спроба штурму знов завалилася. І от тепер, коли Далеккарлійський полк наблизився до тих чотирьох батальйонів, то побачив, що вони припинили штурм і стоять перед великим редутом. Залягла тиша, не чути було жодного пострілу, ні з боку численних шведів, ні з російського редуту. Обидва супротивники вичікували, не хотіли дарма витратити набої. (Кожен піхотинець мав їх при собі стільки, що вистачало десь на двадцять п'ять пострілів, а це означало, що мушкетом він міг користуватися тільки за нагальної потреби.)

Сіґрот подумав, що не годилося пройти повз батальйони біля редуту, не допомігши їм. Він дав наказ іти в атаку. Дві

лави солдатів підійшли до одного з рогів редуту. З правого боку до них приєдналися решта батальйонів. Приблизно за двісті метрів до редуту в ньому прокинулося життя: назустріч шведським лавам гримнули гармати. Картеч та рої шроту, мов металеві батоги, шмагали шведських солдатів. Одним із перших, кого вони влучили, був Сігрот, якого тяжко поранено. А скоро після нього картеч влучила і в Драке. Але штурм не припинився.

Скоро шведи опинилися на відстані досяжності і для російських мушкетерів. На батальйони, що наступали, ринула злива лунких пострілів. Багато солдатів попадали. Але решта пробивалася крізь густий дим далі повз рогатки. Довгі лави солдатів у синіх мундирах досягли до всіяного трупами рову під валом, та звідти більшості з них довелося відступати. Лише декотрі вперто просунулись іще на кілька кроків уперед і почали підійматися вгору на вал. Там їх остаточно зупинили, і всі вони були або застрілені, або заколені російськими шпагами та багнетами.

Незважаючи на криваву невдачу, шведи скоро знов пішли в наступ. Лави вирівнялися, і штурмові хвилі одна за одною покотилися вгору на російський редут, аби відразу, ще порідшавши, відринути назад. Затриматися там ніяк не вдавалось. Беззахисні перед потужним, нещадним вогнем із редуту, шведські батальйони були геть понівечені. Мертві лежали купами. Тепер солдатам цих з'єднань довелося платити своїм життям і своєю кров'ю за те, що вони не забезпечили

себе ні спорядженням для штурму, ні підтримкою артилерії. Без штурмових драбин спроби піднятися на вали обернулись на справжню криваву купіль. Крім того, кількісна перевага шведів у певні хвилини ставала швидше перепоною, ніж перевагою, бо вони заважали одні одним. Батальйон, вишикуваний до бою, являв собою довгу й незграбну лаву, а коли шість таких лав юрмилися навколо редуту, годі було уникнути штовханини. До того ж, атаки були погано узгоджені, одні солдати йшли на штурм, а інші стояли і просто дивилися. Скупчення солдатів були щільною мішенню, в яку легко влучити. Мушкетні кулі і шріт роїлися над ними і вбивали або ранили їх цілими купами. Земля навколо редуту була вкрита килимом із полеглих солдатів.

Боротьба за третій редут обернулася для шведів на справжню бійню. Найбільший відсоток потерпілих був серед тих, хто під час штурму йшов попереду, – серед полкових офіцерів. Далекарлійський полк за короткий час утратив обох своїх командирів: Сігрот помирав, Драке вже був мертвий, а з двадцяти одного капітана скоро здатні були стояти на ногах тільки четверо. Те саме було і в інших полках. У цьому пекельному вогненному казані бойовий дух солдатів почав танути, декотрі з них, нажахані та змучені смертельною небезпекою, вихоплювалися зі своїх лав і тікали з того кривавого побоїща навколо редуту. Поранені також намагалися опинитись якнайдалі від того гуркоту. Покалічені люди плазували рачки до узлісся праворуч від редуту. Інших

відносили на імпровізованих ношах. У вірші єнчепінзького вояка Гаральда Уксе є кілька строф, що відтворюють те моторошне видовище навколо редуту:

Ті кричать: мені куля попала в плече, у руку, в стегно,
Ще й у голову, в шию, і в груди, у бік, у коліно;
Поможи, поможи мені, друже, до шпиталю добратися
швидше!

Ті втікають із бою, згубивши на полі і шапку, і каптур...

Існував спеціальний персонал, який опікувався пораненими. Лікарська опіка в кожному полку за статутом складалася з фельдшера і трьох помічників. Одним із них був фельдшер Далекарлійського полку Якоб Шульцен. Цей двадцятивосьмирічний чоловік зі Східної Пруссії на власні очі бачив, яких тяжких втрат зазнала його частина. Мистецтво лікування перебувало на дуже низькому рівні. Оскільки жодних інших засобів, що приглушували біль, крім спирту, тоді не було, поранений солдат мав вибирати між мукою в руках фельдшера та смертю. Солдат був цілком залишений на нього, з його пилками, кульовими щипцями, ножами, кривими ножицями, свердлами для трепанації черепа і розпеченим залізом, щоб припікати рани.

Чому не кінчався цей безглуздий наступ? Як вийшло, що з'єднання з якоюсь незбагненою силою одне за одним затягало в цей безглуздий чорторий навколо великого редуту? Що атаки нічого не давали, не було сумніву. Напад на по-

вздовжну лінію редутів від самого початку був другорядною справою, способом зв'язати руки цим укріпленням, поки головна частина шведської армії проскочить повз них. Після того атакувати їх уже не було сенсу. Кожна залога була прив'язана до свого редуту, і вони не являли великої загрози для тих з'єднань, що вже пройшли повз них. Те, що шведські офіцери все-таки вперто посилали своїх солдатів раз по раз в атаку, насамперед пояснювалося тим, що на самому початку великого наступу погано були дані накази. Мета наступу, як уже згадувано, просто не була до кінця зрозуміла його учасникам.

Крім того, командир тих шести батальйонів Рос був майже злочинно бездіяльний. Атаки відбувалися одна за одною, а він не ставив жодних запитань і не давав жодних вказівок. Скидалося на те, що ці події звалились на нього як несподіване стихійне лихо, яке улягало своїм власним незбагненим законам, і поки воно відбувалося, з ним годі було боротись. Рос був досвідчений вояк, але цілком позбавлений фантазії; можливо, на нього вплинув колишній досвід, набутий у битві під Нарвою. Там він командував Нерке-Вермландським полком і на чолі його здобув бастіон за бастіоном велику частину укріплень російської фортеці. Пізніше він хвалився, що після закінчення цієї операції половина солдатів його полку були або вбиті, або поранені. Сам він тоді був поранений у руку, капелюха йому зірвало з голови гарматне ядро, а мундир геть подірявили російські кулі. Чи не сподівався він, що

й тепер зможе повторити таку браваду?

Був іще один чинник, що зіграв свою роль у трагедії біля третього редуту. А саме: обмеженість тактичної доктрини шведської армії. У ній панував сильний наступальний дух. І характер її озброєння, і спосіб ведення бою – особливий наголос на холодній зброї, багнетній атаці та кавалерійському наскокові – віддзеркалювали майже фанатичну віру в атаку як універсальний спосіб досягнення перемоги. Тактика бою цілком зосереджувалася навколо атаки, вона організаційно мала наступальний характер. Шведська армія стала наступальною машиною, що реагувала автоматично й однаково на різні вимоги, які виникали на полі бою, машина, що знала тільки один спосіб перемагати – атаку, атаку і ще раз атаку. Це була формула, яка досі забезпечувала великий успіх, але тепер ці батальйони опинилися в незвичному становищі, їм не вистачило сили здобути редут. Та без наказу чи докладніших пояснень наступальна машина робила те, для чого її створено: автоматично молюла далі.

Втрати швидко зростали. Наприкінці близько 1 100 чоловік, тобто понад сорок відсотків від початкової кількості, були вбиті або поранені. Через великі втрати серед командирів важко було тримати батальйони під контролем. Коли для всіх ставало дедалі очевиднішим, що редут не пощастить здобути, бойовий запал, цілком природно, почав поступово згасати. Лейтенант Далекарлійського полку Улоф Пумерійн (тридцятиоднорічний далекарлієць, що мав двох братів у

тому самому полку) залишив гримучу бійню біля редути й пішов шукати Роса. Пумерійн попросив припинити подальші спроби взяти редут штурмом і дати наказ відступати – трохи дурне становище, яке, мов спалах блискавки, висвітлює Росову бездіяльність як командира: лейтенант іде до генерал-майора і фактично вимагає припинити наступ. І тоді Рос зважив, що на якесь підкріплення нічого сподіватися, й вирішив погодитися з цією вимогою: мовляв, краще відступити, ніж «і далі надаремно посилати людей на смерть». На той час усі інші з'єднання давно вже зникли, і, видно, ніхто не знав, куди вони пішли. Було кілька можливих варіантів віднайти армію. Але Рос хотів найперше зібрати й вишикувати своїх закривавлених недобитків, що обернулися на неорганізовану юрму. Тому він наказав загонам відійти до узлісся, яке було зовсім близько і на якому вже зібралися поранені.

Бій припинився, та коли росіяни з-за своїх валів побачили, що шведська піхота збирається і відходить, то поновили стрілянину. На прощання у спину солдатів, що відступали, знову сипонули кулі, і ще кілька чоловік попадало на землю.

Коли розгромлене військо добулося до прохолодного лісового затінку, почалася важка спроба впорядкувати його. Це виявилось нелегким завданням через великі втрати серед офіцерів. Не вистачало людей, що вміли давати правильні команди, стежити за солдатами й підганяти їх. Справа посувалася поволі, бо спершу треба було сформувати сотні і аж

потім з'єднати їх у батальйони. Із 2 600 солдатів залишилося понад 1 500. Командир далекарлійців Сігрот, якого солдати з його полку винесли з бою, лежав на імпровізованих ношах, зладнаних зі списів. Він дуже мучився і вже помирав. Та все ж таки усвідомлював, що вони вже не б'ються, а стоять на узліссі. Полковник, хоч які терпів муки, висловив із цього приводу своє невдоволення й наказав іти далі та приєднатися до головних сил.

От тільки де їх було шукати? Гуркіт бою знову затих. Чути було тільки десь поблизу регулярні постріли російської артилерії. Вона стріляла в Ро-сових солдатів: гарматні ядра коли-не-коли падали між деревами. Звідки, властиво, прилітало ядро, не можна було сказати напевне. Серед солдатів на узліссі був і Абрагам Седергольм, той самий особистий секретар із коштовностями. Удосвіта він догнав свій полк і з'явився саме вчасно, щоб побачити, як гарматне ядро, зашви́стівши, влетіло в один ескадрон і вбило двох кіннотників. Під час хаотичного бою кавалерії він знову відбився від свого полку, після чого приєднався до групи Роса. Російські ядра налякали його, тому він вирішив виїхати на поле. Там йому буде безпечніше, адже росіяни стріляли в солдатів на узліссі.

Він попростував до одного з недобудованих редутів, що його шведи взяли були штурмом раніше. Та, опинившись у полі, він швидко збагнув, що сталася якась помилка: одне гарматне ядро, ледь підстрибуючи, котилося просто йому на-

зустріч. Але Абрагамові нечувано пощастило: ядро прокотилося між ногами його коня. Від несподіванки кінь стрибнув убік. Седергольм зрозумів, що стріляють з одного з тих редутів, які вже були здобуті раніше. Шведи не залишали в них своїх солдатів, і тепер росіяни знову повернулися туди! Знехтували шведи й іншу, найпростішу річ – не заклепали гармат, тобто не вивели їх із ладу, забивши цвяха в запальний отвір. Тепер гармати знову стріляли. Седергольм швидко повернув коня й помчав назад до лісу.

Сонце вже пливло по небу, і над полем по-літньому теплішало. День обіцяв бути спекотним. Рос не хотів рушати далі зі своїм військом навмання, волів спершу з'ясувати, де перебуває решта армії. Її треба було знайти швидко, дорога була кожна хвилина.

13. «Дай Боже, щоб генерал-майор Рос нарешті з'явився»

Була десь шоста година ранку. В головних силах шведської армії швидко поширилася приголомшлива чутка про те, що десь зникла третина піхоти. Юленкрук, їдучи в західному напрямку повз піхоту, нашттовхнувся на одного з ад'ютантів, і той повідомив йому цю новину. «Чи ви знаєте, пане полковнику, що генерал-майор Рос відстав із кількома полками піхоти?» Юленкрук вражено вигукнув: «Боже мій, як це могло статися?» – тоді повернув коня й помчав назад до правого крила. Дорогою він зустрів Реншельда й запитав, чи той знає, що сталося. Виявилось, що фельдмаршал знав про це і вжив уже певних заходів. Юленкрук запропонував зупинити ненадовго все військо, та Реншельд нічого не відповів йому.

На той час Реншельд уже наказав командирів вестманландців Спаре повернутися зі своїм загоном назад до системи редутив, знайти полки Роса й привести їх до головних сил. На допомогу йому додано драгунів Єльма. З таким самим дорученням послано туди також генерал-ад'ютантів і драбантів. Одним із них був Нільс Бунде (що якраз повернувся з довгої поїздки до Буланівки, де мав зняти передову охорону Карла Роланда).

Трохи пізніше Юленкрук побачив кіннотників, що їхали в напрямку редутив. Він поїхав їм назустріч і звернувся до їх-

нього командира, полковника Нільса Єльма. Це був сорокадворічний помережений шрамами смоланець, що, між іншим, бувши на службі в голландців, брав участь у боях під Монсом, Пон-де-П'ером, Юї та Намюром, але від початку цієї війни змагався під шведськими штандартами, за що йому надано дворянство. Юленкрук просто запитав полковника, куди він їде, і той дав йому зрозуміти, що його послано по солдатів Роса. Юленкрук також попросив його поквапитися і «роздобути нам Роса».

Тепер для шведського командування важливо було швидко зібрати свої розкидані по терені загони солдатів. Хоч росіяни навряд чи пішли б у контратаку, та однаково якби це сталося, вони б завдали шведам великих збитків, бо шведська піхота й кавалерія були роз'єднані на багато малих груп. Але збирати свої сили перед вогненними горлянками російської важкої артилерії було неможливо; у таборі серед іншого були 12-фунтові та 8-фунтові гармати, тяжка диявольська зброя з максимальною дальnobійністю понад тисячу метрів. Крім того, була одна 40-фунтова і одна 20-фунтова гаубиці та ще кілька мортир такого самого калібру, під їхній вогонь теж намагалися не попадати. Із цього погляду місце збору вибрали добре: з'єднання спрямовувалися до великої улоговини відразу на схід від Будищанського лісу, де можна було зникнути з поля зору російських гармат.

Піхота пленталася до заболоченої низовини, де батальйони з'єднувалися один з одним. Ескадрони кавалерії теж по-

чали збиратися в цьому місці. Король зі своїм почтом розташувався поблизу синіх лав Ест'єтського піхотного полку. Прибулі батальйони пересунулися до північного краю улоговини, на суху місцину навпроти невеликого мочара – Малого болота, і там зупинилися. Королівські ноші опустили на землю, і поряд із ними сів на барабан Карл Піпер. Він, властиво, був першим міністром короля, єдиним з уряду, хто супроводив його на полі бою. Піпер дбав не тільки про ті справи, що безпосередньо стосувалися канцелярії, а й брав участь у різних важливих переговорах. Цей шістдесятидворічний товстун посідав дуже високе становище як один із головних радників короля й вірний виконавець його самодержавних ухвал. Простого роду, він спромігся зробити добру кар'єру службовця й належав до кола прогресивних дрібномаєтних дворян, що колись оточували Карла XI, батька нинішнього короля. Тепер він був графом і завдяки вдалому одруженню, спритним торговельним обладкам і доброму апетитові на хабарі збив собі великий маєток.

Тепер відбувалося підлабузницьке вихваляння короля. Люди юрмилися навколо ношів, вітали його зі здобутими успіхами і бажали «нових досягнень». Юленкрук приєднався до того хору й додав: «Дай Боже, щоб генерал-майор Рос нарешті з'явився», тоді можна буде докінчити битву. У Каролуса був оптимістичний настрій, він зауважив, що по Роса вже послали загін солдатів. «Він, мабуть, скоро буде тут».

Проте кавалерія ще не була до кінця впорядкована. Звід-

си видно було ескадрони, які ще не вишикувалися. Юлен-крук поїхав туди довідатися, у чому річ, знайшов командира лівого крила кавалерії, генерал-майора Г'юго Югана Гамільтона, і звернув його увагу на нелад. Сорокаодноріч-ний Гамільтон, рішучий на вигляд чоловік, з густими кущуватими бровами, товстим римським носом і товстими губами, походив із давнього шотландського роду військових, що переселився до Швеції в середині XVII століття; сам він ступив на військову стежку, коли мав усього дванадцять років. Генерал-майор сказав, що його ліве крило впорядковане, а що діється на правому крилі, він не знає, і поїхав собі. А нелад на правому крилі, мабуть, був пов'язаний з тим, що там стояли ті ескадрони, які брали участь у найзапекліших атаках і потім найзавзятіше гналися за російською кіннотою. Їм треба було більше часу, щоб знов упорядкувати свої лави.

Час збігав. Ні Спаре і Єльм, ні Рос, ні котрийсь із багатьох генерал-ад'ютантів та драбантів, яких послано довідатися, що там трапилось, не з'являлися. Солдатам тих з'єднань, що ставали на свої місця, дано час на необхідний відпочинок. Багато-хто отупів від утоми, адже жоден із них не виспався минулої ночі. Піхотинці, не виходячи з лави, лягали на землю. Кавалерії наказано злізти з коней. Але де ж той Спаре? І де Рос?

Не тільки шведи помітили відсутність кількох батальйонів. Російське керівництво також довідалося, – мабуть, із рапортів своїх залог у редутах, – що велика частина шведсь-

кої піхоти відірвалася від головних сил. Російське керівництво швидко збагнуло, що воно має нагоду завдати шведам великих втрат. Із табору послано п'ять батальйонів піхоти, Тобольський та Копорський полки, а також половину Фіхтенгаймського полку. Командував ними генерал-лейтенант Ренцель, і вони отримали наказ атакувати й розбити відірвані від головних шведських сил батальйони Роса. На допомогу їм додано ще п'ять драгунських полків під команду генерал-лейтенанта Гайнске, знятих із лівого крила. (Вони мали також зробити спробу зв'язатися з обложеною Полтавою.)

До Роса також був приєднався ще й невеликий загін розвідників Шлі-пенбах (той, що його послано в розвідку якраз перед початком бою). Проте за якийсь час Шліпенбах зібрав своїх хлопців і разом з ними спробував знайти головні сили. Спроба не вдалася, бо, на своє лихо, вони просто-таки наїхали на російські з'єднання, що повинні були атакувати Роса. Після короткої сутички загін розбито, а сам Шліпенбах здався в полон. Але одному з тих, хто пішов з його загоном, двадцятитрирічному капітанові піхоти Карлу Пальмфельтові, пощастило втекти, і він побіг навмання в пошуках головних сил. От тільки чи встигне він їх вчасно знайти.

Десять російських полків почали маневр «кліщі». Поки піхота Ренце-ля наступала на батальйони Роса з фронту, кіннота дугою проїхала крізь лінію редутів, щоб зайняти позицію в них за плечима.

Відрізане військо довго чекало. Солдати полягали на зем-

лю спати. У лавах відновлено певний лад. Та великі втрати змусили вище командування злити два батальйони Далеккарлійського полку в один. Те саме довелося зробити з вестерботенцями, що тепер були злиті в один слабкий, невеликий батальйон.

Вкрай бракувало офіцерів. На полі бою вони загалом виконували два завдання: керували боєм і стежили за солдатами. Від них вимагалось подавати солдатам особистий приклад, тому вони майже завжди йшли на чолі з'єднання і в бою, веденому за всіма правилами, часто зазнавали найбільших втрат. (Натомість солдатам судилося більше голодувати, страждати від хвороб і поганих умов. Середньостатистичний солдат найчастіше зустрів смерть у брудному таборі, а не на полі слави.) Офіцери були також наглядачами. Коли декотрі з них ішли в першому ряду й закликали солдатів уперед, інші розташовувалися позаду, «аби разом із унтер-офіцерами наглядати, щоб солдати крадькома не вшивалися, коли стріляють, а тримались тісними рядами». Солдатів, що пробували втекти з поля бою, можна було безкарно вбивати, бо, як сказано в статуті, командир «має тоді владу вбивати таких бунтарів, адже солдатів належить або воювати й загинути від рук ворогів батьківщини, або впасти від кари командира». (Коли не витримував і тікав цілий загін, військові статути казали, що кожного десятого належало повісити.)

Ставлення командирів до підлеглих було просто нелюдське. Насильство вважали звичайним способом примусити

солдатів виконувати накази. Один офіцер розповів, що коли він під час бою гнав уперед солдатів та унтер-офіцерів щедрими ударами, його полковник, бачивши це, сказав: «Ось як треба робити офіцерові»; і він змусив їх скоритися наказові, погрозивши: «Коли я побачу, що хтось хоче втекти, я сам його застрілю або заколю». Биття солдатів шпагою було одним із звичайних способів командування, і Карл XII міг сам схопити свій довгий палаш, щоб підігнати ним надто повільних підлеглих.

Брак офіцерів у батальйонах Роса означав, що під час великої скрути все з'єднання опустить руки. А тих, що змушували б і підганяли солдатів іти в бій, було дуже мало. Усі батальйони залишилися без командирів. У Далекарлійському полку становище було таке погане, що подекуди командирами рот довелося поставити унтер-офіцерів.

Невдовзі після сьомої години солдати Роса помітили позаду себе довгу лаву кавалерії. Вона наближалася від редутів, які військо Роса недавно штурмувало. Може, то Єльмові драгуни? Гадаючи, що то шведські частини, Рос послав їм назустріч свого ад'ютанта, двадцятидворічного хорунжого із Нерке Бенгта Спаре. Генерал-майор відчув полегкість і був цілком певний, що ті шведські кіннотники зможуть докладно пояснити йому, де шукати головні сили. Проте його чекала дуже прикра несподіванка.

Спаре враз обернув коня й щосили помчав назад по рівнині. Він доповів Росові, що та кіннота, яку вони бачили, –

не шведи, а росіяни. То було п'ять драгунських полків Гайнске. За іронією долі через кілька хвилин з'явилася особа, що мала всі відомості, на які тут так чекали. До них пощастило добутися генерал-ад'ютантові Нільсу Бунде з головної квартири. Він доповів про себе й запропонував Росові провести його з військом до короля. Та вже не було коли. Рос попросив його почекати, поки він вишикує своїх людей до бою.

Тієї хвилини вони побачили ще одного ворога: перед ними ніби з-під землі вироста російська піхота. Це були батальйони Ренцеля. Разом з ними, на їхньому лівому крилі, з'явилися козаки. Усі вони сунули просто на шведів. А позаду батальйонів Роса вигулькнула довга лава кіннотників, що також посувалися вперед. Пастка мала ось-ось захляпнутися.

Кілька ескадронів із з'єднання Гайнске помчали назустріч шведським силам. Помчали щодуху, але жодного разу не вистрілили й повернулися назад. Невдовзі вони повторили цей маневр: не стріляючи, учвал помчали на шведів, ніби в атаку, і вернулися назад. Не було сумніву, що вони вивідували розташування шведського війська. Навіть якби з допомогою генерал-ад'ютанта Бунде шведи знайшли дорогу до головних сил, вони нізащо не змогли б вийти звідти, поки не відіб'ють російських військ, що їх оточували. Рос обернувся до Бунде і сказав: «Ми не можемо рушати далі, поки не влаштуємо їм гідну зустріч», – і швидко почав готуватися до бою, якого вже не можна було уникнути.

Одного капітана послано до лісу роздивитися, чи не наступають ще й звідти якісь російські загони. Той капітан, Юган Алефельт, що тепер виконував службу майора в лейб-батальйоні неркінців, а в минулому був лісником, повернувся з важливим повідомленням. Атож, до них між деревами на одному рівні з тими батальйонами, що рухалися полем, наближався ще один. Це означало, що їх могли оточити. Щоб запобігти цій новій загрозі, Рос змушений був перегрупувати своїх солдатів. Батальйон із Нерке послано до лісу й вишикувано фронтом проти батальйону, що звідти наближався до шведів. Щодо того, як краще вишикувати решту три батальйони, Рос не мав твердої думки. Коли він видовжить лаву, то може надто наблизитись до великого редуту. Тоді над його загонами нависне небезпека обстрілу із цього редуту й інших укріплень, розташованих неподалік. Не можна було й вишикувати їх в одну лаву фронтом на північ, бо тоді російська кіннота могла вдарити їм у спину. Замість однолінійного ладу Рос вирішив вишикувати солдатів у своєрідний відкритий чотирикутник: Єнчепінзький батальйон поставлено під прямим кутом до неркенців. Поряд із ним вишикувано єдиний Вестерботенський батальйон, а Далекарлійський батальйон був поставлений якнайдалі на лівому крилі. Відведений назад, він своїм лівим боком ховався в кущах ліщини й мав завдання не дати російській кінноті, що дедалі наближалася, ударити шведам у спину.

Таке шикування війська мало чисто оборонний характер.

Шведи намагалися захистити свої боки, та, попри це, небезпека оточення залишалася. Аби ще більше зміцнити оборону, Рос наказав «нашпигувати» батальйони. Це означало, що, замість поставити списоносців, як звичайно, разом у середині кожної роти, їх поставлено в один ряд уздовж цілого фронту між другим і третім рядами мушкетерів. Звісно, через це трохи слабшала ударна сила війська, зате утворювалася суцільна лава мушкетерів. Розташування списоносців уздовж цілої лінії фронту посилювало її обороноздатність, а надто під час кавалерійських атак. Хоч спис як зброю оцінювали по-різному; його насамперед застосовували проти кавалерії, і тоді він таки виправдував себе. Але були й ті, хто ставив під сумнів його придатність на полі бою, як-от славетний німецький письменник фон Грімельсгаузен, що сам брав участь у Тридцятирічній війні; він жартома казав, що той, хто вбиває списоносця, вбиває невинного. Сам він дуже рідко бачив, аби списоносець убивав когось у бою, «а коли справді в когось таки влучав спис, то це була тільки його власна вина, чого йому було пхатися на спис?» Після запровадження багнета спис почали вважати застарілою зброєю, адже тепер кожен мушкетер міг використовувати свій багнет як спис у мініатюрі, тож він справді почав зникати з бойовищ Європи. Але й росіяни, і шведи мали ще цю старомодну зброю, третину кожного батальйону становили списоносці.

Навряд чи це «нашпигування» справді могло допомогти Росовим з'єднанням, а надто, що в багатьох солдатів списи

були зламані або потрощені кулями ще під час боїв у реду-тах. Видно було, що декотрі солдати стояли й чекали нападу російської кінноти, міцно стискаючи в руках розколені держак-и зламаних списів.

На перегрупування згаяно багато часу. Відстань до ворога, що наближався, дедалі меншала. Тільки-но перегрупування закінчилося, як російська піхота опинилась перед ними й пішла в атаку.

Щоб відбити російську атаку, шведам насамперед треба було точно вибрати мить і відкрити самим вогонь, можливо, пішовши в контрнаступ. Було важливо, щоб командири пильно контролювали солдатів, бо стріляли залпами, переважно по черзі ряд за рядом, причому ладувати зброєю, націлюватися і стріляти належало суворо за командою. За далекобійності у 150-200 метрів і скорострільності приблизно два постріли на хвилину можна було встигнути дати по ворогові три-чотири залпи, поки війська зіткнуться. Різні перепони на місцевості, як тут, де окремим відділам російської піхоти довелося йти лісом, або короткі зупинки в наступі, щоб відповісти на вогонь, сповільнювали наближення супротивника й дозволяли дати більше залпів по ньому. Але тоді порохований дим знижував скорострільність і взагалі заважав стріляти. Часто доводилося чекати, поки густий дим від чорного пороху перед ними розвіється. Як вітру не було, то клуби білого диму непроникною заслоною могли закрити фронт. Шведи вже недавно бачили, як хмари порохового ди-

му хапали у свої непроглядні обійми і укріплення, і військо, викликаючи велику плутанину.

Для боїв із використанням вогню характерно було те, що кожен окремий солдат завжди цілився абияк. (Були навіть окремі знавці військової справи, які вважали, що зовсім непотрібно цілитися, бо це тільки затримувало постріл.) Рушниці не були пристосовані до точного прицілювання: траєкторія кулі була дуже скривлена, і про прицільну стрільбу не могло бути й мови. Залповий вогонь означав, що солдати загалом були тільки опорами для своїх рушниць; військові з'єднання діяли в бою як своєрідні примітивні кулемети, що поштовхами вивергали на ворога цілі снопи куль. Навіть коли більшість куль не влучала в ціль і летіла або зависоко, або занизько – залповий вогонь був марнотратною формою вогню, розрахунки показують, що із трьохсот куль десь влучала одна, – усе-таки кілька куль завжди летіли куди треба. Крім того, ефективність дуже залежала од відстані: що коротша була відстань, то менше марнувалося куль. Це стає особливо зрозумілим, коли зважити, що ціллю була переважно щільна маса людей, які стояли на повний зріст і не пробували відхилитися чи пошукати якогось захистку. Довгої стрілянини старались уникати, бо вона часто вимагала дуже великих затрат і не мала вирішального впливу на бій. А крім того, залповий вогонь, якщо вже він почався, важко було зупинити, бо через оглушливий тріск мушкетів солдати не чули команди. Перший залп, як правило, давав також

найбільший ефект, мушкети в солдатів були тоді найкраще наладовані; річ у тому, що їхні цівки поступово забивалися, а ще після кількох пострілів страх і поспіх робили солдатів не такими уважними, і вони вже наладовували свою зброю абияк. Тому й не дивно, що в бою намагалися обмежитись одним, щонайбільше двома залпами з максимально короткої відстані. Один вояк Карла XII казав, що король хоче, «аби вони не стріляли, поки не побачать білків в очах свого ворога». Що довше солдати втримувалися від вогню – і в цьому велику роль відігравав контроль офіцерів, – то більший він давав ефект.

General
King of
Sweden
1700-1705

Карл XII

Російські батальйони підходили дедалі ближче. Зброя мовчала. Перед російськими лавами, що невблаганно насувалися, у декотрих шведських солдатів не витримали нерви, гримнули постріли, – мабуть, почалося з того, що вистрілив хтось один і викликав панічний вогонь. Задні ряди шведських батальйонів усупереч наказові почали стріляти надто рано: відстань була ще завелика. Спалахнула коротка обопільна стрілянина. Ще не стих шведський залп, як на нього луною відповів потужний грім російських залпів. Тоді почали стріляти й перші ряди у війську Роса. Росіяни не забарилися з відповіддю: по синіх рядах уперіщив новий залп. У шведських батальйонах зчинився нелад, вони захиталися. Солдати почали подаватися назад.

Росіяни скористалися наслідками свого потужного вогню. Вони відразу накинулися на шведів з холодною зброєю. Із кущів з'явилися сховані в засідці багнети, списи та шпаги; російські батальйони лавиною накрили шведів.

Рукопашний бій був короткий, безладний і кривавий.
Зброю вихоплюють з піхов, мигтять палаші і шаблюки,
Колють, рубають, січуть, сиплять навсібіч удари.
Ось голова відлетіла, нога, падають вершники й коні...

Так звучать кілька рядків із вірша Гаральда Уксе. Декотрі батальйони, наприклад, далекарлійці, витримали напад. Ре-

шта відступили. Фельдфебель Далекарлійського полку Вальберг каже: «Нічого нам не допомогло, вістря ворожих списів вганялися в наші тіла, більшість із нас були смертельно поранені». Ще мить чи дві – і вся шведська лава розпалася, солдати в паніці позадкували, не зважаючи на відчайдушні погрози небагатьох офіцерів та їхнє благання зупинитися й відбиватись. Батальйонних командирів одного за одним або вбивали, або брали в полон. Те саме відбувалося з більшою частиною скупченої маси солдатів. Вальберга взяли в полон кілька російських гренадерів і обдерли до нитки, не залишивши йому навіть чим прикрити голе тіло. Спіймали й роздягли догола також Югана Алефельта, Росового лісового розвідника, до того ж він був ще й тяжко поранений під час бою.

Російська кавалерія не брала участі в бою. Далекарлійці, що стояли на лівому крилі, не дали їй піти в атаку й цілком захляпнути пастку. Тому з південного боку залишився вихід для тих, хто, тікаючи, пробував урятуватися з того пекельного казана. Більшість тих, хто не загинув або не був узятий у полон, зміло хвилею паніки в довгу й широко розгалужену улоговину, що простягалася відразу за здобутими шведськими позиціями.

Декоtrim воякам у загальному хаосі після бою пощастило втекти в інший бік, не в улоговину. Одним із них був двадцятивосьмирічний капітан Нерке-Вермландського полку Конрад Спаре. Він саме одужав від тяжкої рани, яку от-

римав під час сутички в лютому; тоді він мало не стік кров'ю, але рану пощастило зашити і припекти, а гангрену, що вже була почалася, подолано після кількох операцій. Коли спалахнув цей бій, він якраз зміг сісти в сідло. Якимось дивом він вибрався з поля бою непоміченим, може, тому, що накинув на себе щось із обмундирування вбитого російського офіцера, або тому, що мундир його полку з червоними закаврашами переплутали з російським, а найімовірніше тому, що колір мундирів обох армій важко було розрізнити під грубим шаром пилюки та порохової кіптяви. У кожному разі Спаре цілий проїхав крізь російські загони, залишив бойовище з його мертвими тілами і серед задушливої спеки попрямував на південь до шведського обозу.

Уникнув смерті на узліссі також Абрагам Седергольм. Він разом зі своїм служником сховався в лісі. Обидва вони їхали верхи, а служник іще й вів за собою запасного коня, важко навантаженого дорогими Седер-гольмовими речами. Кілька козаків, що воювали на боці росіян, відразу погналися за ними. Тікаючи, служник ненароком впустив з рук повід запасного коня. Козаки негайно опинилися біля вантажу. Абрагам у розпачі бачив, як вони розхапували його накопичені скарби. Це була велика втрата, зате він уник небезпеки втратити волю або й життя, якби йому не пощастило втекти. Оскільки в лісі та в улоговині було повно російських піхотинців і кіннотників, урешті залишився тільки один шлях до порятунку, і пролягав він через Мале болото. Цей рятівний місток, що

хитався під ногами, був небезпечний, у болоті вже застрягло багато шведів. Седергольм був дуже обтяжений тисячею дукатів, що їх він ніс на собі. Якби він ненароком упав з коня, то вже сісти на нього без сторонньої допомоги не зміг би. Та не було іншої ради, як відважитись переїхати через болото. Якимось дивом він таки перебрався через нього і, залишивши за собою тих, що застрягли в ньому, поїхав далі, набагато бідніший, зате живий.

До улововини пощастило добратися десь 300-400 шведам. Серед них був і сам Рос. Там вони аж ніяк не були в безпеці. Бо коли одна частина російського війська повернулася до табору, то друга під командою Рен-целя й далі наступала на тих шведів, що ще залишилися живі. Російська кіннота, мов чорна хмара, з гуком кинулася навперейми шведам, що бігли вниз улововиною. На п'яти їм наступала піхота, вимахуючи багнетами. Російський батальйон, що йшов лісом і бився з неркенцями, й далі продирався крізь гущавину й намірявся напасти збоку на ті мізерні залишки війська. Шведам іще раз загрожувало оточення.

Їм довелося пробивати собі шлях. Вони відкрили шалений вогонь по російській кінноті, змусивши її відступити й триматися на відстані. Але їм весь час загрожував той батальйон, що продирався з лісу. Добряче пошарпанним воякам пощастило уникнути зустрічі з ним, вони перетнули улововину, вибралися на другий її бік і зайшли в ліс. Рос повів своїх людей у південному напрямку до табору піхоти, який

вони залишили минулої ночі. Він плекав божевільну надію знайти в ньому допомогу: ану ж там перебувають король і головні сили? На них міцно натискали. З усіх боків навколо кишіли росіяни.

Бойовий дух шведських солдатів, що вже й раніше вочевидь хитався, тепер почав остаточно падати. Та це й не було дивиною. Великі безперервні невдачі, загроза оточення, тяжкі втрати зовсім зламали людей. Утрату двадцяти відсотків особового складу військової частини вважають дуже великою, і вкрай рідко вона ставала на ноги після втрати понад п'ятдесят відсотків своїх людей. Коли втрат зазнають за дуже короткий час, вони, як правило, здаються ще тяжчими. Росові з'єднання за кілька годин втратили понад вісімдесят відсотків свого початкового складу! Це страхотлива цифра. Багато вояків у відчаї волали, що треба скласти зброю і «просити пощади». Вони не хотіли більше воювати. Рос уперто відмовлявся. «Так не робить жодна чесна людина! – кричав він у відповідь і намагався підбадьорити їх. – Ми скоро знайдемо допомогу». Шведи рухалися на південь, не припиняючи бою, бо на них наступали російська кіннота й піхота, яких ставало дедалі більше й більше.

Що їх спонукало йти далі? Що їх спонукало далі продовжувати цю безглузду агонію? Бойовий дух був зламаний, але обруч залізної дисципліни, хоч уже й іржавий, певне, й досі утримував разом солдатів і змушував за звичкою більше чи менше слухатися наказів. Можливо, що слова Роса про

допомогу надихнули їх на останнє відчайдушне напруження сил. Існували також віддавна втовкмачувані в солдатів засади, які сприяли тому, що вони не переставали битися, незважаючи на страхітливі втрати. В армії хоробрість і мужність були тісно пов'язані з поняттям честі, там також культивували глибоку відразу до всього того, що можна було витлумачити як боягузтво. Тікати, відступати, а надто капітулювати було взагалі непростимо. Стояти твердо, не відступати ні на крок вважалося ідеалом, що його часто й гучно вихваляли. Солдати воліли битися в безнадійному бою, «ніж про них казали б, що вони радо тікають». Відразу до боягузтва і звеличення мужності часом набували трохи дивних форм. Вороже військо, що капітулювало без бою, а отже, повелося так, як для шведів було найкорисніше, – часом зневажали й принижували. До відважних, і тим самим обтяжливих ворогів, що завдавали шведам більше втрат, могли виявляти велику пошану, а часом створювали для них кращі умови, ніж для інших. Похвальну пісню мужності співали по обидва боки фронту, і шведські загони також могли розраховувати на добрі умови капітуляції, як росіяни вважатимуть, що вони билися відважно. Це, часто навдивовижу послідовне, намагання керуватися ідеалом мужності впливало з культури ведення війни, властивої офіцерському корпусові обох армій. Здебільшого це були відлуння раніших епох, тіні середньовічного лицарського світогляду, схрещеного з прита-

манним новітній добі ідеалом *gentilhomme*²⁴.

Шведи й далі долали свою хресну дорогу через ліс, подеколи зупиняючись, щоб відбитися від переслідувачів. Солдати с'як-так шикувалися, пускали навсібіч кілька нерівних залпів і відразу рушали далі. Нільс Бунде, генерал-ад'ютант із головної квартири, так і не дочекався нагоди зорієнтувати Роса щодо головних шведських сил. У диму й гармидері бою він згубив його, і той досі не знав, куди, властиво, йому йти, щоб з'єднатися з ними. Він плакав, як уже згадувано, слабку надію, що знайде допомогу на терені давнього табору. Ця надія розвіялась, тільки-но вони добралися туди; там вони не побачили нікого, крім російської кінноти, що вперто кружляла навколо.

Недобите військо пошкандибало далі, тепер на схід, у напрямку пасма пагорбів над Ворсклою. Там раніше стояли на квартирах король і частина полків. Може, тепер там перебувають головні сили. Чи знайдуть вони якусь допомогу, чи ці мізерні залишки шести батальйонів Роса будуть знищені?

---

²⁴ Людини шляхетського стану (франц.).

14. «Ворог виходить зі своїх укріплень!»

Російське командування було геть спантеличене. Відтоді, як шведські головні сили зникли з очей, минуло чверть години, потім іще чверть за чвертю, і нічого не ставалося. Було незрозуміло, чого шведи затрималися. Командування боялося нового нападу на табір і налаштувалося зустріти його під захистом табірних валів. Аби ще більше зміцнити той захист, кільком полкам наказано вийти з табору і зайняти позиції по обидва його боки. Із північного боку вишикувалося у дві лави 13 батальйонів, а з південного – 10 батальйонів, також у дві лави. Очікуваний напад мав бути зустрінутий залізною заслоною вогню з табірних укріплень. А полки обабіч табору мали завдання загрожувати нападникам із флангів.

Головна частина російської кавалерії все ще впорядковувала свої розладнані ряди на північ від Великого яру і Тахтаулівського струмка. На захід від струмка розташувалася більшість нерегулярної кінноти під командою гетьмана Скоропадського. Спершу вона тримала варту навколо Малих Будищ, але так само, як усім іншим загонам кінноти, їм довелося відступити назад. Частина цього нерегулярного війська була досить пошарпана після початкової атаки шведів і як бойова одиниця не мала великої вартості. Тепер єдиними частинами в російській армії, що безпосередньо стикалися із

супротивником, були загони Ренцеля та Гайнске, які наступали на залишки батальйонів Роса. І досі росіянам здавалося, що ініціатива перебувала в руках шведів: цар Петро занепокоєно чекав їхнього другого ходу. Він ніби затримувався.

Що ж відбувалося в улоговині у шведів? Уже майже дві години минуло в напруженому очікуванні, а ніде не видно було й сліду тих батальйонів, що десь пропали. Нарешті дуже далеко замріло кілька піхотних батальйонів. Командування було впевнене, що то зниклі сили Роса. Нарешті! Тепер, коли вони були вже так близько, вирішено негайно лаштуватися до нападу. План за тих обставин, певне, полягав у тому, щоб із позиції північніше від Малого болота вдарити силами піхоти й кавалерії на укріплений табір. Атака з цієї позиції, як зазначалося раніше, цілком інакша, ніж атака з улоговини, мала відрізати росіянам відступ на північ. Крім того, з позиції на другому боці Малого болота можна було відокремити головну частину російської кавалерії, що стояла досить далеко на північ від табору, від сил, розташованих навколо нього. Мабуть, шведське командування мало намір розбити ті дві групи кожен окремо зі своєї, так би мовити, центральної позиції: спершу розбити кавалерію, а потім, коли вона буде відігнана, повернутися до практично оточених сил навколо табору. Але протягом ранку шведи на собі пересвідчилися у міцності російських укріплень, і, мабуть, саме тому їхнє командування тепер спробувало залучити додаткові сили. Одного генерал-ад'ютанта послано на південь,

до обозу в Пушкарівці, щоб він привів звідти артилерію та війська, які охороняли його. (Але це вимагало багато часу: треба було щонайменше п'ять-шість годин, аби добратися до поля бою. Мабуть, шведи планували атакувати укріплений табір не раніше, як після полудня, проте хотіли швидко зайняти важливу центральну позицію і вдарити по російській кавалерії.) Шведське командування дуже нетерпеливилось і, щоб не гаяти більше часу, вирішило не чекати відсутніх батальйонів – адже видно було, що вони вже підходять, – а дати наказ піхоті негайно вирушати через Мале болото в північний бік.

Солдатам довелося урвати відпочинок і встати. Батальйони вишикувалися в колони, і скоро почався перехід через Мале болото. Частини одна за одною рушали з місця. Король із почтом подався з ними, але Карл Піпер залишився. Поки армія чекала, він підвівся з барабана перед ношами короля, на якому сидів, і ліг відпочити в затінку під деревом незагородженого садка недалеко від короля. За якийсь час його збудив радник канцелярії Гермелін і повідомив, що «його королівська величність звелів відвезти його з того місця, де він відпочивав». Піпер, який, видно, був стомлений і хотів ще поспати, відповів: «Нам нема куди поспішати» (армія ще не закінчила шикуватися до виступу, а на це також потрібний був час) – і залишився під деревом.

Марш очолив другий батальйон неркенців (вони тоді ще нічого не знали про те, що сталося з їхніми товаришами з

лейб-батальйону, який належав до групи Роса). Надійшов наказ помалу простувати в напрямку гаю, що переходив у ліс, який мрів на другому боці Тахтаулівського струмка. Поряд із гаєм вояки бачили готову до бою російську кавалерію, що чекала в тремтливому від спеки повітрі, вишикувана у дві лінії. Ліворуч і трохи ззаду від неї стояли козаки Скоропадського.

Раптом затріщали постріли. Солдати, що поволі крокували вперед, опинилися під обстрілом із близької відстані. Це козаки закралися в декотрі садки поблизу і, засівши за огорожами, влучно стріляли в довгі колони солдатів. Відібрано п'ятдесят чоловік і послано прогнати їх із засідки. Тепер, коли знов запахло порохом, передній батальйон перешикувався з колони в лаву, усе ще звернену фронтом до гаю на другому боці струмка. Військо рухалося далі, наближаючись до російської кінноти, що стояла під гаєм. Ліве крило Неркенського батальйону трохи висунулося вперед, і якби супротивник пішов в атаку, воно могло б дуже швидко зупинити його.

Шведську кавалерію також відправили за болото, і вона вже чекала на його північному боці. Під час того очікування вона мала сутичку з кількома ворожими ескадронами, що, відступаючи, промчали зовсім близько від неї. Кілька шведських ескадронів погналися за ними. Але відразу прийшов від Реншельда наказ: «Зупинитися!» Було цілком зрозуміло, що він хотів, аби його кавалерія стояла наготові,

зібрана до купи, тому не дозволяв їй розпорозуватись і гнатися за окремими ворожими ескадронами. Командир правого крила кавалерії Карл Густаф Крейц виїхав на невеликий пагорб, щоб роздивитися навколо. Це був середнього віку чоловік, кругловидий, з орлиним носом, з вусами та очима, як у білки; відважний, відданий обов'язкові, вояк душею і тілом, але несамотійний і позбавлений уяви. Уже в два роки після народження у Фалуні 1660 року його записано лейтенантом лейб-гвардійського кінного полку, того самого, яким він тепер командував. (У декотрих дворянських родинах був звичай так безглуздо рано записувати дитину до військової служби; і це, знову ж таки, показує, як суворо визначали життєвий шлях молоді у вищих станах, буквально від коліски.) Крейц пильно вдивлявся в російський табір, хотів побачити, що росіяни можуть придумати в такому становищі.

Реншельд помалу їхав повз довгу стяжку колон піхоти. Він зупинився перед нею і звернувся до Юленкрука, який під час наступу їхав верхи позад неркенців і був одним із тих, хто керував маршем, із сердитим запитанням, чи той також «не вміє йти в колоні». – «Я йду позад батальйону, – відповів Юленкрук, – і маю довести його до лісу». Але Юленкрукові подальші пояснення вочевидь не цікавили фельдмаршала, він перебив його невдоволенням: «Марш, марш!» – і поїхав назад. Колони пройшли ще трохи в напрямку гаю, коли, досить несподівано, надійшов наказ зупинитися. Що сталося? Юленкрук сказав командирові батальйону з Нерке Вранге-

леві, що вернеться назад підтвердити наказ, і поїхав.

Виявилося, що до шведського командування дійшла правда, така сама гірка, як і певна: батальйони Роса й досі не з'явилися. Те військо, що вони недавно бачили вдалині, було російським (частина армії Ренцеля, яка поверталася до табору після розгрому Роса). Цю новину приніс генерал-ад'ютант Андерс Гідеон Юленклу, тридцятичотирирічний капітан, що народився в Стокгольмі. Це той генерал-ад'ютант, що був посланий до Пушкарівки по додаткові сили і дорогою на південь побачив те військо, на яке вони так чекали, вважаючи його за групу Роса. Підїхавши ближче, він, на свій переляк, переконався, що це росіяни. Він обернув коня і помчав просто до головної квартири, щоб відрепортувати про це.

Звістка, що її привіз Юленклу, відразу підтвердилася. Одноразом надійшли такі самі відомості від тих загонів, що були послані на пошуки зниклих батальйонів Роса. Ні вермландцям, ні драгунам Єльма не пощастило доїхати до них. Драгуни вступили в бій з російською нерегулярною кіннотою і прорвалися, але це не допомогло. Росіяни на той час знову посіли втрачені редути, і проходи між ними, що їх шведи здобули в таких кривавих боях, виявились закриті. (Росіянам не важко було досягти цього, бо шведські командири не залишили в них своєї залози. Їм треба було тільки знов увійти в них, коли сині батальйони подалися далі своєю дорогою.) Але ті загони таки побачили розбиті батальйони Роса, вони з відстані мали змогу спостерігати за їхнім смертель-

ним боєм на зеленому узліссі.

Не допомогло й те, що Карл Пальмфельт, молодий капітан, якому пощастило втекти, коли був розгромлений загін Шліпенбаха, врешті добрався до головних сил із докладними відомостями, де шукати зниклі батальйони Роса. Рішучий контрудар росіян звів нанівець спробу з'єднати групу Роса з головними силами.

Фельдшери оглянули рану короля і звеліли наново перебинтувати її. Гультман, що посів місце чашника, коли той попав у полон, бігав навкруги, шукав воду й давав Каролусові напитись зі спеціального срібного келиха. Генерал-майор Спаре, що повернувся після невдалої спроби порятувати Роса, мав розмову з королем і розповів, що він бачив. Він, мовляв, не зміг пробитися до нього «через ворожі сили», але сказав, що «генерал-майор Рос стоїть на узліссі й захищається добре». Серед інших рапорт Спаре слухав Юленкрук і зауважив, що в цьому нема нічого доброго, краще, аби сили Роса «були тут». Спаре відчув у його словах неприховану критику й сердито кинув на адресу Роса: «Коли він не здатен оборонитися, мавши із собою шість батальйонів, то нехай, до біса, дає собі раду, як хоче, я не можу йому допомогти». Надія на з'єднання розвіялася вщент, але на них чекали ще гірші несподіванки.

Розмову невеличкого товариства раптом перебив Реншельд. Він приніс приголомшливе повідомлення: «Ворог виходить зі своїх укріплень!» Російська піхота, геть уся, поча-

ла плавом плисти з табору – темна річка списів, багнетів і мушкетів.

Але щоб сам Реншельд пересвідчився в цьому, йому треба було чимало підтверджень. Одним із перших загрозу помітив Крейц, що стояв на пагорбі. Звідти йому видно було, як російські батальйони почали виходити з укріпленого табору й шикуватися в бойову лаву. Коли за якийсь час поблизу проїздив фельдмаршал, Крейц доповів йому про своє спостереження. Реншельд спокійно відмахнувся від нього. «Нехай це вас не хвилює», – відповів він і поїхав назад до короля. Але Карл поставився до цієї звістки не так спокійно, навпаки, сприйняв це як Реншельдів недогляд. «Ви, фельдмаршале, сьогодні не дуже уважно оглянули місцевість, – буркнув він Реншельдові, що стояв поряд із ним, спираючись на ноші. – Пошліть когось на височину, нехай гляне, що там робиться». Та Реншельд не захотів навіть чути про таке. «Немає потреби, – була його відповідь. – Мені й так усе відомо. Я знаю цю місцевість, як свою кишеню». Відразу по цьому надійшов іще один рапорт про те, що росіяни сунуть хмарою. Король знов попросив Реншельда довідатися, чи ці відомості правдиві, але той уперто відмовився. Він вважав, що цього не могло бути, росіяни ніколи не повелися б так зухвало. Причиною Реншельдової безпечності була трагічна недооцінка російського війська. Він применшував ініціативність і бойовий дух росіян. Шведський план, наскільки ми його знаємо, також виходив, як уже згадувалося, з того, що

росіяни будуть виявляти цілковиту пасивність, коли шведські сили вироблятимуть свої тактичні піруети. За шведським планом росіяни не повинні були поводитися так, як мовилося в рапортах. (Крім того, Рен-шельд, можливо, ще й тому спершу відмахувався від повідомлень про вихід росіян на бойові позиції, що сприймав їх як рапорти про раніше згадуване шикування російського війська обабіч табору, чисто оборонний захід, який, мабуть, думав він у своїй зарозумілості, менше обізнані за нього люди не так витлумачили.)

Карл наказав лейтенантові драбантів Юганові Єрті поїхати і з'ясувати, чи ті тривожні повідомлення правдиві. Той повернувся і підтвердив, що так воно і є. Недовірливий Рен-шельд не задовольнився цим і поїхав сам, аби на власні очі побачити, що там діялося. Він піднявся на пагорб, де стояв Крейц, і почав пильно оглядати залиту сонячним світлом рівнину. Так, то була правда. Батальйони, яким, здавалося, не було кінця, один за одним суцільним потоком текли з табору на поле перед ним і шикувалися в лави. Невже росіяни надумали перейти в наступ?

Ще відтоді, як шведське військо залишило Саксонію наприкінці літа 1707 року, воно намагалося змусити росіян до вирішальної битви. Ті раз по раз спритно уникали цієї загрози, на дедалі більший сором шведського командування. Тепер вирішальна битва, що її воно так палко домагалося, постала перед ним віч-на-віч. От тільки чи в добру годину для шведів.

Крейц обернувся до Реншельда і сказав: «Треба негайно шикуватися. – Водночас він звернув увагу на незручну місцевість, де вони стояли: – Тут препоганий мочар». Фельдмаршал не підтримав розмови. Він поїхав униз, до короля. Настав час діяти.

15. «Він знає, що тут зі мною не мої, а королеві солдати»

Розгромлені частини Роса долали свою хресну дорогу через ліс, угору на пагорб, зарослий вишневими садками, до гребеня вздовж річки. Весь час навколо гасали російські кіннотники, стріляли у шведів і розріджували їхні ряди. Опинившись на гребені, – звідти відслонявся гарний краєвид на звивисту течію Ворскли, – вони знову розчарувалися у своїх надіях. Ніхто їх там не зустрів, крім цілої хмари ворожих козаків, що мчали з північного боку, з Яківців та з укріпленого табору. Шведські постої були залишені. Частини драгунів Гайнске встигли побувати там перед ними і геть сплюндрувати спорожніле місце, де стояло раніше шведське військо. Росове становище було просто безнадійне. Хоч куди вони потикалися, їх зустрічали російські шпаги та багнети. Порятунку треба було шукати десь-інде. Залишилася ще одна можливість: Полтава. В облогових укріпленнях навколо міста й досі стояли шведські війська, Рос про це знав і зважився спробувати добратися туди. Він дав наказ своїм солдатам простувати на південь.

Вони йшли гребенем, поки досягли його південного кінця та монастиря, і там нарешті знайшли шведів. Але то була тільки невелика група. Частина солдатів, що лишилася на терені постоїв, забарикадувалася в будівлі монастиря. Усі вік-

на були закладені цеглою. Рос підійшов до будівлі й гукнув, щоб вони виходили і приєдналися до нього, а то їх схоплять російські загони, що женуться за ним. Але забарикадовані солдати відмовилися прилучитись до нього, і Рос зі своїм військом пішов далі на південь. Коли вони спустилися з пагорба навпроти міста, план досягти укріплень, у яких перебували ті частини шведського війська, що облягали Полтаву, також завалився. З міської брами за тисячу метрів від них, так званої Харківської, бо через неї йшла дорога на Харків, плавом пливло російське військо. Чотири батальйони піхоти й частина кінноти вишикувалися в лави й рушили узбіччям до Ворскли, назустріч шведам. Вони дійшли до невеликого мочара, зарослого вільхою, і опинилися якраз між групою Роса й містом. Шлях до укріплень був перепинений.

Чи змогли б вони пробитися? Ні. Деморалізовані шведські загони разом із пораненими нараховували близько чотирихсот чоловік, а біля мочара на них чекало понад дві тисячі солдатів російської піхоти, крім кінноти. До того ж, на шведів ще й ззаду наседали сильні російські частини. Спуститися вниз у балку десь із п'ятсот метрів завширшки й напасти на сильні російські лави означало б утратити в казані і опинитися в ньому на дні, оточеними з усіх боків ворогами.

*Via dolorosa*²⁵ шведських батальйонів наближалася до кінця. У цьому становищі Рос не бачив іншої ради, як податися вниз до котрогось із залишених укріплень на березі Ворск-

---

²⁵ Хресна дорога (лат.).

ли. Найближчим, усього за 500600 метрів на південний схід від монастиря, був великий, так званий Гвардійський редут. У ньому можна було захищатися від напасників і, либонь, протриматися, поки надійде якась допомога. Солдати розвернулися, спустились повз край гребеня вниз і пробралися в укріплення. Була вже майже дев'ята година ранку.

Той редут, де вони знайшли прихисток, був найбільший у шведській системі прибережних укріплень. Він був майже чотирикутний, 120 на 140 метрів. Його оточували неглибока канава і вал, що мав кілька виступів, схожих на бастіони, а зверху був уतिकаний частоколом. Безпосередньо на схід від редуту видніли закурені залишки спаленого моста через рукав річки. Редут був частиною досить великої системи: від нього відбігав довгий шанець, що з'єднував його з іншими укріпленнями, ближчими до міста. Намагаючись затримати своїх напасників і не дати їм доступу до цього укріплення, шведи підпалили в кількох місцях тараски й тури²⁶, якими здебільшого був захищений цей шанець. Поки димові кільця з тих вогнищ здіймалися в блакитне небо, люди всередині редуту почали готуватися до останнього бою. Це було важке завдання. Багато хто із 400 солдатів був поранений або втратив зброю. До того ж, не вистачало набоїв. Рос поставив солдатів на вали редуту, а частину їх залишив у резерві. Чи зможуть вони протриматися, поки надійде якась допомога?

Угорі біля обложеного міста після ранкової сутички за-

---

²⁶ Тури – круглі, високі плетені кошики, насипані землею.

панував сякий-такий спокій. Як уже згадувалося, шведські облогові укріплення були розташовані в основному на південний захід від міста, досить далеко, з другого боку від групи Роса. В цих укріпленнях стояли Седерманланд-ський та Крунуберзький полки, кожен поділений на два батальйони загальною кількістю близько 850 чоловік. Вони мали ще дві малі півфунтові гармати, що стояли трохи далі в батареї на відвойованому відтинку міського валу. Ці полки були також зміцнені невеликим загonom лейб-драгунів під командою тридцятичотирирічного майора Андерса Стрем-шельда. Крім того, там перебувала частина запорожців. Два невеликі загони, один на північний захід, а другий – просто на схід від міста, підтримували враження, що Полтава обложена і з тих боків; безпосередньо за спаленим низьким валом передмістя стояла сторожа з тридцяти кіннотників, що охороняла браму в тому місці; внизу біля Ворскли, там, де дорога з Харкова перетинала річку, в хрестоподібному редуті стояли заступник капітана Єстер Горд і сорок солдатів. (Двадцятишестирічний заступник капітана мучився від наслідків дуже-таки незвичайної рани. У попередньому бою його поранило «в інтимне місце», як тактовно було записано у формулярі.) Якщо поррахувати всіх, то шведські сили, які оточували Полтаву, були не вельми великі. Мабуть, їхнім завданням було не давати попуску міському гарнізону і пильнувати, аби він не чинив якихось прикростей обозові та головним силам.

Комендант Полтави, полковник Келен, із самого ранку тримав свої сили напоготові. Він очікував нагоди втрутитись у велику битву, що відбувалася далі на північ. Такої нагоди не було, поки росіяни не помітили розпорошених залишків шести батальйонів Роса, коли вони вигулькнули на краю Яківчанського лісу біля монастиря, оточені роєм російської кавалерії. Та кавалерія зв'язалася з містом. Саме Келен наказав своїм силам вийти за вали й перепинити шведам шлях до надійного захистку на другому боці Полтави. Але батальйони Келена не заспокоїлися на тому, і коли група Роса відступила в напрямку Гвардійського редуту, вони розвернулися й рушили проти маленького хрестоподібного укріплення, яке обороняло всього сорок солдатів. Прагматичний Горд, мабуть, зважив, що далі опиратися набагато численнішому супротивникові було безнадійною справою, тож коли росіяни запропонували йому здатись, він погодився. Невеличкий загін склав зброю.

Келен зачув успіх і наказав зробити ще один наскок на шведські заони, що перебували в облогових укріпленнях. Росіяни пішли в атаку, але їх відбито. Вони були надто слабкі. Для атаки треба було більше солдатів.

Устрыти в гру наказано батальйонам, які щойно перемогли Горда. Вони мали піднятися вгору стрімким узбіччям зразу на південь від міста, досягти Мазурівської височини й напасти збоку на шведські частини в укріпленні. Спершу напад відбувався згідно з планом. Загін із 140 піхотин-

ців Крунуберзького полку під командою молодого померанця, заступника капітана Карла фон Ранго, стояв у передовій охороні на північний схід від міста, трохи нижче від нього, ближче до річки. Солдати не втримались перед навалою російських багнетів, які погнали їх угору лісистим узбіччям. Водночас інші російські частини з допомогою козаків напали на нечисленну шведську варту на північний захід від міста і без великих труднощів відкинули її вбік. А з міста повз фортечні вали російські загони пішли в новий наступ.

За таких обставин командир крунуберзців, знавець мов Юган Крун-ман, послав наказ фон Рангові та його частині негайно повернутися в облогу укріплення, і той наказ відразу виконано. Шведи стягли свої сили й підготувалися до оборони в укріпленнях під міськими мурами. Їм довелося відбивати подвійний удар: російські сили, що вийшли з Полтави, напали на них з фронту і з лівого боку, а згадувані раніше чотири батальйони – з правого. Коли зелені лави з блискучою зброєю, що рвалися вперед, досягли шанців облогових укріплень, спалахнула справжня шанцева війна. Групи солдатів кидалися сюди й туди шанцями, переходами й паралелями і стріляли або рубали одні одних. Атака змінювалася контратакою. Росіяни взяли штурмом шведську батарею на валу, і дві гармати потрапили в їхні руки; у командира седерманландців Габріеля фон Вайденгайна влучило ядро, послане з блокауза поряд із валом. Шведи захищалися відчайдушно; дуже швидко боротьба вщухла. Настала пере-

рва. Єдиним успіхом росіян було здобуття батареї, поза цим шведи втримали свої позиції.

За добрих два кілометри на північний схід, у Гвардійському редуті, марна надія на допомогу почала згасати. Навколо слабого укріплення скупчувалося дедалі більше російських частин, а на появу шведських сил не було й натяку. Від російської лави відокремилися дві постаті, барабанщик та офіцер: вони наближалися до валу. Барабанщик вибивав дріб на своєму інструменті на ознаку того, що вони хочуть зв'язатися з людьми в редуті. Шведи очікували, не озиваючись. Російський офіцер почав гукати: просив, щоб вони не стріляли, бо його послано переговорити з їхнім командиром. Його підпустили ближче, і Рос вибрався на виступ валу послухати, що той мав йому сказати. Офіцер ввічливо віддав честь і повідомив, що його царська величність вітає шведського командира і пропонує йому ласку. Якщо Рос здасться добровільно, то не тільки він сам, але й усі, хто тут є з ним, зможуть зберегти те, що мають із собою, і «будуть так порядно потрактовані, як жодні полонені у світі». Шведський генерал-майор запитав із виступу на валу, хто командує силами супротивника. Відповідь була: генерал-лейтенант Ренцель. Тоді Рос театралью попросив офіцера передати Ренцелю: «Він знає, що тут зі мною не мої, а королеві солдати, яких я ніяк не можу віддати», – але все-таки зажадав, щоб йому дали час на роздуми до вечора.

Російський офіцер повернувся до батальйонів, що чекали,

вишикувані навпроти редуту. Щоб збільшити натиск на оточених, росіяни прикотили з міста кілька гармат і заходилися копати місце для батареї. Вони готувалися до штурму. Офіцер прийшов ще раз і повторив пропозицію Ренцеля щодо капітуляції, але передав, що той не згоден давати так багато часу на роздуми, як вимагав Рос. А також додав, що вони прикотили з міста гармати і що шведський редут «нікудишній». Здобути його буде не важко. Рос запевнив його, звісно, із силуваною бравадою, що хоч би який був той редут, «поки нас витягнуть із нього, ми принаймні заберемо із собою вас стільки, як нас тут є, або навіть більше». Він повторив свою вимогу дати йому час на роздуми, але вже задовольнявся двома годинами. Крім того, поставив також вимогу, щоб на ті дві години супротивник перестав готуватися до штурму і щоб ніхто не наближався до редуту: нехай усі російські солдати ляжуть на землю. Парламентар подався назад до Ренцеля з останнім повідомленням від шведів і невдовзі повернувся. Ренцель прийняв умови, але згоден почекати тільки півгодини. Рос запитав парламентаря, чи він має годинника. Вони обидва витягли годинники і звірили час: було кілька хвилин на десяту.

Російський парламентар знову поїхав до своїх батальйонів, їм віддано наказ, і всі солдати полягали на землю. Рос намагався виграти час. Може, саме за ці півгодини, що йому дали на роздуми, надійде допомога. На це була слабка надія, і вона поступово згасала, бо російське військо навколо реду-

ту обростало новими підкріпленнями. Певна річ, шведи хотіли уникнути полону, та перед загрозою штурму і цілковитого знищення в них не було вибору. Чистий фанатизм за тієї доби рідко траплявся. Натомість панував добре виважений прагматизм. Бій найчастіше тривав лише до тієї хвилини, коли подальший опір здавався безглуздим, і тоді підіймали білий прапор. Гучні просторікування про боротьбу до останнього солдата й останньої краплі крові насправді майже завжди виявлялися порожньою риторикою. Бій багато в чому почав уявлятися як збройне змагання між професіоналами, між фахівцями, які створили регулярну армію і служать у ній. Ті фахівці не були ні членами середньовічних військових каст, що провадили боротьбу на ґрунті різних феодалських зв'язків, ні приватними підприємцями, що продавали свій меч тим, хто краще платив. Риси вояків тих минулих часів, лицарів і найманців, ще залишилися, але теперішні вояки, а надто офіцери, насамперед були державними службовцями на гарних посадах, з доброю платнею і можливостями для подальшої кар'єри. І як фахівці вони дуже мало керувалися якимись ідеологічно-теологічними мотивами, що могли б спонукати їх на так само фанатичний, як і патетичний захист до останнього солдата. Проте капітуляцію завжди вважали чимось негарним, навіть ганебним, особливо для того, хто за неї відповідав. Тому не дивно, що Рос намагався зволікати і не продаватися надто дешево, хоча б щодо часу. Аби мати змогу виправдатися, коли б таки дове-

лося піти на поступку, Росові важливо було показати, що він здався не надто швидко, принаймні не раніше, ніж це стало вкрай необхідним.

Минула не така вже й велика частка терміну, визначеного на роздуми, як наполегливий парламентар знову підїхав до редуту. Видно, росіяни хотіли забезпечити згоду замкнених у редуті шведів на їхню пропозицію, бо ще дужче натиснули на них новими погрозами. Парламентар почав із повідомлення, що мало стати для шведів як холодний душ: він сказав, що шведська армія розгромлена і рятується втечею! Отже, допомоги немає звідки чекати. Парламентар додав, що коли шведи не здадуться добровільно, то росіяни мають намір негайно штурмувати редут, і він запевняє, що пощади не буде нікому. Усіх повбивають.

Далі не можна було зволікати, а Рос іще вагався. Він покликав до себе всіх офіцерів, що залишилися, аби почути їхню думку. (Він, може, не так хотів почути їхню думку, як зробити і їх причетними до своєї постанови, бо тоді, як таки дійде до ганебної капітуляції, вони поділять із ним відповідальність за неї.) Можливо, що повідомлення парламентаря про розгром усієї шведської армії було тільки хитрощами, аби змусити їх здатися. Але дехто вважав, що сама поява дедалі більшої кількості російських частин навколо редуту свідчить про те, що у шведів не все гаразд. Адже допомога росіянам надходила з північного напрямку, загони були послані безпосередньо з укріпленого табору, розташованого

десь за півмилі від редути. Та й незалежно від того, що діялося з армією, їхнє становище було страхітливе. Бракувало харчів, бракувало води, останнє особливо давалося взнаки в таку задушливу спеку. Багато солдатів були поранені, їх треба було лікувати, щоб вони не померли. Надії встояти під час штурму, підтримуваного гарматним вогнем, майже не було, багато солдатів не мали зброї, а крім того, залишилося дуже мало набоїв. Солдати Роса провадили бої майже від сходу сонця, близько п'яти годин, тож не дивно, що «всі звитяжці вже настрілялися». Усі визнали, що майже немає надії, аби найближчим часом надійшла якась допомога. Офіцери проголосували за капітуляцію.

Рос вирішив послухати також, що скажуть солдати; дуже дивно, бо звичайно ніхто ніколи не цікавився, що думали солдати. (Мабуть, це теж було спробою поділити ще на більшу кількість учасників відповідальність за капітуляцію; Рос і офіцери хотіли мати можливість звернути все на солдатів.) Ще під час кривавої втечі через хаші Яківчанського лісу багато солдатів вимагало наказу здатися. Тепер, коли їх запитали, вони всі сказали, що схильні скласти зброю, – а надто тому, що, як і офіцери, вважали умови капітуляції справді добрими. Рос вирішив здатися.

Коли російський посередник знову наблизився до редути, Рос повідомив його про цю постанову. Проте шведи захотіли, щоб умови капітуляції спершу були викладені письмово і щоб їх підписав Ренцель. Росіянин повернувся і передав

від імені Ренцеля, що в нього немає під рукою ні паперу, ні чорнила, проте Рос може покласти на його лицарське слово: усе буде виконане так чесно, як було б написано на сотні аркушів паперу. Росові довелось задовольнитися цим, але, перш ніж скласти зброю, він поставив ще одну умову: щоб за пораненими був догляд, щоб їх розмістили в будинках і годували. Крім того, він зажадав, щоб йому та його офіцерам дозволили залишити їхні шпаги. Зберегти після капітуляції шпаги було вагомою частиною ритуалу в таких випадках. Узагалі, щоб без потреби не принижувати честь і гідність капітулянта, важливо було, аби капітуляція відбувалася коректно й за певними неписаними правилами. Часто цю процедуру виконували пишно й церемонно: під гучну музику і маяння хоругов, із вишикуваною почесною вартою й лунками салютами. Коли здавали фортецю, залога звичайно виходила з неї врочистим маршем із хоругвами, музикою, з кулями в устах і запаленими гнотами, вперто показуючи, що вона не цілком переможена. Військова честь була не заплямована. Дозвіл затримати зброю, принаймні офіцерські шпаги, був другою важливою деталлю. Саме вона показує, що у свідомості тих вояків не зникли ще деякі архаїчні уявлення, схожі на лицарський звичай повертати переможеному, але мужньому супротивникові вибиту з його рук зброю, – залишок середньовіччя з його лицарськими турнірами і вершниками в тяжких обладунках.

Парламентар повернувся до своїх. Ренцель був порядним,

чесним військовим фахівцем, він звелів передати, що приймає умову про догляд за шведськими пораненими та їхнє харчування. А щодо шпаг, то це справа трохи складніша. Таке прохання міг задовольнити тільки сам цар. Але Ренцель запропонував компроміс. Він накаже своєму ад'ютантові зібрати всі офіцерські шпаги, а потім, тільки-но вони прибудуть до табору, особисто спробує домогтися згоди царя Петра. Рос пристав на це.

Редут відкрито. З нього повз частокіл і через вал та неглибоку канаву вийшли, спотикаючись, 400 солдатів, тінь колишніх шести батальйонів. Із 2 600 солдатів, які п'ять годин тому стояли перед редутами, 85 відсотків, майже дев'ять із десяти, полягли в боях, були покалічені або взяті в полон. Страхітливий підсумок. Практично всі командири полків і батальйонів були вбиті або поранені: командир Далекарлійського полку Сігрот помер від ран, Георг фон Бухвальдт, командир Єнчепінзького полку, був тяжко поранений, і в ньому поволі згасало життя, командир вес-терботенців Гідеон Фок також був поранений. Із семи підполковників, що брали участь у боях, чотири полягли, двох поранено, а одного, що вцілів, узято в полон раніше. Із цього добре видно, якими тяжкими були ті бої. Сталася трагедія: за кілька годин третину всієї шведської піхоти перемелено на жалюгідні тріски, і перемелено без жодної користі. Ця жертва не мала ніякого глузду. Допомога перебувала за якихось два кілометри звідти. З таким самим успіхом вона могла перебувати

на Місяці.

Вийшовши з редути, шведи склали додолу зброю (декотрі з них узагалі залишили її в редуті) і здалися росіянам. Ті докладно виконали всі умови капітуляції. Пораненим надано допомогу, а полонених ніхто не пограбував. До них поставилися з повагою. Солдати з роти Новгородського гренадерського кавалерійського полку, яким командував фон дер Ропс-ка, забрали зброю капітулянтів та їхні хоругви. Потім шведи, що стали полоненими, рушили з місця й помалу подалися на північ, угору довгим гребенем пагорбів, яким вони зовсім недавно відступали, відбиваючись від ворога. Валка посувалася лісистю височиною в бік села Яківці та укріпленого табору, розташованого відразу за ним. Під час того маршу полонені шведи раптом почули знайомі звуки, що долинали з північного заходу: то була розкотиста луна протяглого гуркоту залпів. Почалася головна битва.

16. «Нещасні, наївні барани, що йдуть на заклання»

Росіяни все чекали, але шведські головні сили наче крізь землю провалилися. Гаданий наступ і досі не почався. Російське командування злякалося було, що шведи вирішили припинити напад і знову відступити в бік Полтави. Однак кінні розвідники невдовзі доповіли, що шведи нікуди не відступали: вони шикували свої полки для наступу. Мабуть, саме тепер російське командування вперше чітко побачило, яка саме потуга стояла проти них; певне, воно дещо переоцінило сили шведського війська на початку битви, а тому й діяло обережно. Російський генералітет зібрався на військову нараду. Підбадьорений успіхом у локальному бою проти генерала Роса, а також нерішучістю і пасивністю шведів, він вирішив почати контрнаступ. Виступити всіма силами з табору.

Російські генерали, з графом Шереметєвим і Петром Олексійовичем на чолі, вийшли з царєвого намету. Петро був майже так само вбраний, як і більшість його офіцерів: трикутний чорний капелюх, чорні чоботи і зелений однострій із червоними закаврашами і підшивкою. Окрім того, він носив через плече блакитну шовкову стрічку ордена Св. Андрія. Цар підійшов до свого улюбленого коня – Лізетти, рудуватої арабської кобили, подарунка султана – і скочив у

сідло, підбите зеленим оксамитом, розшитим срібним візерунком. Він проїхав між застиглими в очікуванні лавами піхотинців та артилеристів. Після огляду військо почало виходити з табору. Батальйон за батальйоном минав земляні вали й прямував у поле. Коли вони проходили, їх окроплювали святою водою.

Головна частина піхотних батальйонів приєдналася до тих 23, що вже стояли вишикувані по боках табору. Солдатів скеровували так, щоб утворити дві лінії піхотинців ліворуч від табору, обличчям до улоговини й Малого болота. Один за одним батальйони шикувалися, солдати в зелених і сірих одностроях шерега за шерегою утворили дві щільні лінії, що склалися із 42 батальйонів – 24 у першій і 18 у другій лінії. Російське військо стояло суцільним фронтом, солдати торкалися ліктем ліктя, без жодної прогалини, за винятком маленьких віконечь між кожним батальйоном завдовжки з десяток метрів, куди гармаші в червоних одностроях вкотили гармати полкової артилерії. Так згідно з новими підходами розмістили 55 3-фунтових гармат. Гармаші мали достатній запас ядер і картечі, позад них форкали наготовані тяглові коні і стояв цілий загін візників. Польову артилерію росіяни не витягли в поле, а залишили на колишніх позиціях за табірними валами із західного боку. Вона мала правити за підтримку, якщо доведеться відступати. Там було 32 гармати – від маленьких 3-фунтових гармат до 40-фунтових гаубиць.

Графъ Борисъ Петровичъ
Шереметевъ,

Генералъ Фельдмаршалъ, Тайный
Советникъ и орденовъ Св. Апостола
Андрея, Мавритійскаго, Польскаго въ-
ликаго и Прускаго герцога орловъ кавалеръ.

Борис Шереметєв

Важкі гармати, що лишилися в таборі (зокрема, мортири й гаубиці, здатні потужно пускати ядра дугою над головами своїх солдатів), якби зайшла потреба, мали підтримати військо своїм далекострільним вогнем. Артилерією в таборі командував бригадир артилерійського полку полковник Гюнтер. У резерві, з наказом сховатися за валами табору, лишилися також десять батальйонів піхоти під командою полковника Боя. Загальне керівництво над об'єднаними силами в таборі було покладене на Гюнтера, оскільки полковник-артилерист вважався вищим у ранзі за полковника піхоти. Нарешті, три окремі батальйони під командою Головіна вирушили на південь, щоб зайняти такий важливий для зв'язку з Полтавою монастир на хребті пагорбів – схоже, шведи, що забарикадувалися там, оборонялися так успішно, що російське командування вирішило за необхідне послати окремий загін, аби захопити будівлю. Російську кавалерію зосередили – як це робили неодноразово – по краях піхотних лав. На правому фланзі, яким командував генерал-лейтенант Адольф Фредерік Бауер, було 10 драгунських полків, Кропотів полк кінних гренадерів і так званий Генеральський ескадрон. Ці 45 ескадронів утворили дві лінії, 23 ескадрони в першій і 22 – в другій, усього 9 000 кіннотників. Із формуванням лівого флангу виникли проблеми, оскільки після ранкових сутичок бракувало кінноти, щоб утворити фронт. До того ж,

те місце було надто вузьке, до нього підступав Яківчанський ліс, помережений численними виярками. Росіяни утворили лівий фланг, перемістивши кіннотників із великого загону, що стояв на північ від табору. Шість відбірних драгунських полків під командою Меншикова їхали за піхотою і зайняли позицію ліворуч від неї. Вони також вишикувалися у дві лінії, 12 ескадронів попереду і 12 позаду. Лівий фланг кавалерії був набагато слабшим за правий і налічував близько 4 800 кіннотників.

У зв'язку з виходом з табору цар вирішив здійснити додаткові переміщення; на підтримку козаків гетьмана Скоропадського, які стояли біля села Тахтаулова, відіслав шість драгунських полків під командою генерал-майора Волконського. Це був запобіжний захід. Якби шведи почали відступати, драгуни мали б допомогти козакам переслідувати їх, а доти мали б тільки чекати й стежити за ворогом, але самим не нападати. Такий крок викликав невелику суперечку серед російського командування. Шереметєв, якого палко підтримав генерал піхоти Рєпнін, заперечував проти послаблення правого флангу. Вони не бажали у такий спосіб позбавити себе додаткової сили. На думку Рєпніна, в бою треба було створити якомога більшу чисельну перевагу. Але Петро наполіг на своєму. Переміщення до козаків драгунів Волконського, безперечно, значно послаблювало кінноту, адже забирало від неї близько 5 000 вояків. То чому цього так домагався Петро? Найімовірніше, цар хотів бути певним, що зав-

дяки цьому козаки Скоропадського не будуть розбиті вщент, не здадуться в полон, не перейдуть на бік ворога, хоч би якою потужною була атака шведів. Бойовий дух козаків був невисоким, під час ранкового бою, як і раніше, серед них були помічені спроби масового дезертирства. Ця нерегулярна кіннота, безперечно, потребувала допомоги, не кажучи вже про контроль.

Князь Никита Иванович
Романовъ,

Генералъ Французской Воинской Коллегии,
Президентъ, Кавалеръ Высшаго Гене-
рала Турецкаго и Крымскаго, Капитанъ Ан-
дрей, Капитанъ Леонидъ Дворянъ Камеръ
и Польскаго Стараго Ордена Кавалеръ.

Несподіваний вихід росіян із табору викликав суперечки серед шведського командування. Ще до того в штабі шведів виникло кілька дрібних неузгоджень. Король, як ми бачили, був зовсім незадоволений рекогносцировкою Реншельда, а тепер вважав, що слід атакувати найближчу російську кавалерію, правий фланг під командою Бауера. Вочевидь, король хотів використати зайняту шведами центральну позицію на полі північніше Малого болота, тож звернувся до фельдмаршала з питанням: «Чи не варто нам рушити на кавалерію і насамперед відкинути її?» На що Реншельд заперечив: «Ні, Ваша Величносте, нам слід ударити по цих» (під «цими» він мав на увазі російських піхотинців, що так само шикувалися на відстані з кілометр). Король поступився, кинувши: «Гаразд, робіть, як вважаєте за потрібне».

Мабуть, тоді загону Роса не брали в рахунок. Принаймні годі було сподіватися, що він швидко приєднається. А от нехтувати вихід із табору російських військ не можна було, вони вже ставали загрозою. Зокрема, могли відрізати головні сили шведів від обозу в селі Пушкарівка. Російські війська могли створити власну центральну позицію і звідти спрямувати удар по життєво важливому обозові, і тоді головні сили шведів не здатні були б перешкодити їм. Будь-які маневри російських військ загрожували також головним силам шведів потрапити в казан, маючи з трьох боків російські

бойові частини. (Переміщення загону Волконського на підтримку козаків Скоропадського слід також тлумачити як дуже добре продумане підсилення північного боку цього казана.)

Шведи вирішили відвести свої головні сили трохи на південь, щоб вийти із казана, і розташуватися на попередньому місці збору навколо улоговини біля Будищанського лісу. Звідти належало вже виступити проти російської піхоти. Частина кавалерії лівого флангу мала лишитися для прикриття цього флангу. Решті з'єднанням було наказано відступити.

Довгим змієподібним колонам людей і коней довелось розвернутися й рушити назад тим самим шляхом, яким вони щойно прийшли. Це нагадувало перегони: шведське військо прагнуло прийти на місце і вишикуватися до бою, перш ніж російські полки завершать свій маневр і почнуть наступати. Хто встигне підготуватися першим, матиме перевагу. Шведські колони поспішали через поле, знову хлюпаючи через болото, що було вже геть збите і майже непролазне. Поки сині колони вояків одна за одною прокочувались, місячи драговину, час спливав.

Було схоже, що росіяни виграють перегони. Усі російські батальйони вже були на позиції з другого боку поля. Лінії вишикувалися під блакитним склепінням червеного неба й утворили суцільний мур, накритий дахом чорних капелюхів. Сотні прапорів, гарно виграючи різними барвами, тріпотіли на вітрі над головами російських вояків. З вузьких просвітів між батальйонами однооко дивилися на рівне по-

ле битви жерла 3-фунтових гармат, туди, де вимальовувалися ворожі лави піхотинців та кіннотників. Цей зелений мур солдатів, що виблискував багнетами, гарматами та непролазним лісом списів і бойових стягів, був понад два кілометри завдовжки і вражав самим своїм виглядом.

Цар виголосив коротку промову, і почалося. Зелений мур ожив. Повільно, наче потік лави, він посунув у напрямку шведського війська.

У шведів виникли проблеми на правому фланзі кавалерії. Раптом з'ясувалося, що кіннотникам, які поверталися з піхотинцями назад, замало простору для маневру. Вони рухалися збоку від піхоти і коли пройшли драговину, опинилися затиснутими між піхотою з одного боку і Будищанським лісом з другого. Крейц просто не міг вишикувати свої 52 ескадрони там, де вони мали стояти – праворуч від слабкої піхоти. Там був уже ліс зі своїми заростями та мочарами. Крейц отримав наказ тим часом шикувати свої з'єднання на маленькій луці поза батальйонами піхоти (які саме почали займати позицію майже навпроти російського війська). Зрозуміло, що це було вимушене рішення.

Коли Левенгаупт побачив, що кавалерія вишикувалась не збоку від його піхоти, а позаду неї, то відчув, як він зазначив пізніше, що «в нього защеміло серце, наче від удару ножа». Він зі своїми солдатами мав почати атаку без підтримки кінноти. Саме перед цим до нього підїхав Реншельд і дав наказ, щоб піхота розгорнулася в лінію фронтом до російської лінії,

яка була вже на відстані кілометра. Батальйони почали перешикуватися з колон у лаву. На відміну від супротивника на протилежному боці поля, їм довелося утворити її з великими проміжками між батальйонами, кожен підрозділ стояв від іншого на відстані приблизно 50 метрів. Але, незважаючи на більші проміжки, шведський фронт піхоти був значно коротшим за російський: 1 400-1 500 метрів проти російського фронту в понад два кілометри. Левенгауптові здалося на око, що росіяни переважали його фронт у довжину приблизно втричі (що, звичайно, було перебільшенням). За словами іншого очевидця, шведська лінія піхоти стояла проти російської «як кілька дюймів проти ліктя». Шведським батальйонам піхоти потрібна була кавалерія для подовження лінії фронту і захисту з флангу, щоб їх не поглинула, оточивши, чисельніша ворожа потуга. Але кавалерія стояла позаду в скупченні та безладі, що дедалі зростав, коли додавалися, підтискаючи їх, нові ескадрони, які перебиралися через Мале болото.

Часу не лишалося. Утім, перешикування в лаву було нескладним маневром, і коли його завершили, Левенгаупт ввічливо поцікавився у фельдмаршала, «куди Його Високість вважає за потрібне» рухатись.

Реншельд показав на маленький гай з кількох десятків зелених дерев, праворуч від лінії фронту. Хвилюючись, генерал не так зрозумів інструкцію. Він наказав повернути праворуч, тобто знову вишикуватись у колону. Довга стрічка пі-

хотинців рушила в напрямку гаю. Підбіг розгніваний Реншельд і спитав, «куди к бісу» надумав рухатися Левенгаупт. Він що, не збирається лишити місця для кавалерії? Мабуть, фельдмаршал наказав рухатись не в бік гаю, а йти вперед і стати врівень із ним. Бо, пересуваючись далі праворуч, піхота могла затулити єдиний маленький прохід із вузької ділянки позаду, що лишався для кавалерії. Це був незграбний маневр, і Реншельд вишпетив генерала. Вразливий Левенгаупт, який до того отримав кілька гострих зауважень від запального фельдмаршала, не зрозумів, у чому полягала його похибка, і відчув себе глибоко ображеним. Як він сам сказав, він відчував «гірку прикрість і волів радше померти», ніж і надалі мати такого командира. (Така різка реакція на догану може видатися перебільшеною, але публічна образа саме так мала вразити аристократа, з дитинства приученого дотримуватися дуже суворого етикету, що передбачав бездоганну ввічливість, і будь-яке порушення цього коду могло призвести до застосування сили, а то й убивства.) Утім, Левенгаупт швидко опанував себе і голосно дав наказ зупинитися та повернутися обличчям до ворога, після чого вибачився перед фельдмаршалом; він вважав, мовляв, що діє відповідно до наказу. А що піхота зайшла далеко праворуч, він запропонував негайно повернути її ліворуч і назад. Реншельд, що встиг зупинити піхотинців, перш ніж вони зайшли надто далеко, схоже, був задоволений і відповів: «Ні, хай залишаються на місці», після чого від'їхав.

Серед кінноти Крейца наростав розгардіяш. Ескадрони геть розладналися, скупчуючись на маленькій нерівній луці.

Серед багатьох цивільних, що супроводжували військо того ранку на полі битви, був секретар канцелярії Юсіас Седер'ельм, світлоокий, білявий 36-річний чоловік, із привабливим, трохи дитячим обличчям. Він навчався свого часу в Упсалі й серед іншого брав участь у відомих анатомічних розтинах Улофа Рудбека²⁷. Після університету зробив успішну державну кар'єру: був розпорядником на мирному конгресі в Рейсвейку²⁸ 1697 року; служив реєстратором канцелярії з 1700 року, а десь рік тому став секретарем. Хрещення вогнем Седер'ельм отримав у Нарві, коли вперше потрапив під артилерійський обстріл. Там він власноруч захопив у полон російського підполковника і відтоді користувався його шаблею та пістолями. У канцелярії від самого почат-

---

²⁷ Улоф Рудбек Старший (1630 – 1702) був викладачем, ректором університету, вченим, археологом тощо. 1652 року в Упсальському університеті зробив епохальне відкриття в галузі анатомії – відкрив лімфатичну систему. 1654 року заклав перший у Швеції ботанічний сад в Упсалі. Рудбек був однією з найрізномобічніших особистостей своєї доби у Швеції: сприяв заснуванню середніх шкіл технічного та наукового профілю, будував мости, планував водогони й викладав багато дисциплін, зокрема математику, астрономію та архітектуру.

²⁸ Селище на південний захід від Гааги, де 1697 року було укладено мирну угоду між Францією та Аугсбурзькою лігою у боротьбі за Пфальцьську спадщину, згідно з якою Франція відмовилася від більшості територій, захоплених нею після Німвегенського миру 1678 – 1679 рр. Аугсбурзька ліга була союзом, укладеним 1686 року в Аугсбурзі Голландією, імператором Священної Римської імперії, Іспанією, Швецією, Баварією, Пфальцем і Саксонією з метою зупинити територіальні загарбання Франції у Західній Європі.

ку він відповідав за листи та переклади, окрім того, часом виконував дипломатичні доручення. Юсіас був проти союзу з козаками і вважав – посилаючись на досвід єврейського народу, – що можна накликати гнів Божий, поєднавшись із невірними. Начитаний, обізнаний і працелюбний, він був наділений від природи живим розумом і веселим гумором: саме такі службовці склали хребет феномена шведської великодержавності.

Юсіас бачив розлад, що наростав у кавалерії. Тим часом він дізнався від двох козаків, що можна уникнути незручної позиції, якщо обійти найближче село Малі Будищі. Здобувши таку цінну інформацію, він поїхав шукати Крейца. Той і сам дізнався про це раніше від кількох запорожців і вже доповів про почуте Реншельдові. Проте фельдмаршал не дав чіткої відповіді, тільки звично «щось пробуркотів». Так чи так, Крейц порадив Седер'ельмові знайти Реншельда і втовкмачити йому думку про існування шляху навколо селища. Але Юсіас, що, безперечно, вже знав, як марно сперечатися із суворим Реншельдом, категорично заперечив: «Я цього не робитиму». Генерал-майор поки що запропонував компроміс: «То передайте це графові Левенгаупту, що він скаже». Седер'ельм пообіцяв виконати доручення і неквапом поїхав шукати Левенгаупта, але так і не знайшов його. Тим часом хвилини спливали.

Відстань між двома військами повільно, але неухильно скорочувалась. Зелений мур насувався.

Шведська піхота була готовою настільки, наскільки це дозволив їй обмежений час, зовсім підготуватися вона вже не встигала. Тонка синя стрічка розтяглась по спекотному полю на півтора кілометра. Цю тонку стрічку складали приблизно 4 000 солдатів, поділених на десять батальйонів. Батальйони були погано укомплектовані після тяжких боїв біля редутів і нараховували кожен приблизно по 300-400 воєнків. Вони стояли в один ряд, розтягнутий і рідкий, з великими проміжками між частинами. А менш ніж за кілометр на нього повільно насувався масивний мур – російська піхота. Ця суцільна маса налічувала в цілому 22 000 чоловік, 42 батальйони були вишикувані у два ряди з мінімальними інтервалами. Їх підтримували понад 100 гармат: і полкові гармати, що їх тепер котили разом із піхотою, і важка артилерія з табору. З товстих жерл важких гармат уже вилітали ядра в небо і, окресливши залізну дугу над рівниною, зі свистом і гуркотом вибухали. Відповідну артилерійську підтримку шведів складала тільки чотири маленькі 3-фунтові гармати.

Наявної шведської піхоти було загалом дванадцять батальйонів, але два батальйони вестманландців ще не повернулися після їхньої спроби допомоги Росу. Утім, вони вже були на підході, трохи позаду лівого флангу.

На ранок у шведів налічувалося вісімнадцять батальйонів. Тепер у вирішальну битву доводилося вступали десятима батальйонами. Десятьма проти сорока двох.

Більшій частині шведських піхотинців до смерті залишалося пройти лише цей один кілометр укритим пилюкою полем.

Бойові лави шведів склалися, якщо перелічити частина за частиною з правого флангу, в тому порядку, як вони минули болото, з таких з'єднань. Крайнім стояв перший батальйон лейб-гвардії під командою капітана Густафа Гаде. (29-річний Гаде, що народився в парафії Векелакс Виборзької округи, був відчайдушно хоробрий, аж до безоглядності, талановитий і запальний, добродушний на вигляд, з чорними, близько посадженими очима. Він почав служити у гвардії з 14 років і дослужився до капітана. Під Нарвою він зі своїми гвардійцями захопив кілька російських прапорів, хоч усе могло закінчитися інакше: він був оточений, поранений у руку, але зумів пробитися. Під Клішовом 1702 року він отримав чотири поранення: два в груди, одне в руку і одне в шию, його покинули, зарахувавши до загиблих. Як це було звично в таких випадках, Гаде обчистили мародери, а тоді голого і зраненого залишили серед трупів. Надвечір його знайшли і доправили до фельдшера. Дві кулі так і лишилися в тілі капітана, як нагадування про ту битву. Під Клішовом він без наказу вирвався з бойових лав, тому і вскочив у халепу.)

Далі йшов гренадерський батальйон лейб-гвардії – той, що проблукав між редутами і на якийсь час опинився сам під зливою куль із російського табору. На відміну від інших

піхотних полків, гвардія складалася не з військових поселенців, до неї вояків вербували, і в мирний час вона квартирувала в Стокгольмі. Це була престижна військова частина, своєрідна школа офіцерів, де проходили підготовку майбутні кандидати в командири, перш ніж, як це часто траплялося, отримати призначення в якийсь куточок великого королівства. Що це відверто елітна частина, можна було зрозуміти і з вишуканих одностроїв офіцерів. Солдати носили звичну синю уніформу, з жовтою підшивкою, закаврашами та панчохами, а також знайомі чорні трикутні капелюхи. У капралів були оксамитові коміри із золотим і срібним мереживом. Вбрання барабанщиків, сурмачів та сопілкарів також було барвисте, з багатим золотим мереживом і яскравими прикрасами. Над обома батальйонами маяли їхні гарні білі стяги, разом вісім штук. (Але того дня до складу цих двох батальйонів входили не тільки гвардійці, а й солдати та офіцери з інших полків, що належали до корпусу Левенгаупта.)

Поряд із батальйоном гренадерів стояв єдиний батальйон Скарабор-зького полку. Командував ним Карл Густаф Ульфспаре, покритий рубцями вояк, що мав за спиною, серед іншого, досвід служби у французькому та голландському військах. На солдатах були сині однострої. (Від інших військових частин вбрання цього батальйону відрізнялося лише тим, що нашійні хустини у солдатів були синього або білого кольору, а не звичні чорні.) Стяг лейб-роти був, як і в решті, білий, із синьо-жовтим гербом Швеції та гербом короля.

На ротних стягах, що тріпотіли під теплим вітерцем, можна було побачити символ Скараборзької округи – лева, що біг діагонально поділеним навпіл полотнищем – верхня частина чорна, нижня жовта.

Четвертим праворуч стояв батальйон Кальмарського полку. Так само, як і скараборжців, кальмарців на битву об'єднали з двох батальйонів в один. Їхні однострої були звичного синього кольору. (Капелюхи та панчохи обшиті крученими блакитно-білими шнурками; мундири барабанщиків світили червоними підшивками.) Полотнища їхніх стягів були червоні з жовтими спалахами полум'я, що, підіймаючись із кутків і боків, лизали герб округи – лева, який стояв на задніх лапах, стискаючи в кігтях арбалет. (Командував кальмарськими солдатами полковник Густаф Ранк, ще один із військових вовків, що, зокрема, воював у Брабанті в 1690-х роках.)

Наступними цеглинами, що склали тонку синю стрічку, були решта батальйонів лейб-гвардії, другий і третій, якими відповідно командували капітан Ганс Манерсверд і майор Ерік Юленшерна. Тридцятирічний Ерік народився в Стокгольмі, був неодруженим і доводився небожем генералові Левенгаупту. Над цими двома частинами також майоріли білі стяги гвардії.

Сурма, дудка та барабан шведської армії

Поруч із третім батальйоном лейб-гвардії стояли два батальйони Упландського полку. Вони були слабкими за чисельністю і налічували разом трохи менше як 700 чоловік. Перший батальйон очолював командир полку, тридцятивосьмирічний полковник Густаф Шернбек. Він народився у Стокгольмі й почав свою кар'єру як камер-паж. Другим батальйоном командував підполковник Арендт Фредрик фон Пост. Непорушні сині ряди солдатів увінчували стяги білого

й пісочного кольорів з упланд-ським гербом – королівським яблуком. Роти цього полку утворювали лінію понад 200 метрів завдовжки: лейб-рота із 108 чоловік під командою капітана Мортена Апельбума; підполковницька рота з командиром капітаном Пером Русеншельдом (одним із тих, хто піднявся з низів, почавши службу солдатом у Ємтландському драгунському полку 1685 року); майорська рота з 88 чоловік під командою капітана Карла Фредрика фон Редекена; рота з Расбу, що налічувала у своїх лавах тільки 44 солдати під командою капітана Нільса Фемана (46 років, син окружного судді); Сігтунська рота під командою капітана Карла Густафа Сільверлоса (йому минав 36 рік, він походив з Упланда й починав свою кар'єру гвардійським добровольцем у 18 років); рота з повіту Гундри під командою капітана Георга Цакаріаса Грісбаха; рота з Белінге під командою Еріка Кольбума; рота з Лагунди під командою капітана Нільса Грека. Лише декілька імен із 700 – солдатів, музик, молодших командирів і офіцерів. Більшість із них за півгодини мали загинути.

Ліворуч від упландців стояли солдати Ест'єтського полку, ще одного підрозділу, який через втрати останнього року скоротився до одного слабкого батальйону кількістю в 300 солдатів. На них були звичайні сині однострої, в унтер-офіцерів – червоні нашийні хустини, сині підшивки та сині панчохи. Їхні бойові стяги були червоного кольору. Командував ними Андерс Апельгрєн, середнього віку полковник, який очолив полк тільки в січні. (Попередній командир полку за-

гинув 12 січня в Зінькові від ран, отриманих під час невдалого штурму Веприка. Через два дні було призначено командиром Апельгрена.)

Останнім ліворуч, впритул до Малого болота, стояв другий батальйон Нерке-Вермландського полку. (Очевидний розлад у ньому пояснювався тим, що він йшов останнім у довгій лаві піхоти, долаючи вже цілком розмішану драговину.) Як зазначалося, цей полк був розділений навпіл під час прориву через лінію укріплень – перший батальйон безслідно зник разом із командиром полку Росом. Другим батальйоном командував Георг Юган Врангель, той, із яким Юленчук говорив про перші сутички і який тоді висловив занепокоєння щодо розладу. Солдати були вдягнені в сині однострої, з підшивкою, закаврашами й комірами червоного кольору. Таких самих кольорів були і їхні стяги, що коливалися над головами солдатів; на червоному тлі виднівся герб провінції Нерке – схрещені стріли всередині лаврового вінка.

Лінія шведської піхоти, що переливалася різними барвами, справляла величне враження. Хоча ніби й дивно назвати бойовий порядок витвором мистецтва, але на початку XVIII століття він справді нагадував балет – і за пластикою, і за драматизмом. Актори, тобто різні військові частини, були чудово вдекоровані костюмами і прапорами, що мали естетичний вимір. Суворо визначені перешикування піхоти нагадували, сказати б, стилізовані балетні рухи і па. Підрозділи пересувалися відповідно до суворо відпрацьованої схеми,

виконуючи різні артистичні й незвичайно складні маневри, як-от: зміна напрямку фронту, контрмарші, повороти, змішування, розмикання батальйонів, розрідження і подвоєння рядів, шикування в колони, каре тощо. Усе це втілювалося в чіткі геометричні фігури, притаманні бароко. Слід також зазначити, що балетні виправи на полі битви відбувалися не в тиші, а під постійний музичний супровід. У кожному полку був свій окремий загін гобоїстів, сопілкарів, сурмачів і барабанщиків, як правило, в одностроях із безліччю галунів, шлярок та шнурків зі срібних ниток чи верблюжого волосу. Під мелодійні звуки їхньої музики військові частини кружляли по полю битви, виконуючи свої складні рухи, свій *magia rotroda* (урочистий марш).

Можна також сказати, що в бойовому порядку й шикуванні до бою військових частин був певний елемент драматургії. Застигла струнко рота була певною мірою віддзеркаленням феодального суспільства. Суворі ієрархія, з переважно шляхетного походження офіцерами, поставленими на чолі солдатів, набраних із нижчих суспільних станів, наводила на думку про слухняний народ, яким твердо керувала нечисленна аристократія для загального добра. І розмаїття барв також мало значення. Ієрархію унаочнювала складна система деталей військової форми, де галуни, торочки, шнурки та інша мішура, а також різні речі, як-от: офіцерські знаки, перуки та ботфорти, вказували на місце їхнього носія в піраміді рангів. Синій військовий мундир поряд із білими стяга-

ми лейб-гвардії із золотим королівським вензелем були свідченням того, що це державне військо, а не зібраний набрид найманців. Це все були солдати короля, які носили його уніформу і йшли слідом за його стягом.

Усі ці барви, костюми, оздоблені прапори та артистичні пересування під музику були засобом прикрашання війни. Війна набувала естетичного забарвлення, ставала витвором мистецтва. Навіть сучасна людина мала б визнати моторошну красу в бойовому порядку, сповненому кольорів, музики та руху, своєрідному гротескному поєднанні всіх видів мистецтва. Прикрашання було наслідком іншого способу мислення, ніж у нас, мислення, для якого естетичний бік реальності важив значно більше, ніж у нашу утилітарну добу. Звичайно, усі перелічені елементи мали й практичну мету: стяги були символом держави й мусили утримувати разом військові частини; музика допомагала підтримувати темп, давати сигнали й вести військо; яскрава уніформа дозволяла розрізняти – за сприятливих обставин, – де вороги, а де свої, окрім того, сприяла зміцненню дисципліни, бо мала перешкодити дезертирству, роблячи солдатів надто помітними – така сама ідея, що покладена в основу смугастого вбрання в'язнів. А проте, слід зазначити, що розвиток усіх тих моментів вийшов далеко за межі суто практичної мети. Усі ці дзвінки звуки музики, яскраві кольори та безмір тафти й шовку допомагали декорувати війну. Та сама тенденція простежувалася і в мові офіцерів, пересипаній евфемізмами та жартівливими

алегоріями. Про стрільбу у ворога могли сказати «пригостити його чорницями», про артилерію – «весела музика», про бій – «розважитися» з ворогом. Супротивника «погладили» чи «підбадьорили»; жорстоку битву називали «важкою і захоплюючою грою». Усе це служило для того, щоб приховати брудну й сумну дійсність, зробивши її пристойнішою. Це було втіленням аристократичних мрій про добру і шляхетну війну. Але шовк прапорів заплямлювався шматочками мозків і плоті, а гарні штани одностроїв забруднювалися кров'ю та нечистотами.

Щойно відїхавши від Левенгаупта після сварки щодо хибно зрозумілого його наказу, Реншельд знову повернувся назад. Він передумав. Мабуть, відчувши, що його пригнічений настрої надто помітний, фельдмаршал присилував себе надати своєму обличчю люб'язної міни. Він узяв генерала за руку і сказав: «Графе Левенгаупте, ви мусите атакувати противника, тож зробіть це, як вірний слуга Його Величності. А тепер давайте помиримося, як вірні друзі й брати». Недовірливий Левенгаупт був здивований такою люб'язністю, і в нього зародилася підозра, що причина її – дедалі більша зневіра фельдмаршала в перемозі. Можливо, Реншельд був такий люб'язний із ним тому, що давав завдання, що, дуже ймовірно, означало посилати солдатів на певну загибель. Так чи так, Левенгаупт із не меншою люб'язністю пишномовно відповів: «Якщо досі з ласки Божої я завжди мав можливість довести своєю службою відданість Його Величності, то так

само покладаю надію на Бога, що Його ласка не вичерпається, аби я й надалі міг залишатися вірним слугою Його Величності». Після цього він навпростець запитав фельдмаршала: «Чи бажає Його Високість, щоб я негайно виступив проти ворога?» Відповідь була короткою: «Так, негайно». На що Левенгаупт відказав: «Тоді рушаймо в ім'я Господнє, і хай допоможе нам Бог!» Фельдмаршал уже поїхав праворуч, туди, де стояла кіннота. Левенгаупт віддав наказ. Забили барабани. Під їхній глухий дріб тонка синя лінія ворухнулась і рушила вперед, назустріч суцільному зеленому мурові російської піхоти, що розтягся на полі перед ними. І почався бій. Чотири тисячі солдатів йшли в атаку на двадцять дві тисячі. Усі бачили масивну ворожу лаву і те, наскільки вона перевищувала їхню. Багато з них, або й переважна більшість, напевне в цю хвилину зрозуміли, що атака не може бути успішною і що на них чекає загибель. Аби, незважаючи на це, рухатися вперед, потрібна була мужність, дуже велика мужність. Сам Левенгаупт не плекав особливих сподівань на успіх. Щодо своїх солдатів у цій атаці, то він сказав так: «Із цими, так би мовити, нещасними і наївними баранами, що йшли на заклання, я мусив атакувати цілу ворожу піхоту».

У «Сазі про Інґлінґів» Сноррі Стурлусон розповідає про звичай свеїв приносити в жертву свого короля в разі неврожаю. Це була покутна жертва, щоб умилостивити суворих і лютих богів. Тепер ситуація змінилася: король свеїв жертвував своїми підданими, прирікаючи їх на смерть. Шведсь-

кі піхотинці, наче жертвні агнці, були кинуті на забій, щоб загинути у війні, яка була їм чужою. Їх приносили в жертву заради державного мита Швеції, заради великих балтійських земельних маєтків аристократії, заради грубих прибутків торгового капіталу. Їхнє життя нічого не вартувало; була вже за чверть десята, і сутичка стала неминучою.

17. «Жодна куля не влучить у солдата»

Отож шведське командування вирішило, незважаючи на п'ятиразову перевагу супротивника в кількості, послати своїх солдатів в атаку. В цілому це була безнадійна спроба перехопити ініціативу. Але нічого іншого й не лишалось.

Рішення зовсім не було таким нерозважливим, як це може видатися. Як уже зазначалося, шведська піхота дотримувалася винятково наступальної тактики: вона регулярно досягала успіху завдяки атаці, завдяки тому, що йшла назустріч ворогові й змушувала його відступати перед силою списів та багнетів. Застосування в бою вогню відіграло значно меншу роль порівняно з прямою атакою холодною зброєю з вигуками «ура». Стояти на місці в очікуванні атаки росіян цілком суперечило б як звичній тактиці ведення бою, так і правилам. Зустріти ворожий наступ у статичній позиції оборони було б украй нерозумно: тоді росіяни скористалися б своєю величезною перевагою у вогневій потузі і з близької відстані буквально вщент розстріляли б шведські батальйони, що стояли на місці. Змагатися ж з росіянами вогневою міццю, маючи поганий порох та жалюгідні чотири гармати, шведи не могли; єдиний їхній шанс залишався в атаці, атаці з холодною зброєю.

Не те щоб атака з холодною зброєю була надто ефектив-

ною в технічному розумінні – навпаки. Багнети, шаблі й списи завдавали під час бою дуже мало поранень. Більшість поранень, отриманих на полі битви, були від вогнепальної зброї; і люди гинули переважно саме від вогнепальної зброї. Багнети ж схрещували дуже рідко, це траплялося в основному тоді, коли жодна зі сторін не могла відійти, скажімо, під час бою у поселеннях, в укріпленнях або під час раптової атаки під прикриттям темряви. Уявлення про тривалі рукопашні сутички із застосуванням холодної зброї та рушничних прикладів як про якесь звичайне явище – цілковито романтичне. Більш ніж помилкове. Насправді холодну зброю рідко застосовували в битві. Передусім багнет використовували для того, щоб добити вже пораненого ворога. І ще в одному випадку звичайно зверталися до холодної зброї – коли гналися за втікачами. Якщо ж зіткнення на багнетах між вояками насправді відбувалися, вони були поодинокі й тривали лише кілька секунд, коли солдати діяли ще неусвідомлено. (Та коли все-таки доходило до короткого рукопашного бою, шведи мали певну перевагу завдяки своїй зброї. Шабля, яку носив кожен шведський солдат, була, мабуть, найкращою холодною зброєю, що коли-небудь існувала, нею однаково можна було і колоти, і рубати. Шведський багнет мав міцніше кріплення, ніж звичайно, а тому був значно кращий за багнети багатьох інших армій, які легко відпадали або застрягали після удару в шкірі, м'язах чи кістках.)

То як же насправді відбувалася битва? Здебільшого її уяв-

ляють собі як двох величезних юрмиськ, що налітають одне на одне, наче два схарапуджені стада, і починають жорстоко битися солдат проти солдата. Таке траплялося дуже рідко. Як правило, наслідок бою вирішувався до того, як узгалі з'являлася можливість рукопашного змагання. Зазвичай битва складалася так, що одна зі сторін поступово, повільно і часто безладно наближалася до другої. Коли вони сходилися на достатню відстань, починалася перестрілка. Якщо залпи сторони, що оборонялася, не зупиняли нападників, то оборонці в дев'яти випадках із десяти кидалися навтікача. Перш ніж наставала критична мить, щоб схрестити багнети, одна зі сторін відходила і зникала. Її відступ пояснювався аж ніяк не тим, що її було фізично подолано, тобто розтровошено густим вогнем – хай навіть таке часом і траплялося, перестрілка теж не була особливо ефективним засобом бою. Навпаки, її можна назвати і дорогим, і забарним засобом, який зазвичай не мав вирішального значення. А відступ переважно пояснювався тим, що військо втрачало мужність і волю до перемоги перед обличчям рішучої атаки, тобто програвало, сказати б, психічно. Те саме могло статися і з військом, що нападало, – воно просто могло зупинитися перед стійким і непорушним фронтом захисників і загрузнути в затяжній перестрілці, якої воєначальники так прагнули уникнути.

Битва завжди чимало залежала від психологічного чинника, значення бойового духу для наслідку бою важко переоцінити. Бажання битися окремих солдатів, їхня готовність іти

в наступ на ворога, їхня здатність вистояти завжди мала і матиме вирішальне значення для того, хто буде переможцем. Зважаючи на це, розумієш, що головною перевагою шведської тактики була не техніка, а бойовий дух. Шведи поклалися на власний бойовий дух і на те, що у ворога першого не витримають нерви. У тих, хто наступав, завжди була відчутна перевага в бойовому дусі.

Є така аксіома у військовій науці: наступ стимулює, оборона пригнічує. Але важливіше те, що атака з холодною зброєю сама по собі розпалювала бажання солдатів битися та йти на зближення з ворогом. Це явище звичайно називають «втечею до фронту». Ідеться про те, що при зближенні з ворогом, який захищається потужним вогнем, а відплатити йому тим самим неможливо, єдиний спосіб для солдатів позбавитися небезпеки – бігти далі, наступати. Шведські солдати були в лабетах різноманітних тактичних схем, що штовхали їх іти в атаку. До того ж, у шведській армії завжди намагались утримуватися з вогнем у відповідь, щоб примусити своїх вояків заради самозбереження кидатися на прорив з холодною зброєю.

Шведська тактика з її шаленими багнетними наскоками спрацьовувала чудово, принаймні у випадках, коли супротивник був гірше дисциплінований і мав меншу волю до перемоги, ніж шведи. Саме з такими супротивниками й доводилося зустрічатися протягом усієї війни, тож цілком зрозуміло, що шведи вигравали одну битву за другою. Проблема

була тільки в низькій технічній ефективності цієї військової методики. Зіткнувшись із ворогом, який мав високий бойовий дух, міцну дисципліну і, найголовніше, потужну вогневу міць, можна було ускочити в халепу. Якщо такий ворог не відступав, а стійко тримався під шаленим вогнем, штурмовий наскок міг перетворитися на криваву купіль.

Але побити росіян можна було тільки атакою. Окрім того, атака могла дати шанс кавалерії, що практично безнадійно скупчилася за піхотою, привести себе до ладу; їй потрібен був час і, понад усе, простір, щоб вишикувати свої розладнані лави.

Лінія піхоти ще як слід не вишикувалася, коли надійшов наказ про наступ. Попереду лежала вкрита пилюкою і випалена сонцем рівнина. Солдати мусили подолати близько 700-800 метрів, щоб дістати своїми багнетами до суцільної лінії росіян. Перші 600 метрів можна було рухатися з нормальною швидкістю, 100 кроків, або 75 метрів за хвилину, що за часом складало близько восьми хвилин. Останні 200 метрів треба було здолати в значно вищому темпі, що було звичним під час атаки на ворога, який вів інтенсивний вогонь. Це мало забрати близько хвилини. У цілому штурмова навала тривала, мабуть, дев'ять хвилин, дев'ять дуже довгих хвилин.

Лінія піхоти була вже в радіусі дії російської важкої артилерії. Важкі ядра, гуркочучи, дугою летіли на шведів. Тут, на початку атаки, вони ще не могли завдати великої шко-

ди. Але з наближенням піхотинців сила і прицільність вогню російської артилерії зростали. Справжнє ж пекло, мабуть, наставало, коли шведським батальйонам лишалося здолати метрів двісті. Тоді російські гармати могли вже стріляти картеччю та шротом. А ще ближче шведи потрапляли під мушкетний вогонь.

Карл Крейц

Тонка синя лінія ще не відійшла далеко, коли стало по-

мітно, що вирівняна вона не найкраще. Це було дуже погано.

Віддавши наказ про наступ Левенгауптові, Реншельд поїхав до Крей-ца. Кажучи про атаку, яка щойно розпочалася на полі битви, він спитав у генерал-майора: «Ви бачите, наскільки ворожа піхота переважає з флангів нашу? Що робити?» Крейц відповів: «Не пораджу нічого, хіба що, коли наша піхота почне бій на багнетах, можу підійти на правий фланг». Реншельд задовольнився запропонованим Крейцом кроком і пустив коня чвалом на лівий фланг кавалерії. У з'єднаннях кінноти ще панували безлад і плутанина: підрозділи без мети кружляли сюди-туди. Але Крейцові вдалося-таки виловити кілька ескадронів і вишикувати їх на обмеженому просторі, хоч довелося ставити їх у ряд один за одним. Первинний порядок шикування кінноти був цілком порушений, і ескадрони, які Крейц тепер вишикував, склалися з кіннотників трьох різних колон.

Попереду стояло кілька ескадронів із лейб-гвардії Кінного полку під командою ліфляндського ротмістра Югана Блюма. За ними став Пів-нічно-Сконський кавалерійський полк. Він нараховував вісім ескадронів загальною кількістю 600 кіннотників. Однією з рот у ньому була рота з Ландскруни. До її складу входили два ротмістри (один із яких – Юнас Еренклу – командував ротою), один лейтенант, два корнети, чотири капрала, сурмач і 49 кіннотників. В обозі залишились один капрал, профос, чотири кіннотники, дев'ять обозних служників і чотири хворих: лейтенант і три кіннотни-

ки. Насправді рота мала налічувати 125 чоловік, але внаслідок хвороб та обмороження її лави значно порідшали. Був навіть випадок самогубства: застрілився хворий кіннотник Юган Гег. За скон-цями вишикувалася частина драгунського полку Єльма. Командував нею Карл Левенгаупт, тридцятидворічний підполковник зі Стокгольма. Він перебрав на себе командування полком за відсутності командира, полковника Нільса Єльма. План полягав у тому, що всі ці передні з'єднання мали врізатися в російську піхоту і в такий спосіб підтримати атаку власних піхотинців.

Поспішаючи на лівий фланг, Реншельд проїздив повз короля та його супровід. Фельдмаршал притримав коня, хапливо доповів Карлові, що «піхота щойно рушила швидким кроком на ворога», і помчав далі. Юлен-крук отетерів. Якихось кілька хвилин тому піхота проходила тут. «Як це можливо, – вигукнув він, – щоб бій уже почався?» – «Вони йдуть», – спокійно відказав король. Не розгубившись, Юленкрук низько вклонився і висловив надію, що «янголи Божі оберігатимуть Його Величність». А проте, янголам мали допомогти драбан-ти, частина лейб-драгунів і та частина Північно-Сконського кавалерійського полку, яка не брала участі в бою разом із кіннотою Крейца на правому фланзі. Вони буквально оточили короля, коли того підняли на ношах і понесли до маленького пагорба, звідки видно було рівнину. Щодо Юленкрука, то він скочив на коня і помчав у поле, у напрямку спин піхотинців, що дедалі віддалялися.

Гладкий Піпер недовго поспав під своїм деревом. Знову з'явився Гер-мелін, який кілька хвилин тому вже повідомляв йому, що король відїхав, але сонний Піпер тоді відмахнувся від нього, вважаючи, що йому нікуди поспішати. Гермелін доповів, що «ворог рухається повним ходом, щоб захопити нас, а ми проти нього лише зробили кілька пострілів з мушкетів». Сонний Піпер видерся і з сідла побачив довгу бойову лаву росіян, що розтяглася по рівнині. Потім його погляд упав на безлад позаду шведської піхоти. Перелякано повернувшись до Гермеліна, він сказав: «Господь має сотворити диво, щоб і цього разу для нас усе скінчилося добре». Розвернувши коня, він поїхав на правий фланг. Піпер хотів побачити Карла.

Зелений мур на другому боці рівнини відреагував на наступ шведів тим, що спинився. Цар, який досі їхав перед ним на чолі цілого почту генералів, генерал-лейтенантів, генерал-майорів, бригадирів і полковників, тепер також спинився. Він перехрестив шаблею військо, благословляючи його, а тоді передав командування фельдмаршалові Шереметеву. Вірний своїй звичці, Петро і цього разу не взяв на себе обов'язків головнокомандувача. Натомість спрямував свою Лізетту до однієї дивізії посеред лінії, якою вирішив командувати особисто. Фельдмаршал наказав усім вищим офіцерам стати на чолі своїх підрозділів. Маленькі проміжки між батальйонами зайняли гармати й відкрили вогонь.

Відстань була ще досить велика, близько 500 метрів. Тому

обстріл почали ядрами. Гарматні постріли лунали рівномірно, нагадуючи глухе гупання молота. Литі залізні кулі діаметром 7,7 сантиметра вилітали зі швидкістю 220 метрів за секунду. Приблизно через дві секунди після пострілу вони влучали в ціль.

Ядра прорізали криваві просіки в батальйонах, що так само рухалися вперед. Та це їх не спиняло. Солдатів пробивало наскрізь, трощило, нівечило, розривало на шматки. Серед уражених був Свен Клінг, хорунжий Скараборзького полку. Барабанщик Андерс Персон із Ертеберга в парафії Гер'я, який, мабуть, ішов відразу за Свеном (у вишикуваних до бою частинах музики стояли безпосередньо за хорунжим, що ніс стяг), бачив, як гарматне ядро влучило йому в пах і практично розітнуло навпіл. Розшматований хорунжий упав додолу і за мить сконав, не зронивши й слова.

Та чи бачать твої, Марсе, огорнуті гуркотом змії війни, що вони наробили? Вогнедишні дракони та змії, і гармати важкі, і мортири пашекуваті, та інші, що жбурляють ядучі гранати з картечкою й петарди підступні, і міни, що зорюють землю, що вони наробили? Як це все загуло і завило, зашипіло і засвистіло, ми побачили, як угору злітають голови і кінцівки і падають долу, як валяться люди і коні, мішаючись в купу.

Г. Шерн'єльм

В обличчя шведським солдатам віяв лагідний літній віте-

рець, огортаючи їхні лави серпанком, що тхнув порохом, – запах вибуху від чорного пороху нагадує сморід тухлого яйця. Видимість дедалі зменшувалась.

Крок додавався до кроку, метр до метра. Ноги своїми кроками пожирали розпечене поле між двома лініями солдатів. Мабуть, можна певною мірою уявити собі ту моторошну сцену. Сонце; застиглий на місці довгий зелений мур російської піхоти, над яким, виграючи барвами, майорять стяги; нескінченний потік ревучих вогнених омахів, що вилітають з малих гармат; хмари диму, що клубочаться, більшають і густішають перед нашпигованим спалахами фронтом росіян; невеликі чорні ядра, що блискавично прорізують у сповненому куряви повітрі дуже помітні сліди. А з другого боку рівнини тоненька синя лінія, що швидко наступає: трипотіння стягів, брязкіт зброї та амуніції, дзенькіт, коли ядра та осколки, що падають згори, відскакують від багнетів та наконечників списів, глухий дріб барабанів, дзвінки звуки сурм і сопілок; голосні вигуки: розлучені накази, хрипкі й нелюдські передсмертні зойки, які ще дужче розколюють і так уже розпанахане гуркотом і розпечене сонцем небо; люди, які падають, осідають, спотикаються, валяться, хитаються, гепають, ковзають, опускаються, кидаються на нагріту сонцем землю; фонтани крові й відірваних кінцівок; на землі запорошені покручені клапті в червоних загортках, липкі частини людських тіл, які важко впізнати, випущені нутрощі й великі калюжі крові, що дедалі чорнішає; і тоненька синя

лінія, що не перестає рухатися вперед, вперед, аж до густих хмар диму, який її поглинає.

На крайньому правому фланзі в роті Уксеншерни, що була в складі лейб-гвардії гренадерського батальйону, крокував двадцятивосьмирічний капрал списоносців Ерік Ларсон Смедуст, який народився в селищі Уксберг у східній Даларні. Під його команду перебували десять солдатів-списоносців: Ерік Єрнберг, Свартгувуд, Драбітіус, Ерік Берг, Тумас Сван, Матс Гран, Улоф Ельг, Юган Єльмар, Матс Стокенстрем і Ларс Бергвейк. За словами капрала Смедуста, стрілянина росіян нагадувала «безперервні перекоти грому».

Коли відстань склала близько 200 метрів, російська артилерія перейшла від ядер до картечі. Залізний вітровий перетворився в ураган. Жерла полкових гармат вивергали набій за набоем; один за одним у тонку синю лінію впиналися рої олив'яних куль, кремнієвих уламків і різаного заліза. Шведи вперто рухалися, крокуючи на повний зріст крізь зливу і свист осколків, мабуть, долаючи свій смертельний жах думкою про правдивість сказаного в статуті, що «жодна куля не влучить у солдата», незалежно від того, чи він іде на повний зріст крізь олив'яну зливу, чи намагається знайти сховок, якщо на те не буде Божої волі.

Коли вірити в правдивість цих слів, то Господь, вочевидь, жадав, аби більшість нещасних шведських солдатів загинули саме тепер, у ці жахливі хвилини. Залпи пробивали величез-

ні дірки в дедалі рідших лавах. Капральства, роти і батальйони були знищені до ноги. Лінія шведської піхоти нагадувала здоровенний віз, що дуже швидко котився і розбивався, розвалювався, розсипався на частини, а проте, через свій тягар і велику швидкість котився далі й далі. Справді, у цьому божевільному штурмі було вже щось механічне. Мабуть, протягом цих кількох хвилин, коли російські гармати почали стріляти картеччю, артилерійський вогонь завдав шведам найбільшої шкоди.

У тих, хто пережив вогненний ураган, він залишив невитравний слід. У щоденниках і нотатках на пам'ять ми знаходимо незграбні вислови, що дозволяють уявити ту жахливу дійсність. Драбантський писар Норшберг пише про те, що «на них летіли бомби і падали гранати так, як сиплеться з неба рясний град». Ескадронний пастор Смоландського кавалерійського полку Юганес Шеман каже, що вогонь російської артилерії був страшений і «оглушливий» і що «волосся ставало сторч від гуркоту важких гармат, що стріляли ядрами й картеччю, й від мушкетних залпів». Один із глядачів на полі битви, прусський підполковник і таємний радник Давид Натанаель Зільтман, що супроводжував шведське військо як спостерігач, під глибоким враженням від битви розповів у листі додому, що вогонь росіян був такий потужний, що його майже неможливо описати, і теж порівняв його з градом.

Той вогненний град справді був нищівний, і шведи зазна-

вали дуже важких втрат. При цьому вони ще навіть не відповіли на російську зливу заліза. Особливо тяжко постраждав Кальмарський батальйон; командир полку Густаф Ранк поліг разом із більшою частиною своїх солдатів; за словами одного з учасників, «за одним залпом ми практично втратили половину полку». Інший із тих, хто вижив, піхотний лейтенант Фридеріх Кристоф фон Вайге, хвалить шведських піхотинців: «Вони бігли назустріч смерті, більшість із них були поцілені російськими гарматами, перш ніж змогли застосувати мушкети».

Тонка синя лінія торувала шлях крізь пороховий дим; солдати та офіцери, хитаючись, ішли крізь киплячий вир порохових іскор та ядер, не маючи змоги зробити у відповідь жодного пострілу. У цілковитій відповідності з випрацьованою методикою бою вони до останнього утримувалися від стрільби. Адже чим ближче підійти, тим ефективнішим вийде залп. Зокрема, саме в їхньому становищі це була правда, зважаючи на сумнівну якість пороху. Доводилося розраховувати лише на один-єди-ний залп: тоді вже кидатися вперед із багнетом, списом чи шаблею. Тож солдати прокладали собі шлях, залишаючи позаду вбитих та поранених, а їхня зброя мовчала.

Зелений мур попереду шведів заворушився. Перша лінія росіян опустила на коліно. Мушкети були зведені до стрільби. Шведські солдати прискорили ходу у смердючому пороховому диму. Останній проміжок вони бігли, бігли про-

СТО у вічність.

18. «Як трава під косою»

Російський залп пролунав із відстані близько 50 метрів. Усі чотири лінії по всій довжині фронту одночасно відкрили вогонь. Гримучий залп пробив наскрізь нерівну лаву солдатів, що бігли на ворога.

Численні очевидці в різні роки намагалися змалювати, як звучить і який має вигляд масований мушкетний залп на полі битви. Одні кажуть, що потужний мушкетний залп звучить так, наче розривають навпіл великий шмат грубої тканини, тільки набагато гучніше. Інші порівнюють його зі звуком, що виникає, якщо сипати велику кількість куль на залізний лист, з короткими паузами, коли чути тільки окремі постріли. Багато порівнянь також було знайдено, щоб описати наслідки залпів для довгих лав солдатів, які стоять на повний зріст. Дехто каже, що по них звичайно немов перебігають хвилі, як по збіжжі на лану під вітром, інші – що військові частини підносяться й опадають, наче кинута мотузка, яку хтось трусить за один кінець. Серед шведських учасників боїв найбільш поширене порівняння, що люди падають, як трава під косою. В одному звіті про цю битву так і сказано, що від російської артилерії «наші полягли, як трава під косою». Цей опис дуже промовистий: густий рій куль раптово, наче невидиме лезо, вривається в лінію, і люди практично в одну мить падають купами, як покіс трави, на землю. Саме

цим пояснюється дивна картина, яку часом можна побачити на полі битви: загиблі лежать акуратними, правильними рядками, навіть після смерті утримувані та вишикувані відповідно до суворого військового статуту. Якби ми самі бачили ці залпи та їхні наслідки, то в нас це найпевніше асоціювалося б із виконанням вироку над засудженими до розстрілу.

Через кілька коротких секунд після оглушливого залпу долинуло його жахливе відлуння з боку шведської лави. Це був звук падіння численних тіл і брязкіт зброї, яка випадала з рук постріляних. Одному з російських учасників битви цей звук видався гуркотом розвалюваного будинку.

Приблизно в середині шведської лави їхав верхи Левенгаупт. За його словами, вогонь на цьому етапі наступу, коли росіяни почали стріляти ще й із мушкетів, був такий сильний, що «людським розумом годі збагнути, як зможе бодай один солдат з усієї нашої виставленої під обстріл піхоти вийти із цього живим». Утім, Левенгаупт і досі не хотів відкрити вогонь у відповідь, він прагнув підійти ще ближче, щоб мати якомога більший ефект від залпу, – думка про поганій порох не полишала його. Він більше не мав зв'язку з усією лавою; через завісу порохового диму не було видно, що діється на правому крилі. Частина лави, якою він ще в тіснєві та диму міг керувати, складала єдиний батальйон скараборзців, Каль-марський батальйон, що зазнав тяжких втрат, другий і третій батальйони лейб-гвардії та два батальйони упландців. Ці з'єднання він намагався підвести ще трохи ближче до му-

ру російських солдатів і гармат, що сипав пострілами й дивав вогнем із нездоланністю природної стихії.

Підтяглися ще два батальйони лейб-гвардії з правого флангу. І також кинулися в атаку на ворожу піхоту. Натомість батальйони з крайнього лівого флангу ще не зіткнулися з росіянами. Єдиний батальйон Ест'єтського полку і другий батальйон Нерке-Вермландського полку підійшли пізніше, ця частина лави відстала, що було наслідком поганого шикування на початку атаки.

Оскільки шведські солдати в центрі та на правому фланзі, незважаючи на вбивчий залп, і далі рухалися вперед, сталося те, що, як правило, траплялося в таких випадках. Російська лава, заколивавшись, відступила. Відстрілюючись і опустивши списи, ворожі солдати позадкували. Подекуди вони кидали свої 3-фунтові гармати. Левенгаупт гукнув: «Вогонь!» Шведські батальйони швидко подвоїли свої пошматовані лави; тобто два задні ряди зробили крок уперед і стали на одному рівні з двома передніми. Відстань до зламаної лави росіян була дуже мала, подекуди близько 30 метрів. Солдати звели рушницю, пролунав постріл. В одних місцях масований залп дав добрі наслідки й поклав багатьох російських солдатів, що тікали. В інших – де підрозділи споряджено поганим порохом – сталося гірше: у частини стрільців порох просто вигорів у панівці. Ті ж, у кого рушницю вистрілили, зі слабенького і малопотужного звуку пострілу зрозуміли, що куля мала незначну силу. Сам Левенгаупт порівняв звук пострілу із

сухим ляпанням пари рукавичок по руці.

Відтепер усе змішується в безладному хаосі, що нагадає певною мірою розворушений мурашник: така сама біганина наосліп сюди-туди, така сама панічна метушня і втрата будь-якого сенсу, за винятком хіба що прагнення знову і знову вбивати. Зелені батальйони відступали перед атакою шведів. Зокрема, позадкували Казанський, Псковський, Сибірський, Московський, Бутирський і Новгородський полки. Передня лава росіян обернулась і рушила назад, налетівши на другу лаву, яка до тієї миті просто вичікувала, не беручи участі в битві.

Це був найкритичніший момент для росіян. Друга лава – або професійною мовою: резерв – мала служити безмовною підтримкою першій лаві, даючи їй можливість не поступатися перед супротивником. Але часто траплялося так, що коли перша лава була зім'ята, то тягла за собою у відступі й другу. А друга лава виявлялася нездатною відбити ворога, щойно той проривався до її рядів. Неважко собі уявити, який міг би початися розлад, коли б перша лава, відступаючи, врзалася у застиглу на місці другу лаву; величезні гурти переляканих солдатів легко могли б під час втечі потягти за собою вояків другої лави, поки що спокійних, заразивши і їх панікою. А це призвело б до того, що далі охоплена жахом, беззахисна юрба, яку відтискали б гострим частоколом багнетів, ревучи, почала б затоптувати своїх або розбігатися на всі боки. Якби шведам удалося досягти успіху хоча б в одному місці, вони

могли б розладнати весь довгий фронт. Щільне шикування у дві лави й велика чисельна перевага могли радше зашкодити, а не допомогти росіянам.

Коли відлунав гуркіт рушничного залпу, шведські батальйони так само рухалися вперед, завзято женучись за ворогом, що відступав. Росіяни ще не бігли, вони відходили відносно організовано, але що робили це не достатньо швидко, то не могли уникнути своїх переслідувачів. Окрім того, друга лава, що стояла відразу позаду, стала перешкодою на шляху швидкого загального відступу першої лави. Після короткого бігу – десь близько 100 метрів – шведські солдати наздогнали її. Вістря списів та леза багнетів утиналися в спини російських солдатів, що тікали.

Посередині синьої лави, що наступала, рухалися пліч-о-пліч другий і третій батальйони лейб-гвардії. Другий батальйон під командою Манерсверда прорвався крізь першу російську лаву і захопив чотири гармати. Третій гвардійський батальйон захопив на бігу дві російські гармати й проминув їх, женучи далі першу лаву ворога. З правого флангу наступав перший гвардійський батальйон. Під командою розпаленого битвою капітана Гаде шведи увірвалися в російську лаву та захопили чотири прапори й шість гармат – мабуть, найбільший здобуток окремого батальйону в тій атаці. Гаде ж підбіг до однієї із захоплених гармат, наказав розвернути її в бік росіян, що відступали, й кілька разів вистрілив їм услід. Також загін капрала Смеруста з гренадерського батальйону,

що рухався поряд із солдатами Гаде, пробився вперед і захопив кілька полкових гармат ворога.

Довгі бойові лави росіян захитались і почали подаватися. Більша частина зеленого муру дедалі більше втискалась усе рєдину. Якби вона ще дужче зігнулась і завалилася, уся рєшта муру, без сумніву, відразу роз'єдналася б. Хоч як неймовірно це виглядало і хоч яка мізерна вірогідність перемоги була у шведів на початку атаки, саме вони тепер усупереч здоровому глуздові могли здобути перемогу. Це нагадувало спробу зламати велику гілку: слід було її безупинно згинати й розхитувати, поки вона раптово хрусне і зламається. Треба було ще трохи натиснути на бойові лави росіян, можливо, дешицю, щоб вони остаточно зламалися; проте якщо послабити гілку, не зламавши її, вона може відскочити назад і ляснути по обличчю.

Для того щоб остаточно все завершити, потрібна була масована кавалерійська атака. Швидке втручання шведської кінноти могло стати тим додатковим натиском, що був необхідний, аби перетворити відступ ворога у справжню втечу й завершити розгром росіян, який уже вимальовувався. Окрім того, кінноту потрібно було негайно перемістити на правий фланг, щоб подовжити його й не дати оточити шведську піхоту довгою лінією російських піхотинців, протистояти яким у шведів не вистачало солдатів. Але то був день, коли шведському війську майже нічого не вдавалося зробити за планом; жодної миті не можна було передбачити, що ста-

неться наступної. Тепер також кавалерійська атака запізнювалася. Де ж була кавалерія?

Лівий край теж потребував підтримки кінноти. Ця частина лави, як уже згадувано, спізнювалася з атакою. Швидше за все, перед довгим фронтом росіян обидва фланги, і лівий і правий, потяглися цілковито незалежно один від одного і майже несвідомо кожен до свого краю, щоб уникнути небезпеки оточення. Решта батальйонів, мабуть, відразу підлаш-тувалися під цей рух. Наслідок виявився невтішним: між лівим і правим флангами піхоти утворилася велика прогалина. На додачу, розтягся весь фронт піхоти так, що і до того великі проsvіти між батальйонами ще більше розширились, сягаючи в окремих місцях 100-150 метрів, а водночас частина шведських з'єднань на лівому крилі почала збиватися в купу. Тонка синя лава перестала бути лавою. До всього крайня частина лівого флангу й далі спізнювалася. Вона й досі ще не вступила в бій зі своєю частиною російського фронту! Тепер, коли батальйони правого флангу потіснили супротивника, вони ще більше відірвалися від лівого флангу, що запізнювався. Чим далі вони переслідували росіян, тим ширшала прогалина між ними і лівим флангом. Ця прогалина перетворювалася у прірву. І коли російська піхота, що протистояла лівому флангові шведів, рушила в наступ, стався своєрідний ефект дверей, що оберталися. А російська піхота на цьому фланзі, до того ж, була дуже сильна; там стояли елітні частини, гвардійська бригада: Астраханський,

Інгерманландський, Семенівський і Преображенський полки. (Останнє з названих з'єднань починалося як славетний полк для забави юного Петра, що складався з різних людей – від молодих бояр до хлопчиків-конюхів, – але з часом перетворився в краще з'єднання російського війська.) Якщо на правому фланзі шведи швидко просувалися вперед, то їхніх товаришів по зброї на лівому фланзі водночас тіснили назад. З обох боків піхота на правому фланзі наступала, а на лівому – відходила назад. Росіяни при цьому загрожували оточити шведів або завдяки своїй великій чисельній перевазі вклинитися у прогалину між батальйонами. Становище було вкрай небезпечним.

Юленкрук зі своєї позиції позаду гвардії, що атакувала, помітив відставання лівого флангу. Він пустив коня чвалом у тому напрямку і наштотхнувся на полковника Апелъгрена, що командував єдиним батальйоном Ест'єтського полку; цей батальйон стояв другим з лівого краю, саме навпроти потужної гвардійської бригади росіян. Юленкрук звелів йому рухатися вперед, нагадавши, що «гвардія вже зіткнулася з ворогом», і попросив «поквапитись». Апелъgren опинився в складному становищі. Показуючи на розтягнутий фронт росіян, що був зовсім близько, він відповів: «Але, бачите, мене тоді зовсім оточить з флангу та довга лава ворожих піхотинців». Потрібна була допомога, і Апелъgren благав Юлен-крука надіслати для підтримки кавалерію. Чемно пообіцявши «зробити все можливе», Юленкрук помчав далі.

Він спрямував коня ще лівіше, намагаючись відшукати кінноту і виконати розпачливе прохання полковника, поки ще не було надто пізно.

Куди ж поділася шведська кавалерія? Більша частина кінноти правого флангу все ще не навела в себе ладу, тож очікувати від неї якихось злагоджених дій найближчим часом не доводилося. Вступити в бій збирався тільки Крейц зі своєю кіннотою, яка вже вишикувалася і тепер їхала на правий фланг, у напрямку самого краю лівого боку російської лінії. Коли росіяни побачили, як на них котиться хвиля коней, розмаяних штандартів і криці, то повелися згідно зі статутом. Чотири батальйони гренадерського полку Буша і Нижньонгородського полку швидко утворили велике каре або квадрат – звичайне шикування для зустрічі кавалерійської атаки; вийшла невелика фортеця з гарматами, мушкетами та наїжаченими списами. У такий спосіб чотири російські батальйони приготувалися відбити атаку. Коли кіннота Крейца наблизилася, росіяни відкрили вогонь із гармат, і на вишикуванні плугом ескадрони полетів рій ядер.

Лівий фланг кавалерії, у свою чергу, також поділився на дві частини. Загін, що залишився північніше від Малого болота, мав захищати фланг від російської кінноти біля Побиванки і Тахтаулова, насамперед від частин Бауера і Волконського. Шведські кіннотники на цьому краї були вишикувані й готові до бою. Решта кінноти на лівому фланзі не була організована і залишалася цілком бездіяльною, не супровод-

жуючи в наступі піхоту, так само як і кавалеристи правого флангу.

Їдучи ліворуч, Юленкрук знайшов нарешті кавалерію – побачив кілька ескадронів, що клусом наближалися до нього. Їм було наказано підтримати піхоту. «Заради Бога, швидше!» – докинув Юленкрук, бо часу не лишалося.

Отут і сталося. Кіннотники почали робити півоберту ліворуч, щоб зайняти позицію для атаки. Але ще шикуючись до бою, побачили жахливу картину. Найближчі до них частини шведської піхоти, на краю лівого флангу, кидали зброю і повертали назад. Піхота почала тікати.

19. «Їх і сам чорт не зупинить!»

Крейцова кіннота особливого призначення була цілком поглинута боєм із російським каре, коли на неї напали ззаду. Ескадрони російського лівого флангу кавалерії під командою Меншикова мчали дугою по рівнині, тож опинилися в зручній позиції, щоб атакувати шведів з тилу. Шведські кіннотники, виборсавшись із нелегкої сутички з піхотою – вони вже втратили кілька штандартів, – розвернулись і помчали назустріч новій загрозі. Ворог щодуху подався назад. Тієї самої миті частина шведської піхоти кинула зброю і почала тікати.

Чому виникла паніка? Мабуть, причиною стали великі втрати, що їх зазнало військо за дуже короткий відтинок часу, – це завжди справляє негативний вплив на бойовий дух армії, особливо коли йдеться про значні втрати серед офіцерства, сили, що наглядає, веде в бій і згуртовує, – поряд із загрозою оточення, яка підірвала волю солдатів до перемоги. Війна – це дуже брутална гра з важко передбачуваними психологічними факторами, чим дужчий тиск на якусь групу вояків, тим мінливішою і ненадійнішою стає їхня психіка. Небезпека притлумлюється, якщо її поділити на 600 чоловік, але окремих солдат настільки мужній чи легкодушний, наскільки мужнім і легкодушним є його сусід праворуч чи ліворуч. До паніки призвів насамперед підупалий бойо-

вий дух: відразу до війни, втома і сумнів. Що ж стало поштовхом до неї, нам ніколи не дізнатися – будь-яка дрібниця могла примусити затремити туго натягнуті нерви: може, це був невірний зрозумілий наказ чи невірний зрозумілий маневр, хто знає.

Георг Шерн'ельм залишив нам у вірші «Говорить страх на полі бою» глибокий і яскравий опис паніки на полі бою:

Суворі темна ніч – то моя мати,
а я блідий і безпорадний,
холодним потом, завмиранням серця
і жахом крижаним
плачу за свою владу й перемоги дзвін.
Якщо ж загину тут,
то стануть непотрібні вже і амуніція, і зброя,
надійний сховок, мрія та уява,
і голос, і раптове слово, й крик,
видіння й думи,
невдалі кроки й помилки в бою,
звитяга та військовий хист —
я падаю, як тисячі таких, як я,
війська ж дедалі більше шаленіють.

Левенгаупт також побачив, що частина лівого флангу почала відступати, тим часом як правий фланг далі рухався вперед. Усе сталося дуже швидко. Як оком змигнути військові з'єднання розповзлися по швах, зламана частина лави перетворилася в безладну мішанину мертвих тіл і втікачів.

Солдати з роз'єднаних батальйонів потічками розтікалися по рівнині. Щойно Левенгаупт це помітив, він повернув коня і помчав щодуху туди. Треба було зупинити втікачів, треба!

Почали тікати два батальйони, з Неркського та Ест'єтського полків. Спершу генерал сповав ест'єтців, що бігли безладною юрбою. Посеред людського потоку стояв їхній командир Апельгрєн. Він був поранений і в розпачі гукав своїм солдатам, щоб вони зупинились. Підїхавши, Левенгаупт звернувся до нього: «Пане полковнику, Бога ради, благаю вас, поверніть своїх людей назад, подивіться лишень: ми вже погнали ворога з правого флангу!» Та Апельгрєн тільки безнадійно відказав: «Я не можу їх утримати, до того ж, я сам поранений», – й у свою чергу попросив у Левенгаупта допомоги: «Дай Боже, щоб вам, пане генерале, пощастило їх спинити». Тож Левенгаупт зробив спробу: обїхав верхи втікачів і, ставши попереду, почав їх благати, лупцювати, шпетити, погрожувати їм.

Зрештою, будь-яке військо – лише добре організована людська юрба, що під тиском складних обставин діє так само, як і будь-яка інша. Втечу породжує небезпека, коли всі, штовхаючи одне одного, кидаються бігти в одному напрямку. В юрбі людина почувається в безпеці, і нікому не спадає на думку, що саме він може впасти жертвою у цій безтямній гонитві за порятунком, гонитві, що легко переростає в справжню паніку, коли кожен бореться проти всіх, аби тільки добігти. Примусити втікачів зупинитися і знову стати перед

небезпекою, що спонукала їх до втечі, було насправді дуже важко.

З утечею відкинув кожен честь, наказ не діє більше, безсилий він, і крику «Стій!» не чути, усе – байдуже.

Нема звитяги, розуму чи сили, кращий той, хто бігає прудкіше.

Г. Шерн'єльм

Хоч як Левенгаупт кричав, шмагав і шпетив піхотинців, усе було намарне. Утеча тривала. Так наче опановані страхом солдати оглухли й осліпли.

І тільки тепер почала вступати в бій довгоочікувана кавалерія. Але в її діях так само панувала неузгодженість. В ескадронах, що безладно з'юрмилися на узліссі та навколо Малого болота, досі не навели ладу ті, хто за це відповідав: Гамільтон, Крейц і Реншельд. Крейц, що командував усією кіннотою правого флангу, поїхав із меншою частиною своїх сил рятувати піхоту, кинувши решту кавалерії. В її лавах так само панував розлад, ніхто не гуртував ескадрони для якоїсь спільної операції. Почасти це пояснювалось браком часу. Адже відтоді як тонка синя лінія почала свій марш смерті вкритою пилюкою рівниною, минуло зовсім небагато, якихось десять-п'ятнадцять хвилин. Вишикувати скупчений чи розпорошений ескадрон було складною справою, особливо коли бракувало місця для того, щоб розгорнути його схожий на плуг бойовий лад. Окрім того, доведення до відома солдатів наказів вищих командирів та контроль за їхнім ви-

конанням залежали від ад'ютантів, а надто – від особистої присутності полководців. Зокрема, Реншельд ганяв довкола, щоб особисто віддавати розпорядження; такий спосіб додавав йому певності, що його наказ справді дійшов за призначенням, але це забиравало багато часу, якого саме й не вистачало. У ті часи командири переважно мали поганий контроль над своїми з'єднаннями. А вже коли розігрувалася справжня битва, майже неминуче втрачали зв'язок зі своїми частинами і контроль над боєм: курява, що огортала поле бою, дим і гуркіт обмежували не тільки видимість, а й наявні засоби зв'язку – передачу звукових сигналів по ланцюжку і насамперед за допомогою кінних ад'ютантів, які часто гинули або губилися у веремії, не встигаючи доставити наказ. Здійснити якісь складні плани тоді було майже неможливо. Навіть якнайпростіші задуми звичайно зривалися в тому диму і неладі. Як правило, битва виливалася у неконтрольований гримучий хаос, що з ним навіть блискучі, геніальні полководці не здатні були впоратись, а могли хіба що спостерігати його. От і тут хід подій більше не контролювали командувачі жодної зі сторін.

Битва жила своїм власним життям. Вона більше не була грою двох сторін людей, а стала некерованим природним явищем, землетрусом, коли солдати шарпаються на всі боки, мов обпечені, кидаються розгублені, засліплені, не знати куди. Саме в такому становищі й опинилися шведи. Нелад і відсутність узгодженості в діях кавалерії виявились фаталь-

ними. Тепер, коли ескадрони помчали в полум'я і порохований морок, це вже була не масована атака сталевих лез і копит, а низка розрізаних ударів, спрямованих у різні частини довгого тіла зеленого монстра.

Повз Левенгаупта, що шпетив піхоту, промчав невеликий загін із близько 50 кіннотників у бік російського війська, що наступало на п'яти втікачам. З оголеними шпагами вони скакали просто на батальйони супротивника, що насувалися. Перед обличчям такої відчайдушної відваги частина російської лави зупинилась, заколивалася і навіть трохи позадкувала. Але цей наскок від самого початку був приречений на невдачу через мізерну кількість кіннотників. Завдяки значній перевазі в кількості росіяни, наче молотом, просто розчавили маленький загін, а його пошарпані рештки довелося відступити. Іншу таку саму відчайдушну і так само приречену атаку здійснили два ескадрони Нюландського кавалерійського полку. На чолі свого лейб-ескадрону їхав його командир і командир усього полку полковник Андерс Торстенсон – від нього як від полководця чекали дуже багато через його походження. Його дід, фельдмаршал Ленарт Торстенсон, зажив слави у Тридцятирічній війні. Іншим ескадроном командував такий собі капітан Нальтакер. Ці дві частини, що нараховували від 120 до 170 вояків, просто врізалися в масу росіян і зав'язали рукопашний бій. Самі вони могли хіба що трохи затримати просування ворожих батальйонів. Наслідок був визначений наперед – два ескадрони

швидко були розчавлені. Тільки близько п'ятдесяти чоловік повернулися після цього відчайдушного кавалерійського наскоку і майже всі були поранені, з-поміж них капітан, корнет і полковий пастор Крель, що завжди супроводжував у бою нюландців. Серед тих, хто став бранцем росіян, був тридцятидворічний лейтенант Юган Юленбегель із Кіміто під Обу. Він потрапив у полон через тяжке поранення – йому прохромило наскрізь обидві вилиці. Серед інших не повернувся і Андерс Торстенсон – він мав 33 роки і був неодружений. Ця атака була своєрідною жертвою: поставивши на кін власне життя і життя своїх кіннотників, полковник дав короткий перепочинок піхоті, що опинилася в небезпеці.

Кіннота, якій Юленкрук дав наказ прийти на допомогу піхоті, що відступала на лівому фланзі, також кинулася в атаку. Але не зуміла пробитися у ворожі лави. Коли вона наблизилась, її зустріли громом пострілів із мушкетів і гармат, і їй довелося відступити перед цим вогненным шквалом. Коли кіннота атакує піхоту в лоб, усе вирішує витримка тих, кого атакують. Якщо піхотинців охоплює паніка при вигляді стіни коней і шпаг, що мчить на них, кавалерія в більшості випадків може легко і з невеликими втратами розпорошити розгублену піхоту. Але якщо піхотинці зуміють опанувати свої нерви і зачекають із мушкетними залпами до останньої миті, тоді, як правило, повертати доводиться кавалерії, і атаку відбивають. Усе вирішували коні. Звичайно, їх привчали витримувати різні страшні речі, з якими доводилося стика-

тися в битві: на них чекав гарматний вогонь, дріб барабанів, постріли та майоріння стягів. Проте неможливо було привчити коней до гуркоту мушкетного залпу з близької відстані. Бідолахи лякалися вогню, що вихоплювався із цівок мушкетів, гуркоту і диму. Кіннотники виявлялися безсилими – керували тварини. Пересічні вояки на добре об'їжджених і тренованих конях мали більше шансів вдало завершити атаку, ніж найкращі кавалеристи на незвичних до бою тваринах. Погані коні залишали мало надій на успіх. Якщо піхота робила залп із відстані близько 100 метрів, кіннотники ще мали можливість приборкати своїх коней і навіть досягти піхотинців, перш ніж ті встигнуть знову наладувати зброю. Та якщо піхота вичікувала із залпом до останніх десятків метрів, тоді навіть найкраща кіннота відступала: одна за одною тварини падали мертвими під свинцевою зливою, заважаючи просуванню вперед, поранені, а то й неушкоджені коні раптово зупинялися або перелякано кидалися вбік.

Їдучи далі до лівого крила, Юленкрук не побачив більше кавалерії. Він повернув коня і чимдуж помчав назад. Йому спало на думку спробувати залучити кавалерію з правого флангу. Тим часом лівий фланг розпорошувався. Юленкрук нашттовхнувся на чималий гурт солдатів, що поодинці, не дотримуючись ладу, йшли по полю. «Підтягніться, хлопці! – гукнув він їм. А тоді спитав: – Хіба з вами нема офіцера?» Відповідь виснажених вояків показала, крізь яке пекло їм довелося пройти: «Ми поранені, а всі наші офіцери заги-

нули».

Обертання дверей поступово спинилося. Наступ правого флангу шведської піхоти вщух. Суцільний зелений мур перестав коливатися, заспокоївся і почав повільно, але нестримно, наче припливна хвиля, насуватися на тонку синю лінію. Російські частини під тиском власної ваги покотилися вперед, уриваючись у дедалі ширші прогалини в лаві шведів і почали оточувати шведські батальйони з флангів. На самому краю лівого флангу рушили вперед ті російські з'єднання, що стояли проти батальйонів Ест'єтського та Нерке-Вермландського полків, які вже тікали, й почали гнатися за ними. Упландський полк опинився у скрутному становищі. Ті батальйони, тікаючи, цілком відкрили лівий фланг упландців, і тепер ворог, що наближався, міг оточити їх. А з правого боку в них зяяла тільки прогалина між двома розділеними шведськими флангами. Упландці трималися міцно, але росіяни влилися у ту велику прогалину й остаточно розкололи навпіл шведський фронт. Лівий фланг шведської піхоти був відрізаний від решти сил, піхотинців обходили і справа, і зліва. Найближчі до прогалини підрозділи – упландці з лівого, а другий і третій батальйони лейб-гвардії з правого боку – мали невдовзі потрапити в оточення. Ба навіть більше: оточення загрожувало всім частинам шведського фронту, що трималися за здобуті позиції, оскільки ворожі загони рухалися вперед до розривів між батальйонами, скубли батальйони з боків і просочувалися далі, нападаючи ззаду. Ко-

жен шведський батальйон нагадував підбитого звіра із сотнями кривавих ран, він отримував нові й нові рани, але й далі захищався зубами й кігтями, злісно огризаючись на всі боки, осліплий від болю, оскаженілий від люті. Про якусь рукопашну сутичку не йшлося, росіяни задовольнялися тим, що просто з близької відстані сипали кулями, які зі свистом втиналися у хиткі лави шведів, що скидалося майже на розстріл. Вогонь був такий густий, тривалий і смертоносний, що поранені кулями та осколками солдати валилися сотнями додолу і, б'ючись у корчах від болю і страху перед смертю, конали.

Усе це мало вигляд гротескного віддзеркалення відомої битви під Каннами 216 р. до Р. Х., коли римляни, відступаючи на своїх флангах, дають можливість ворожим флангам оточити їх²⁹. У нашому випадку таке мало іншу причину, воно радше стало наслідком тієї скрути, в якій опинилася шведська піхота, коли, всупереч співвідношенню шансів, провела успішну атаку.

Офіцери не змогли зупинити втечу солдатів на лівому крилі. Левен-гаупт побачив генерал-майора Спаре, командира вестманландців, загонові якого було доручено знайти Роса. Він також марно силкувався спинити втікачів. «Любий

---

²⁹ Битва під час Другої Пунійської війни (218-201 рр. до Р. Х.). Військо, очолюване Ганнібалом, практично винищило римську піхоту, що була оточена в центрі, коли союзницька кіннота на лівому фланзі під командою Сервілія та римська кіннота на правому фланзі під командою Емілія Павла відступили під напором ворога.

брате, – гукнув йому Левенгаупт, – спробуймо з Божою допомогою зупинити їх, адже на правому фланзі ми перемагаємо ворога». «Їх і сам чорт не зупинить! – розпачливо відказав Спаре і риторично запитав: – А ти думаєш, що зупиниш їх? Це просто неможливо». Дарма вони бігали довкола і пробували криком зупинити втечу вояків – жах, що їх охопив, був надто великий, бойовий дух потонував у хвилі страху. Левенгаупт облишив марні зусилля. Натомість він вирішив повернутися до піхотних частин, які досі билися. Але так само запізнився. Насправді правий фланг ще бився, але шведські батальйони були майже цілком оточені росіянами, що й далі наступали. Вороже військо взяло в кільце піхоту і почало зжирати її пекельними щелепами. Зелені ряди блокували підходи, Левенгаупт не зміг пробитися туди.

Спека стояла страхітлива, хмари пороху й диму огортали бойові лави. Російська піхота й кіннота просувалися вперед по тілах убитих і поранених, залишаючи їх після себе ще тяжчими каліками. Шведські піхотинці билися в тому диму на смерть. Потрапивши, наче в зашморг, у кільце мушкетних цівок, що метали блискавки, та списів, вони билися, щоб стримати росіян, щоб вирватися, щоб уціліти. Кавалерійська атака Крейца на правому фланзі, звичайно, зазнала невдачі, але принаймні змусила росіян припинити наступ і перешикуватися в каре. Обхід на краю правого флангу було тимчасово припинено. Це дозволило двом пошарпанним гвардійським батальйонам, Русеншерни і Гаде, вирватися з

пастки. Перед цим росіяни обійшли батальйон Гаде і напали на нього з тилу. Під час того бою командир батальйону Гаде отримав кілька ран – у праве передпліччя, кисть лівої руки та стегно, – але й далі командував батальйоном. Несучи чотири стяги, захоплені у ворога, батальйон пробився крізь лави росіян і пішов із поля битви. Гренадерський батальйон Русеншерни, який вів атаку на краю правого флангу, також зумів вирватися. Але його командир, тяжко поранений у руку й груди, попав до рук ворога. Обидва батальйони подалися до звабливого зеленого затінку Будищанського лісу, що вимальовувався менше ніж за кілометр від них. Відступаючи, вони, скільки могли, забирали із собою й поранених. У тяжкому становищі опинилися два батальйони Кальмарського і Скараборзького полків. Командир кальмарців Ранке загинув під час артилерійського обстрілу, майже відразу і скараборжці втратили свого командира полку Ульфспаре, що наклав головою з більшою частиною своїх підлеглих. Другий і третій гвардійські батальйони також опинилися в розпачливому становищі. Солдати другого батальйону почали тікати після того, як загинула більшість офіцерів батальйону разом із командиром Манерсвердом. Третій батальйон теж тяжко постраждав: солдати втратили свого командира Юленшерну, небожа Левенгаупта, який загинув разом із більшістю офіцерів та великою частиною солдатів.

Лави росіян дедалі тісніше змикалися навколо шведських батальйонів, що швидко танули, тепер вони атакували

шведів з усіх боків, огорнувши їх покривалом вогню і диму. Загиблі падали купами, що переростали в гори.

Яким жорстоким був той бій, зокрема, свідчить те, що з десяти командирів батальйонів, які повели своїх солдатів у наступ, протягом півгодини загинуло семеро, а три, що лишилися в живих, були поранені. Був поранений і командувач флангу Карл Магнус Посе. Усі вони потрапили в жорна, що перемололи шведську піхоту на порох. Скільки ще могла вона витримати натиск російського війська, було тільки питанням часу.

Тепер і шведська кавалерія почала тікати. Частина ескадронів, що були найближче до місця бою, обернулася і налетіла на кіннотників, що стояли позаду. Ті також розгублено обернулися і, у свою чергу, наскочили на інших, що були позаду них, і так далі. Шведську кінноту охопила руйнівна ланцюгова реакція страху. Ескадрон за ескадроном зривалися і мчали геть із поля битви.

Гладкому Піперові, що шукав короля, траплялися лише розладнані лави кіннотників. Нелад і тіснява були такі великі, що Піпер насилу пропихався вперед. Коли він побачив, як ескадрони почали тікати, налі-таючи один на одного, штовхаючись у страшенній тісняві, то вирішив пошукати короля в іншому місці: серед піхоти. Він кроком виїхав у поле в напрямку правого флангу – чи принаймні туди, де мав бути правий фланг. Озираючись довкола, він побачив вояків, вишикуваних великим квадратом. Вирішивши, що це шведсь-

кий загін, Піпер поїхав туди. Та його відразу зупинив офіцер, повідомивши, що то росіяни; два шведські гвардійські батальйони, що були на цьому краї, відійшли вже досить далеко від своїх колишніх позицій. Але загроза з боку шведської кавалерії змусила, мабуть, ворожих солдатів задля безпеки і надалі зберігати каре. Піпер, підстроживши коня, знову зустрів на своєму шляху кіннотників, що тікали, і разом із ними відступив назад.

Тим часом маленькі потічки втікачів злилися у вир страху і хаосу. І цей людський нестримний потік затягав солдатів навіть проти їхньої волі. Левенгаупт проїхав з течією через лісок у напрямку невеликого села, де гадав ще раз спробувати зупинити й повернути втікачів. У широкий потік піхотинців, що тікали, влилися й кіннотники, пришвидшивши той рух. Генерал став на їхньому шляху, вихопивши шпагу, і голосно наказав зупинитися. Багато втікачів підхопили його заклик. Вони гукали: «Стійте, стійте!», але досить дивно, що самі при цьому не робили жодних спроб зупинитися. Дещо з втовкмаченої військової дисципліни, що збереглося в їхніх затьмарених жахом і переляком головах, разом із пошаною до вищого офіцера примусили багатьох із них хоча б губами відгукнутися на розлучений наказ Левенгаупта. Але вони були охоплені загальним страхом і загальним хвилюванням, до того ж потік був потужний, сильніший за все, і хоч вони гукали: «Стійте!», а не переставали бігти, гукали й бігли, бігли щосили геть від цієї рівнини, геть від цієї битви,

геть від цієї війни. Коли Левенгаупт побачив, що не може зупинити цей водоспад жаху і неладу, він почав бити і шмагати, шмагати і бити втікачів. Але намарно. І генерал знов облишив свою спробу зупинити втікачів. Натомість він спрямував коня в те пекло, звідки інші тікали. Ану ж іще можна якось урятувати становище?

20. «Усе йде шкереберть»

Не всі кавалерійські ескадрони кинулися тікати. Частина кінноти правого флангу пішла в новий контрнаступ. Драгунам із полку Нільса Єльма пощастило ввігнатися в зелений мур. Три ескадрони недавно сформованого драгунського полку Тоба також вишикувалися до бою. Роззирнувшись довкола, вони не знайшли жодного іншого вишикуваного ескадрону, тож змушені були рушати в наступ самі. Першим ескадроном командував капітан Дідрик Селестин фон Штернбах, тридцятирічний німець зі Штетина. На чолі другого ескадрону стояв двадцятишестирічний стокгольмець Маркус Тунгельфельт. Його старший на рік брат Андерс, що за час військової служби отримав близько двадцяти поранень, до 1707 року служив у тому самому полку, але в цей час бився в іншому місці на полі битви, там, де скрутно велося батальйонам лейб-гвардії. Командиром третього ескадрону був Карл Магнус Де Лаваль, двадцяти-восьмирічний капітан, що народився біля Фокських озер у Вестер'етланді. Його загін, що спершу був у резерві ескадрону лейб-гвардії, нараховував близько 60 драгунів. Три вишикувані гурти кіннотників, кожен у формі плуга, із розмаяними штандартами, помчали назустріч довгій лінії російської піхоти. Їх зустріли подвійним залпом. Коли Де Лаваль на чолі свого ескадрону спробував урізатись у ворожі лави, то саме ті залпи, за вис-

ловом самого капітана, їх так «ушкварили по носі», що зупинили атаку. Це зайвий раз довело, що кавалерійська атака проти добре вишикуваної піхоти, яка захищається вогнем із близької відстані, нічого не дає. Ескадрон розпорошився у хмарах порохового диму перед лінією російської піхоти, але дуже швидко Де Лаваль знову згуртував його. Разом із двома іншими ескадронами вони перестали атакувати зелений мур, бо опинилися перед новою загрозою. На поле битви почали вступати російські ескадрони. Якби вони наздогнали втікачів, то тим загрожувала б кривава різанина. Російська піхота, зв'язана шикуванням у лави, не могла наздогнати шведів, що швидко відступали. А от російська кавалерія могла легко наздогнати втікачів і перемолоти їх. Три шведські ескадрони зробили все можливе, аби стримати просування ворога, і це певною мірою їм удалося.

Російська кавалерія, що доти займала пасивну, очікувальну позицію, тепер вступила в дію і на лівому фланзі шведів. Командував шведським військом на цьому фланзі генерал-майор Гамільтон, що очолював також Ест'єтський кавалерійський полк. Одним із його ад'ютантів був вісімнадцятирічний лейтенант Вільгельм Людвіг Тоб із Еребру. На самому краю лівого крила, маючи завдання прикривати шведське військо з флангу, стояли драгуни Сконського полку станових драгунів, полку округи Обу та Ест'єтського кавалерійського полку – чимала сила кількістю близько 2 000 чоловік. Вони також отримали наказ допомогти піхоті, але

виконати його не змогли, бо ворожа кавалерія, просуваючись уперед, загрожувала завдати удар із тилу. Справді, полки Бауера і Волконського почали насуватися на позиції шведів. Драгуни Волконського зайняли позицію біля села Тахтаулова, звідки легко можна було обійти противника з флангу. Росіяни здійснили той самий маневр, до якого вдалися раніше на правому фланзі, коли напали на Крейца ззаду, зірвавши його атаку на російську піхоту. Тепер, коли російські драгуни помчали назустріч шведським кіннотникам на лівому фланзі, вони також завадили цим підрозділам прийти на допомогу своїй піхоті. Шведська кіннота на краю лівого флангу натомість мусила зібратися із силами задля власного порятунку.

Найнебезпечнішу позицію займали сконці. Вони стояли крайніми зліва, тож з одного боку були цілком відкриті. Перша ж атака росіян поставила їх у дуже скрутне становище. Росіяни взяли їх у кільце, прориваючись крізь яке сконці в рукопашній сутичці втратили один із полкових штандартів. Ця втрата змусила командира полку, принца Мак-симіліана – того, що вранці відмовив козацькому отаманові, який хотів перейти на бік шведів, – відразу дати наказ іти в контратаку.

Стяги та штандарти відігравали важливу роль із кількох причин. Як уже згадувалося, це був той засіб, що вів солдатів у бій і згуртовував їх. Як правило, кожна піхотна рота мала свій стяг, а кожен кінний ескадрон – свій штандарт. (Штандарти були значно менші й легші у використанні, ніж стяги,

що мали переважно широкі полотнища.) Бойові прапори були також знаками, які дозволяли легко розпізнати певне з'єднання з більшої відстані. Утім, їхня тактична функція була не головною, передусім вони мали суто символічне значення. За них билися жорстоко; захоплення одного з цих гарно гаптованих клаптів шовкового полотна вважали подвигом і свідченням успіху. Захоплення ворожого прапора обов'язково винагороджували – або золотом чи сріблом, або підвищенням у званні сміливця, якому пощастило; і це, природно, спонукало до подвигів. Тож криваві двобої за стяги та штандарти відбувалися постійно.

Прапор роти Скараборзьського полку

У добу середньовіччя прапори звичайно освячували церковні зверх-ники, і цей довго підтримуваний зв'язок між прапорами та релігією міг частково пояснити те велике значення, яке надавали прапорам вояки. У мирний час бойові прапори зберігалися, як правило, також у відповідній парафіяльній церкві. Вручення нових стягів чи штандартів було

подією, що нікого не лишала байдужим, – тоді військова частина присягалася битися під прапором до останньої краплі крові. Прапороносці – хорунжі в піхоті, корнети в кавалерії – присягалися захищати прапор ціною власного життя. (Присяга на прапорі була дуже важливою, дехто вважав, що вояки не були зв'язані військовим статутом, доки не дали присяги. Відтак, можна було чекати будь-яких неприємностей у новосформованій частині, доки вона не отримала свого військового прапора.) До цього ритуалу входило й те, що кожний солдат у роті мав допомогти вбивати численні цвяшки, якими полотнище кріпилося до держака. Що втратити свій стяг чи штандарт було ганьбою і катастрофою, то часто його зривали з держака, аби тільки він не дістався ворогові. Окрім того, що втрата бойового прапора дуже ускладнювала маневри окремої військової частини в бою, вона тягла за собою суворе покарання винних аж до розформування відповідного з'єднання. Бойові прапори використовувалися як символи перемоги чи поразки. Поряд із гарматами вони були найбажанішою здобиччю, у підсумках битви їх завжди зараховували до військових трофеїв. Вони були для супротивників чимось конкретним, за що вони билися. Ці полотнища матеріалізували в собі мету роти в ту добу, коли справжні цілі війни окремому солдатові давали мало користі і були малозрозумілі.

Загін станових драгунів рішуче помчав у контратаку і вривався в російські лави. Кіннотники опинилися біля російсь-

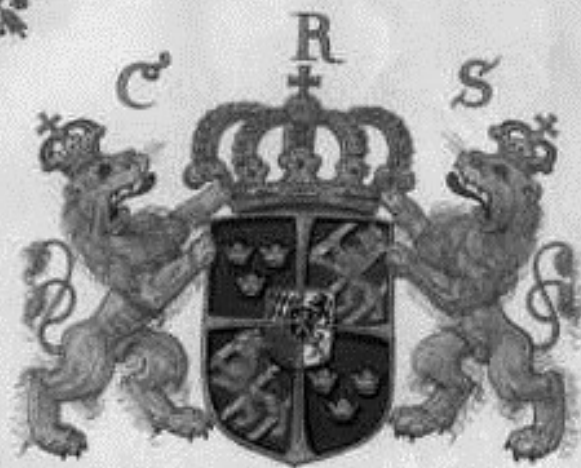
кого корнета і вирвали з його рук штандарт. Вважалося, що в такий спосіб вони відплатили за втрату свого штандарта. Цей епізод цікавий тим, що показує бій у вигляді поєдинку або гри. У ньому є щось таке, що нагадує спортивні змагання; росіяни захоплюють штандарт, шведи йдуть у контратаку і забирають їхній штандарт – нічия. Рукопашна сутичка – або змагання – тривала далі, й невдовзі шведські драгуни здобули ще чотири російські штандарти. Командир полку Максиміліан пізніше доводив, що власноруч захопив один із тих штандартів. Проте становище полку залишалося критичним. Російські кіннотники оточили шведів, немов, як записав у своєму щоденнику лейтенант Йоаким Лют, один із тих, хто вцілів, «крижаний потік, що ринув зусібіч». Ест'єтський кавалерійський полк стояв одразу за сконцями; ест'єтці билися відчайдушно, але також зазнавали тяжких втрат. Ці два з'єднання разом протистояли російській навалі, і саме їхній запеклий опір не дав росіянам успішно переслідувати шведські частини, що втікали з цього флангу. Але що дужче рідшали їхні лави, то погіршувалося їхнє становище. Серед загиблих ест'єтців був лейтенант Ганс Літнер – він упав з коня на очах інших офіцерів. Його товариш, ефрейтор Ерік Б'єрк, що останнім бачив його напередодні, у неділю, веселим і щасливим, прокоментував його загибель доволі цинічно: «Ото плакали грошики, що він їх напозичав у друзів та знайомих».

Штандарт Смоландського кавалерійського полку

Російських кіннотників попереду і довкола дедалі більша-

ло, з'явилися також козаки, та коли до атаки приєдналася ще й російська піхота, становище шведів справді стало безнадійним. Піхотинці могли завдати нищівної шкоди шведській кінноті мушкетним вогнем із близької відстані. Ці кліщі кіннотників та багнетів мали розтрошити два шведські полки. Максиміліан, порадившись зі своїми офіцерами, наважився на прорив, щоб з'єднатися з головними силами. Пробивши прохід у кільці, шведи вирвалися. Два полки, що спочатку нараховували 2 000 чоловік, переслідувало шість полків російських драгунів та велика кількість «козаків, калмиків і татар». Але не всім пощастило вислизнути з того «мішка». За словами юного ад'ютанта командувача лівим флангом Вільгельма Люд-віга Тоба, «бувши оточеними з усіх боків, небагатьом удалося вирватися, щоб не загинути чи не стати бранцем». Він сам, як і командир флангу Гамільтон та інші, потрапив під час бою в полон. Ест'єтський полк практично весь поліг у боротьбі. (Втрати були такі великі, що пізніше полк довелося комплектувати наново.) Чи зуміє ця жменька кіннотників, що мчить геть із поля битви, врятуватися, чи обидва полки будуть цілком винищені?

Sweden in the Kingdom of Sweden 1688
17. February

Штандарт Нерке-Вермландського полку

Чутка про загибель короля остаточно деморалізувала кавалерію. Від цієї вбивчої звістки, що швидко, мов ртуть, розлилася поміж лавами, опустилися руки; і до того невисокий бойовий дух розвіявся геть. Вест-манландець Петер Шенстрем, капітан Шведського дворянського прапора, одного із з'єднань, що охороняли обоз, пізніше зауважив стосовно малих здобутків кінноти: мовляв, «її б не стільки порубали, якби з'ясувалося, що з королем усе гаразд». Безперечно, від стану і здоров'я короля чимало залежав бойовий дух шведів.

А король не загинув, принаймні на той час. Король зі своїм супроводом та надійною охороною стояли на маленькому пагорбі неподалік правого крила піхоти. Той чи той ворожий загін пробував атакувати цю велику групу, але атаки легко були відбиті, й ворог повертав назад. До короля підїхав Реншельд і доповів про те, що сталося: «Ваша Величносте, усе йде шкереберть... наша піхота тікає!» Король не повірив і перепитав: «Солдати тікають?» Фельдмаршал не мав часу докладно пояснити становище, тож, не сходячи зі свого сивого коня, тільки кинув через плече до королівського почту: «Любі мої, бережіть Його Величність!», розвернувся і чвалом пустив коня геть. Так поразка стала фактом.

Більш-менш організовані бої точилися тепер тільки навколо того місця, де була оточена шведська піхота. Вона билася на смерть. Шведські батальйони потрапили в пастку; їх

чавила, тиснула й шматувала потуга з чисельною перевагою в кілька разів. Могутні хвилі мушкетів, багнетів і списів на-кочувалися на скривавлені й затиснуті в кільце шведські ча-стини. І вони розсипалися й падали, як піщані замки під час припливу.

Найтрагічніша доля випала двом батальйонам Упландсь-кого полку. Їх оточили росіяни під час контрнаступу, і все за-кінчилося різаниною. Під натиском багато численніших во-рогів шведський полк був знищений. Загинув командир пол-ку Густаф Шернгек, а разом з ним підполковник Арендт фон Пост, майор, полковий квартирмейстер, ад'ютант, майже всі ротні командири й більшість солдатів. Яких відчутних втрат зазнали окремі роти, можна бачити, скажімо, з того, що з дванадцяти офіцерів лейб-роти і підполковницької роти за-гинули десять, а ті двоє, що лишилися, були поранені. Близь-ко половини захоплених у полон офіцерів також були поран-ені, багато з них тяжко – серед інших командир роти з Расбу Нільс Феман, лейтенант Сігтунської роти Фредрик Ганк (що втратив у бою і свого брата) та двадцятип'ятирічний лейте-нант роти з Белінге Якоб Снекенберг, якого взяли бранцем при смерті. Тяжко пораненого захопили в полон і товариша Фредрика Ганка по роті Ларса Форсмана, ветерана, що почав воювати ще з походу до Данії 1700 року. З Форсма-ном ста-лося те, що й з багатьма іншими вояками, – його обібрали до нитки, навіть заплямовану кров'ю сорочку здерли з поніве-ченого тіла. Усіх їх захопили в полон ледь живими, і наслідок

був тільки один: солдати гинули сотнями в найрізноманітніший спосіб. Тільки жменьці пощастило – і то випадково – уникнути цієї смертоносної коси. Солдати бачили, як гинули їхні товариші, і неминуче мали розуміти, що невдовзі надійде й їхня черга. Вицвілі прапори із зображенням королівського яблука один за одним переставали майоріти під вітром. Хтось із упландців був спробував, як і належало за статутом, урятувати прапор, зірвавши його з держака, але не встиг. Мабуть, саме його вбив російський солдат Федір Шуригін, що також потягнув до себе пісочного кольору тафтове полотнище як трофей.

Серед тих, що билися в клубах диму, був і Георг Плантинг, двадця-тишестирічний капітан, колишній студент Упсальського університету й паж секвестратора³⁰ Фабіана Вреде. Вступивши до війська, він 1701 року отримав звання хорунжого – особисто від Карла XII – на полі битви під Двіною. Відтоді пройшов багато битв, був багато разів поранений: йому понівечило кисть руки, роздробило плече, а в носі застряла картеч. Після того, як командир роти з повіту Гундри Георг Сакаріас Грісбах наклав головою, Плантинг очолив рештки однієї з останніх груп, що чинила безнадійний опір. Але це могло тільки стати кінцем: куля пробила його праве стегно, і він потрапив до рук росіян. Крицева хвиля накрила лави шведів і змила тих останніх із них, що ще трималися. За словами Георга Плантинга, полк «до останнього ун-

---

³⁰ Службовець, що відповідав за дотримання майнових законів у державі.

тер-офіцера, музики, капрала й солдата, геть увесь поліг на полі битви». Тільки маленькому загонові, десь сімдесятьом солдатам, що були відряджені напередодні до обозу, пощастило врятуватися із цього кінця світу. Решті вийти живими не вдалося майже нікому. Упландський полк, що розпочав битву в складі 700 вояків, просто перестав існувати. Коли через кілька днів після битви перелічили всіх, хто лишився живий із цього полку, то нарахували тільки чотирнадцять чоловік.

Щойно битва вщухла, почалася різанина. Тридцятисемирічний гвардійський капітан Ларс Тісенстен із Вестер'етланду лежав із відірваною ногою поблизу того місця, де вели останній бій упландці. Він міг бачити, з якою несамовитою люттю спрямували свою зброю російські солдати з Київського полку на рештки шведів. У своєму шаленстві вони дірявили шаблями та багнетами шведських вояків усіх поспіль, не відрізняючи живих від мертвих. Хмара списів і шабель злітала вгору і опадала: поранених і небіжчиків різали, рубали та кололи. Тісенстен бачив потворну гору людських тіл, що, борсаючись, здіймалася перед ним: десь зі сто, якщо не більше, шведів лежали один на одному, і мертві, і живі. Таке відоме і з інших битв. Схоже, що в мить смертельного жаху люди збиваються в купу, налазять одне на одного в останньому безнадійному пошукові захисту. Наче у передсмертній лихоманці, вони впадають у дитинство і кличуть матір, ховаючись під іншими тілами, щоб востаннє отримати від-

чуття безпеки. І в цей страхітливий пам'ятник і мертвим, і живим російські солдати втикали навмання свою закривавлену зброю. Тісенстен бачив, як упландці «лежали в купі, наче полегли один за одним або накидані один на одного, а ворог списами, багнетами та шаблями в нестямі бив їх та щосили різав, не розрізняючи, чи живі вони, чи мертві». Тих, кого оминули кулі й картеч, тепер знайшли таку жахливу смерть.

Десь така доля спіткала й батальйони, оточені праворуч від упландців. Маленьким групкам солдатів удалося в тому неладі вирватися з оточення й вислизнути – мабуть, завдяки диму й пороху, що ускладнювали видимість і приховували колір уніформ, – але їх була явна меншість. Більша ж частина з майже 500 вояків потужного Скараборзького батальйону полягла, угноївши землю й змішавшись із піщаним ґрунтом. Тільки сорок вояків повернулися живими: 1 майор, 2 капітани, 5 лейтенантів, 5 хорунжих і 27 солдатів. Майже всі були поранені. Батальйон за батальйоном зазнавали поразки. Рештки бійців третього батальйону лейб-гвардії раптом виявили, що лишилися самі, шведські частини праворуч і ліворуч від них були розбиті. Кільце все тісніше стискалося навколо дедалі меншого числа солдатів, аж поки лишилося хіба кілька лейб-гвардійців, що чинили останній, безнадійний опір. Зрештою, кожен із них зостався сам на сам, без можливості втекти, без надії, без розради. Живі встигли окинути оком тіла своїх загиблих товаришів, перш ніж померти самим. Потім настав кінець. Жертви були принесені.

21. «Коле, стріляє, валить і топче»

Хоч як воно парадоксально звучить, а найнебезпечніше, що може вчинити солдат у бою, це спробувати залишити бойовище. Більшість їх гине під час утечі, тоді солдат обертається спиною до супротивника і вже не може захищатися. Убити супротивника, коли він тікає, часто буває і легко, і безпечно для себе. Саме тому військо, тікаючи, зазнає таких страхотливо великих втрат у людях. У тієї сторони, яка відступає, втрати вбитими завжди дуже великі, а криваві покоси серед тих, що тікають, іще збільшують їх. Нелад серед утікачів і масове вбивство їх – це ті небезпеки, які постійно загрожували переможеним.

Більшість шведських солдатів у ті хвилини думали тільки про порятунок. Майже всім їм довелось пробиватись одним із чотирьох переходів через Івончинський струмок та кілька невеликих боліт, а далі крізь Буди-щанський ліс. Тікали спершу в західному напрямку, далі від небезпеки, далі від битви, далі від російських військ на рівнині і від виття густої картечі, що змітала все на своєму шляху. Шведських солдатів опанували тепер примарні видива «поля крові». Як писав про це Шерн'ельм:

Ворог приходить і нищить усе,
що я досяг, перемігши.

Коле, стріляє, валить і топче,
що тільки може спопасти,
щоб не було кому й звістку принести, —
мені така честь випадає.

На лісових галявинах уже роїлися піхотинці й кіннотники, що в паніці і страшній тіснєві гарячково намагалися відійти якнайдалі від бойовища.

Багатьох узято в полон чи вбито – або те й те разом: спершу взято в полон, а тоді знищено, – ще тоді, коли вони бігли бойовищем. Переважно це були піхотинці з лівого крила. Саме вони перші почали тікати, і їм треба було здолати найдовшу відстань, поки вони змогли сховатися в ненадійному захистку зеленого лісу. Мабуть, більшість утікачів, яких росіяни встигали догнати, вбивали на місці: на цьому етапі битви полонених не хотіли брати. В офіційній російській реляції було сказано, що шведів гнали шпагами, багнетами та списами, а далі вдоволено повідомлялося, що їх забивали, «мов худобу». Але російські переслідувачі не зважувалися нападати на великі і краще організовані загони. Найбільше шансів урятуватися мали солдати, що не розпоршувалися, а відступали дисциплінованими з'єднаннями або прилучалися до більших військових частин. Гурт із тридцяти вояків, мабуть, із першого батальйону Вестман-ландського полку під командою підполковника Карла Андерса Сінклера, тридцятичотирирічного гетеборжця, заліг за однією з багатьох огорож. За тією заслоною воякам пощастило «виторгувати» собі право

на полон і тим самим уникнути смерті від рук переслідувачів з дивізії князя Репніна. Вони добровільно здали свої пошарпані білі стяги. Вищі офіцери, що кидалися навколо, марно пробуючи зупинити втікачів, один по одному потрапляли в руки супротивника. Ці офіцери були вартісною здобиччю, і з ними поводитись інакше. Першим, кого взято в полон, був генерал-майор Берндт Отто Стакельберг, сорокасемирічний естландець, що належав до генерального штабу й командував третьою колоною піхоти (до якої, зокрема, входили естландці та упландці). Водночас потрапив також у полон поранений командир ест'етландців Апельгрєн – той самий, що розпачливо благав Левенгаупта допомогти йому зупинити тих солдатів, які тікали з поля бою. Юсіас Седер'єльм, що так і не знайшов генерала, аби доповісти йому про дорогу в обхід села, також був поранений і взятий у полон, коли він пробував зупинити втікачів.

Мабуть, найчастіше солдатам судилося гинути від ударів російських кавалеристів шаблею зі спини, коли вони тікали з поля бою. У 50-х роках минулого сторіччя проведено медично-анатомічне дослідження кількох фрагментів кістяків, привезених до Швеції з-під Полтави. Вони належали чотирьом невідомим солдатам, найвірогідніше шведським, і з них ми можемо, хоч і не дуже виразно, відчитати чотири людські долі на темному від порохового диму бойовищі. Перший солдат мав років за тридцять. Його спочатку кілька разів ударили по голові згори і збоку шаблею або шпа-

гою. Ті удари не були смертельні; але життя бідоласі вкоротив той, хто завдав йому *coup de grâce*³¹, пробивши кулею голову. Найімовірніше, сталося це так: російський кіннотник догнав його і бив по голові, поки він упав, а тоді витяг пістоль і ще вистрілив у порубаний уже череп. Або ще хтось пізніше знайшов пораненого й добив його, цього ми не знаємо. Другий солдат мав тридцять-сорок років, і йому судилася така сама доля. Цього чоловіка також повалив додолу кінний супротивник, що з розмаху завдав йому глибокої рани в потилицю й оглушив його. Проте не ця рана виявилася смертельною. Той солдат або стік кров'ю, або отримав іще якісь рани. Третього солдата, років тридцяти п'яти-сорока, також звалив додолу ударом ззаду кіннотник. Того удару завдано згори і з лівого боку, але загинув солдат не від нього. Причиною смерті стали подальші два чи три удари в ліву скроню. А може, його хтось добив, коли він лежав поранений і безпорадний на землі. І, нарешті, четвертий солдат, якому було десь від двадцяти п'яти до тридцяти років, певне, бачив того, хто відібрав йому життя. Вістря списа влучило йому в чоло і пробило кістку до самого мозку. Чоловік стояв лицем до свого супротивника, може, хотів здатися в полон, а може, ухилитися від удару, коли той угородив списа йому в голову. Його вбивця, мабуть, козак, також був на коні. Така доля судилася тим чотирьом безіменним солдатам.

Затишки між мушкетними залпами ставали довші; зви-

---

³¹ останній удар (франц.).

чайно, стрілянина тривала далі, та подеколи гук уривався і врешті поволі стих; на бойовищі почало прояснюватися. У розпал битви пороховий дим і курява зависали в повітрі густою хмарою. Що вона справді заступала все навколо, видно з того, що король і його супровід не помітили відступу шведської армії, тому, властиво, залишилися на бойовищі самі. Аж коли заслونا розтанула, їм відкрилося, що вони – мало не останні шведи на рівнині, які ще трималися на ногах. Становище короля та його супроводу якийсь час було дуже небезпечно: майже не зустрічаючи хоч якогось опору, російські загони гасали по цілому бойовищу, полюючи, мов на дичину, на втікачів. І тепер до тієї дичини належав і король Швеції.

Королеві та його супроводові треба було негайно залишити рівнину. Навколо кружляли російські загони, і декотрі з них почали нагадувати про себе поодинокими гарматними пострілами. Одного з драбантів, капрала Кристера Генрика д'Альбедиля, послано на розвідку. Він відразу підтвердив, що навколо них видно тільки вороже військо. Почувши це, король дав наказ відступати; усі повернулися і, як більшість шведських вояків, почали відступати в бік лісу. Якби росіяни, що сновигали навколо, збагнули, до чийого війська насправді належав той великий загін, шведам було б непереливки. Карл послав драбантів добре пошукати шведських частин поблизу і привести їх на зміцнення своєї охорони. Крім того, навколо білих ношів з'юрмилась наявна двірська че-

лядь, драбанти і лейб-драгуни разом із різними вільними від певних обов'язків людьми, а також окремі загони кавалеристів із лейб-полку. Король уже мав потужну охорону, але її хотіли зміцнити якомога дужче.

Одним із тих, кому наказано припинити бій і негайно їхати до короля, був Крейц. Женучись за ворожою кіннотою, що була напала на його людей ззаду під час їхньої атаки на велике російське каре, вони відїхали досить далеко від самого поля бою. Гонитва виявилася доволі успішною: шведи розпоростили кілька російських ескадронів і не полишали їх, поки ті не зникли між мазаними глиною хатами в Малих Будищах. Крейцові ескадрони виявилися б потрібнішими під час головного бою піхоти, але тепер було вже пізно. До генерал-майора підїхав один драбант, а зразу за ним – другий. Вони привезли Крейцові наказ негайно припинити бій і їхати зі своїм військом до короля. Крейц відразу звелів своїй кінноті зупинитися. Під час запальної гонитви вона розсипалася: поблизу тепер був тільки Північно-Сконський полк. Трохи далі, біля села, яке захопили росіяни, стояло кілька ескадронів Єльмового драгунського полку. Місцевість біля села була поорана виярками, до того ж навколо кишіли росіяни. До драгунів послано вістового зі сконців із наказом відходити від села. Важко було знайти розкидані по терені ескадрони кіннотників, і Крейцові пощастило зібрати тільки частину своїх сил. Він поїхав із ними на північ, у напрямку поля бою. Але, щоб добратися до короля, треба було роз-

минутися з російською піхотою, яка залишала терен після головного бою. Шведи зважилися на ризик: проїхали через проміжки між частинами ворожої піхоти, і ті навіть не звернули на них уваги. Мабуть, подумали, що то їхні кіннотники.

На рівнині, де під палючим сонцем лежали тіла загиблих шведських піхотинців, поралися росіяни. Їхня піхота покинула бойовище, але тепер туди посунули люди з табору. Грабували вбитих, умирущих і поранених. Одяг стягали з живих і мертвих, а також розхапували зброю, що валялася навколо. А ще збирали залишені барабани, пофарбовані у блакитний колір, деякі розбиті.

Різні трофеї, такі як стяги і штандарти, росіяни, зібравши, переможно везли з собою. (Одну з тих ласих військових відзнак – ласих тому, що завжди можна було розраховувати на добру винагороду, коли їх передаси куди слід, – знайдено в особистого царевого кухаря, «чужинця Яна», як його прозивали.) У піхотній дивізії Галарта, що стояла із самого краю лівого крила російського фронту, їх разом було двадцять дві, серед них шість білих стягів лейб-гвардійців і два штандарти: один білий – Кінного гвардійського полку, а другий – Єльмових драгунів (обидва вони належали до групи Крейца). Російські солдати не тільки грабували, а й убивали. Багато тих шведів, що вижили після битви, росіяни вбивали на місці, якщо натрапляли на них, але тепер уже і брали декотрих у полон. Оскільки якогось одного правила щодо трактування тих шведів, які залишилися живі, найі-

мовірніше, не існувало, знищення полонених на цьому етапі битви, мабуть, було власною ініціативою окремих солдатів. Проте в загальному шарварку декотрим пораненим шведам пощастило уникнути смерті. Серед них і тридцятисемирічному майорові Скарабор-зького полку Свеніві Лагербергові, що народився в Стура Чер у провінції Вестер'єтланд. Наприкінці битви мушкетна куля прострілила його наскрізь, і він залишився лежати. Лава російського війська, наступаючи, пройшла просто по ньому, тож його, як і багато інших поранених, ще й потоптали солдатські ноги. Його врятував поранений драгун. Він підсадив його собі на коня й вивіз від страхіть бойовища до обозу.

Ще одним, хто врятувався з куп полеглих на бойовищі, був Сванте Гурн, тридцятичотирирічний старший капітан. Його з'єднання, сконські станові драгуни, билися на самому краю лівого крила, і їм довелося скрутно, коли їх оточила російська кавалерія. Під час запеклого бою Гурнові розтросило праву ногу, і він залишився лежати на землі. До цього він брав участь у кількох боях та сутичках і не вперше був поранений. Уже першого року війни цей вояк, якому все не щастило, отримав мушкетну кулю в стегно, а 1703 року в бою під ним загинув кінь, сам він дуже забив ліву руку, та ще й був тяжко потоптаний. Пізніше він знову мало не загинув у Польщі; його тоді з двадцятьма чотирма солдатами послано до лісу заготовляти будівельне дерево, але на них напав сильний польський загін із кількатори чоловік. Аж після

семигодинного бою, коли всі його солдати, крім одного, полягли, йому пощастило втекти. 1706 року йому так розбили голову, що з черепа витягли чотирнадцять шматочків кісток. Ще через рік він наскочив на засідку, цього разу в Литві, тоді калмик «так угатив його палицею по голові, що в нього пішла кров із носа, з рота і з вух». Гурна залишили, бо він був однаково що мертвий: груди прохромлені шпагою, живіт поколений списом, а крім того, мав ще тринадцять менших ран. Мабуть, він би й помер, якби його служник, на ім'я Даніель Лідбум, не спіткнувся об страхітливо понівечене тіло свого господаря й не помітив у ньому слабеньких ознак життя. Спочатку служник підтримував у ньому життя тим, що впорскував йому соломинкою в запухлий рот вино та молоко крізь дірочку у зламаному зубі. Від важких ран Гурн вкалічив на один бік, та це не завадило йому піти з армією на Москву. Служник Лідбум ще раз подався на поле, де точилася битва, щоб, перевертаючи понівечені тіла, пошукати серед поранених, чорних від порохового диму масок страждання, свого пана. І таки знайшов його. Звичайно, росіяни забрали в полон їх обох, але життя Гурна було врятоване.

До російського табору плавом попливли полонені. З багатьох із них ще на бойовищі поздирали одяг, і їхні змордовані тіла були голі, росіяни висміювали і принижували їх.

Серед тих полонених, що стояли голі-голісінькі й вислухували кпини російських солдатів, був також Александр Магнус Дальберг, двадцяти-чотирирічний сержант із парафії

Гульти в Богуслені. Він за прикладом двох своїх старших братів вісімнадцятирічним завербувався до армії, брав участь у битві під Фрауштадтом і був свідком масового знищення російських полонених. Він мав лагідну вдачу, був делікатний, уважний і глибоко релігійний. (За ці риси рік тому його прозвали «польською сповитухою», коли він пожалів сільську жінку в пологах, яку, не бажаючи слухати її стогону, інші солдати вигнали з її власної хати. Дальберг допоміг тій жінці, що жалібно квила, і вона народила дитину в холодних сінях.) Тепер і він став полоненим, і йому разом з іншими довелося слухати, «які вони бідолахи нещасні, що після довгого недоїдання і спраги не витримують російського пригошення, для них воно надто міцне, підгинає ноги й запаморочує голову, та це минеться, коли вони прибудуть до Москви, куди їм дуже кортить, там їх підрихтують так, що російське пригошення не шкодитиме їм, бо там є таке знаряддя, як кайла, ломи, лопати, шворні, ноші на каміння і тачки, усе те налаштують шведам для здоров'я, бо як вони докладуть рук до того знаряддя, то їм і всяка їжа смачна буде, і спатимуть вони як убиті». Кпини росіян для багатьох полонених у майбутньому виявилися щирою правдою.

Вищі офіцери все ще їздили по бойовищу і намагались урятувати те, що можна ще було врятувати. Юленкрук поїхав на те місце, звідки наступало праве крило і звідки долинали глухе гупання барабана. Простуючи на той звук, він побачив вишикувану в каре піхоту. Він подумав, що то свої гвар-

дійці, й подався до них. Та, підїхавши ближче, розпізнав, що то російські загони, отже, він мало не допустився такої помилки, як Піпер. Юленкрук швидко повернув коня. Попереду він побачив кілька шведських кавалерійських ескадронів, що й досі перебували на рівнині. Частина їх були драгуни Юленшерни, вони стояли вишикувані, із блакитними штандартами, що метлялися на вітрі, а попереду кіннотників сидів на коні їхній командир Нільс Юленшерна. (Тридцятивосьмирічний Юлен-шерна був голувої крові, граф із данського дворянського роду. 1706 року він був тяжко поранений під Калішем, але видужав. На його портреті ми бачимо чоловіка з пильними очима, що дивилися з-під гарно вигнутих брів, з довгим носом і маленьким невинним ротом.) Дорогою до тих драгунів Юленкрук помітив кількох піхотинців, що стояли кожен окремо на краю невеликого поля. Юленкрук голосно наказав їм «збиратися до купи і шикуватись», проте у відповідь почув, що вони поранені. Він залишив їх і підїхав до полку Юленшерни. Саме тоді зовсім близько від драгунів швидким кроком проходив батальйон російської піхоти: він ішов перед їхньою лавою в західному напрямку, в бік лісу. Юленкрук обернувся до Юленшерни і запропонував йому напасти на них: «Ану вдармо їм у спину». Драгунський полковник погодився й наказав: «Марш!» Росіяни, що досі, мабуть, не були впевнені, чиї то драгуни, тепер уже збагнули, хто перед ними. Не встиг відлунати шведський наказ, як із лівого крила російського батальйону, десь за 50 метрів від

полковника, вилетів кусючий рій куль. Цього вистачило, щоб драгуни Юленшерни втекли: вони повернули коней і тільки їх і бачили. Кілька інших кавалерійських частин приєдналися до того безладного відступу й зтягли у свій потік Юленкрука. (Драгуни, що, на відміну від регулярної кавалерії, часто були завербовані до армії, загалом не мали такого бажання битись, як інші, а також виявляли набагато більшу схильність здаватися в полон.)

Потік кіннотників ринув до одного з переходів. Зчинилася страшна тіснява, і біля вузького невеличкого мосту люди почали пробиватися наввипередки, давлючи і відштовхуючи одні одних. У тому шарварку Юленкрука зіпхнули з мосту в болото, і він там застряг. Оскільки людей поймав дедалі більший страх, а простір відступу звужувався, він обернувся в панічну втечу. Люди схильні об'єднуватися в гурт, і що більший той гурт, то більший спокій і безпеку вони відчують, а коли натовп панічно тікає, у ньому вже ніхто не сприймає інших як захист, тоді всі борються проти всіх. На превелику силу немолодий уже генерал-квартирмейстер вирятував із болота свого коня і скочив у сідло. Та за мить знову почав сповзати з нього. Якийсь піхотинець, що, мабуть, хотів добути собі коня і вирішив, якщо буде необхідно, відібрати його силоміць, учепився Юленкрукові в портупею, на якій висіли піхви шпаги, і щосили шарпонував її до себе. Генерал-квартирмейстер відчув, що його стягають із сідла, та в останню мить портупея тріснула і злетіла з нього

разом із піхвами, а він швидко поїхав далі. Вузкий перехід зібрав великий ужинок. Не всі ті, що впали в болото, змогли знов підвестися, багато залишилося в ньому.

Відчай і хаос збільшилися й через те, що до тих вузьких переходів почали наближатися російські драгуни, пробуючи заблокувати їх. Серед тих, що відступали, був Смоландський кавалерійський полк. За словами ескадронного священника Юганеса Шемана, що також брав участь у битві, коли піхота зазнала поразки, «не залишалось нічого іншого, як відступати через ліс». Священик Шеман був смертельно наляканий. Опісля він розповідав, що «люди не знали, куди поткнутися, повз вуха свистів град гарматних ядер і мушкетних куль». Він був певен, що загине в тому гримучому від пострілів Аїді. «Найкращою радіою тоді було віддати свою душу в руки Творця, бо за людським розумінням не було жодної надії вижити».

Під час того безладного відступу Смоландський полк був розбитий на кілька частин, що на власну руку вибиралися з поля бою. Одна з таких відокремлених частин складалася з 19 чоловік лейб-роти. Двоє з них були офіцери – корнет Самуель Ліндберг і полковий квартирмейстер Франс Гагер. Зовсім недавно Франса трохи не вбили, коли він рятував командира свого полку, генерал-майора Дальдорфа, що мало не потрапив до рук ворога. (Можливо, саме тоді якийсь козак розпорів Дальдорфові живіт так, що з нього вивалилися кишки.) В Гагера не влучила жодна куля, тільки гарматне

ядро збило йому з голови капелюха. Що йому на бойовищі кілька разів було справді непереливки, видно з того, що під час бою під ним застрілено двох коней.

Маленький загін смоландців поїхав у південному напрямку і злився з іншою частиною свого полку, а саме з ротою округи Естри. Команду над цією зливою групою обійняв Юган Юленпамп, ротмістр зі Сконе, якому було понад сорок років. Відразу після цього смоландцям довелося вступити в бій. Російські драгуни спробували заблокувати перехід через болото біля одного з редутів. Та смоландським кіннотникам пощастило розбити їх і проїхати повз редут. Правда, Гагерові однаково не пощастило. Під час подальшого відступу він потрапив до рук росіян і позбувся всього, що мав.

Король зі своїм супроводом наближався до краю лісу, що починався десь за 800 метрів на південний схід від церкви в Малих Будищах, коли раптом шлях до відступу їм загородив російський батальйон. Вороже військо вигулькнуло з гайка праворуч від шведів. Поріділі загани Крейца, що саме приєдналися до королівського супроводу, отримали наказ іти в наступ. Ескадрони вишикувалися в бойовий лад фронтом до росіян. Російські піхотинці сповільнили крок, але скоро знову посміливішали, мабуть, зметикувавши, якою малою загрозою для них були Крейцові сили. Російські солдати, хоч і обережно, підходили ближче. Маючи із собою полкові гармати, вони підтягли їх на відповідне місце і відкрили вогонь: у повітрі знову засвистіли залпи картечі, яка дірявила

шведські ряди. Атака Крейца не завдала росіянам великої шкоди, якщо вона таки відбулася під тим обстрілом.

До королівського супроводу належав полковник Конрад фон Вангерс-гайм. (Властиво, він мав би командувати Естерботенським полком, але не отримав підтвердження свого призначення на ту посаду. Сам він запевняв, що її віддано іншому, оскільки він відмовився заплатити Піперові за протекцію.) Полковник фон Вангерсгайм був занепокоений і спробував відмовити короля від наступу на вороже військо. Він вважав, що той батальйон поводить надто обережно, мабуть, щоб цими хитрощами заманити шведів ближче. Але король не хотів і слухати про таке, наполягаючи, що їм треба конче досягти лісу. Дано чіткий наказ: за всяку ціну прорватися крізь ворожу перепону.

Попереду стали драбанти під командою лейтенанта Єрти, а також один ескадрон Північно-Сконського кавалерійського полку. Незвичайна валка, що складалася з ескадронів кавалерії, драбантів, цивільних, двірської челяді, штабних офіцерів, відсталих вояків, поранених і, десь посередині, Карла, який лежав на ношах, рушила вперед. Валка спробувала пройти між батальйоном і лісом. Російські солдати зразу обернулися праворуч, фронтом до короля та його супроводу, підняли мушкети і прицілились. Із зеленої лави солдатів гримнув оглушливий залп. Гостра картеч і мушкетні кулі валялися на землю людей і коней. Артилерійські ядра нівечили рослинність, із дерев падало відчахнуте гілля. Про бій руко-

паш не могло бути й мови, росіяни стояли збоку і засипали оливом шведів, що проходили повз них, ніби на стрільбищі.

Від цього граду куль зазнав ганебної втрати лейб-полк. За виявлену хоробрість у битві під Лундом 1676 року Карл XI нагородив його великими срібними литаврами. Ті литаври також брали в бій; їх возив спеціальний кінь, а грав на них полковий литаврист Фальк. Але під час проходу між батальйоном та лісом і Фальк, і кінь загинули від російських куль, а литаври залишилися лежати біля трупа коня і продірявленого тіла литавриста.

Змаліла королівська валка поминула батальйон і зайшла в ліс. Росіяни відразу рушили за нею. Мабуть, не хотіли так швидко відмовлятися від ласої здобичі.

Королівська валка простувала до болота. Тепер важливо було вийти з-під того шаленого обстрілу. Але він і далі не вщухав. Коли вони здолали частину болота, сталося непередбачуване. Королівські ноші застрягли в ньому.

Росіяни тепер мали час добре прицілитися. Гарматним ядром, що пролетіло поряд із пораненою ногою короля, вбило переднього коня. Тієї миті біля ношів стояв один із старших конюхів. Він уже раніше був поранений у праву руку, а тепер вона зовсім відмовила йому. Коли ядро влучило в ноші, з них навсібіч розлетілися тріски; кілька з них гострими кінцями вп'ялися йому в бік і тяжко поранили його. Задній кінь також загинув. Білі ноші розпалися на друзки. Становище для короля і всіх навколо ношів було вкрай небезпеч-

не. Росіяни вже були поряд. Стоячи на краю болота, вони поливали вогнем гурт людей, що, збившись до купи, застряг у трясовині.

На шведів налетів залізний вихор, ненастанно звалюючи додолу людей і коней. Короля зняли з розбитих ношів. Із двадцяти чотирьох охоронців залишилося тільки три. Вони насилу висадили короля на коня, що належав кіннотникові лейб-полку Басові. Ще одному охоронцеві, Нільсові Фріску, куля влучила в голову. Новий кінь короля встиг ступити всього кілька кроків, як гарматне ядро відірвало йому ногу. Інше ядро розтрощило зад коневі накривача столу Гультмана, тільки-но він сів у сідло; це вже другий кінь упав під ним за той день. Залитому кров'ю Гультманові довелось видобуватися з-під покаліченого, спотвореного кінського трупа і, тримаючи обіруч срібний келих короля та його ліки, шукати собі нового коня. Втеча невеликого загону оберталася в страшну бійню. Навколо ношів росла купа звалених додолу людей, мертві й поранені падали одні на одних. Дехто, зокрема накривач столу, потім казав: «Не інакше, як сам Господь оберігав Його Величність від того рою куль, що літали навколо нього». А все-таки треба визнати, що найбільша заслуга у збереженні його життя належала всім кіннотникам, драбантам, офіцерам та двірській челяді, які весь час юрмилися навколо монарха і власними тілами затуляли його від смертельного граду, призначеного йому. Карла весь час оточувала жива заслона, що складалася з вірних йому підданців.

Загинуло понад двадцять драбантів. Багато інших були поранені й опинилися в російському полоні, як Юганес Фредрик Рюль, тридцятирічний капрал із Пернова³², якого тяжко поранено в голову і взято в полон. Із двірської челяді і канцеляристів також багато пішло на той світ. Загинув регістратор Стефан Гіршеншерна і камергер та історіограф Густаф Адлерфельт. Гарматне ядро влучило у двадцятивосьмирічного Густафа Адлерфельта, коли він стояв біля ношів, – так на великій праці цілого його життя про звитяги Карла XII поставлено трагічну крапку.

Погано повелось й тим, хто супроводжував короля, щоб лікувати його ногу; військовий лікар, професор Якуб Фредрик Белау, потрапив у полон, така сама доля спіткала і військового аптекаря Цірфогеля. У другого лікаря, Густафа Бультенгагена, влучило кілька куль, і він помер. Серед інших військових, що захищали Карла XII, були кавалеристи Північно-Сконського полку. Вони втратили в бою від 70 до 80 чоловік. Серед полеглих були літній, але неодружений Юган Галле та майор Магнус Юган Вольффельт, що почав військову службу в Саксонії, та коли спалахнула війна, повернувся до Швеції.

У тісному гурті людей, якщо в котрогось влучала куля, тих, що стояли навколо, обливало теплою кров'ю. Гультман сам пише: «Не тільки мій мундир, а й сам я був геть облитий кров'ю тих, що конали». Навкруги лежали закривавлені

---

³² Сучасне місто Пярну (Естонія).

частини тіл. У цьому страхітливому хаосі майже всі зусилля людей були спрямовані на одне: врятувати короля. Їхати він не мав на чому, відколи гарматне ядро відірвало ногу його новому коневі. Йому конче був потрібний інший кінь. Він обернувся до драбанта Юга-на Єрти і коротко наказав: «Єрто, дай мені свого коня». Єрту, що був тяжко поранений, зсадили додолу, а його місце зайняв монарх. Карлові допомогли сісти в сідло й дали в руки повід. Він був у синьому плащі й камізельці, зі шпагою в руці, в чоботі з острогою на правій нозі, а на лівій – з роздертим бандажем, з-під якого з рани, що знову відкрилася, капала кров. Добре пошарпане товариство відразу рушило з місця, далі від смертельної пастки на болоті. Єрта був так тяжко поранений, що насилу йшов. Його залишили, прихиливши до огорожі якоїсь садиби. За словами високого на зріст двірського священника, що вийшов цілий з-під вогненного граду, закривавленому лейтенантові біля тієї огорожі, мабуть, «судилося зустріти свій кінець». Єрту зразу ж оточили російські солдати, а король тим часом утік на його коні.

На цьому етапі битви у багатьох виникла гостра потреба добути собі нового коня. Кавалеристам часто доводилося втрачати в бою свого чотириноного друга. Кінь великий, і в нього легше було влучити, ніж у того, хто сидів на ньому. В коня супротивника стріляли навіть охочіше, ніж у нього самого, бо підбитий кінь, властиво, дужче сповільнював навальну кавалерійську атаку, ніж підбитий вояк. Добре об'їж-

джений кавалерійський кінь звичайно й далі слухняно біг із рештою коней у лаві, навіть із порожнім сідлом, а кіннотник без коня, можна сказати, був знешкоджений, якщо й не отримав ніякої рани. Природно, що вояк на коні мав більше шансів урятуватися, ніж піший. Російській піхоті важко було пускатися навздогінці за окремим солдатом, адже цілою лавою не дуже побіжиш. Ворожа кавалерія, можливо, теж була не така швидка, як шведська, але навіть суворо вишикувана доганяла піхотинця, що тікав від неї.

Отже, чимало кавалеристів втрачало свого скакуна в розпал бою, а декого з них ця біда спопадала ще й не раз. Заможніші офіцери часто мали багато коней, кавалерійському майорові належало мати п'ятеро запасних коней, кавалерійському ротмістрові – четверо, корнетові – троє і так далі до простого кавалериста, в якого був один кінь. Зрозуміло, що простий кавалерист не мав таких самих шансів урятуватись, як офіцер; утративши коня, він звичайно застрягав на полі бою. Були такі, як Юган Блюм, тридцятирічний ротмістр із Ліфляндії, що на чолі свого ескадрону того дня втратив трьох коней. У Нільса Кристера фон Баумгартена, молодшого капрала драбантів із Кальмара, крім того, що він отримав тяжку рвану рану у плече від російського гарматного ядра, ще й убито двох коней.

Багатьох не затоптали на полі бою чи не взяли в полон тому, що їм щастило знайти нового коня, коли їхній падав під час бою. Траплялося, що дехто намагався заволодіти чу-

жим конем. Інші, як учинив король, безсоромно відбирали коней у своїх підлеглих, що добровільно чи не зовсім добровільно віддавали їх. Одним із офіцерів, на кого нашттовхнувся Левенгаупт, був генерал-майор Аксель Спаре, який марно намагався припинити паніку. Під ним також загинув кінь, і йому треба було негайно дістати нового. Бенгт Сальстен, тридцятирічний хорунжий із Вестманланду, зліз зі свого коня і віддав його Спаре. Може, Сальстен зробив це, як він сам запевняв, «без примусу», а може, й тому, що Спаре був командиром полку і його начальником. Генерал-майор скочив у сідло і швидко поїхав, залишивши хорунжого, як той висловився, «у скруті».

Двох вояків, що випадково зустрілися перед битвою, – Нільса Бунде і Карла Роланда – теж спіткала така пригода. Під генерал-ад'ютантом Бунде вбили кобилу, і він згубив решту своїх коней та служників. Його мало не затоптали, але все-таки йому пощастило знайти собі іншого коня. Роланд служив у драгунському полку Єльма, в одному з ескадронів, який брав участь у Крейцовому нападі на каре, і наприкінці бою раптом опинився без коня. Усі його товариші відїхали (можливо, через наказ припинити гонитву за російською кавалерією і приєднатися до короля), залишивши безкінного Роланда самого. Тепер він мав привід проклясти ту хвилину, коли не встиг забрати із собою своїх запасних коней, бо просто на нього мчав російський ескадрон. Але маленький шанс урятуватися в нього все-таки був: перед ворожим

ескадроном мчав переляканий кінь із порожнім сідлом. Роланд устиг догнати його, якось засунути ногу в стремено, – кінь був високий і міцний, – піднятися в сідло й підострожити свого бранця. Тупіт тисячі копит уже лунав у нього за спиною. Спереду було Мале болото. Роланд спрямував коня через ту хистку трясовину, а переслідувачі щодуху погналися за ним. Але, на противагу своїм коням, вони були великі й огрядні, і під їхнім тягарем коні один по одному застрягли. Щастя, що кінь, якого Бог чи випадок послав молодому стокгольмцеві, був такий міцний і зміг вибратися з болота з вершником на спині. Росіянам, навпаки, не пощастило його здолати, і Роланд відірвався від них. На жаль, небезпека ще не минула.

Залишивши за собою болото й загрузлих у ньому росіян, Роланд почав шукати шведські загони і свій полк. Кружляючи по терені, він помітив віддалік кавалерійський загін і підїхав до нього ближче. Визначити, чи то свій, чи ворожий загін, було важко, бо курява і порохований дим засліплювали Роландові очі. Аж коли він наблизився до невпізнаних кіннотників, то побачив, чії вони: то були росіяни! Роланд рвучко повернув коня й помчав геть від ворожих солдатів. Поблукавши ще трохи, він натрапив на гурт кіннотників, що виявилися шведами. Небезпечні пригоди для нього тим часом скінчилися, він зміг приєднатися до свого полку.

Були навіть такі, що діставали собі нового коня, конфіскувавши чийогось запасного. Таким виявився генерал-майор

Лагеркруна, чий кінь не був убитий, тільки геть загнаний. (Цей чоловік не був дуже добрим вояком – протягом того року він припустився кількох кричущих помилок: заблукав разом із довіреною йому військовою частиною, а потім прогав рідкісну можливість заволодіти стратегічно важливою фортецею Стародубом. Його перевагою була адміністративно-господарська діяльність, і король ставився до нього досить прихильно через його здатність швидко знаходити обіговий капітал для потреб армії. Своєю брутальністю і любов'ю до позовів із будь-якого приводу він легко наживав собі ворогів.) Йому треба було замінити коня, тож, побачивши чийогось служника із запасним гнідим конем, із сідлом, пістолями та всім іншим, Лагеркруна просто відібрав його. Кінь належав Карлові Строкірху, тридцятирічному капітанові з Несельсти у провінції Седерманланд, що служив у полку лейб-драгунів, один з ескадронів якого саме приєднався до королєвого супроводу. Лагеркруна зупинив служника і вихопив у нього з рук повід. Генерал-майор вважав, що має на це право: він був вищим офіцером, і, за його словами, йому кінь був потрібен для королівських доручень. Свідком цього випадку був один із драбантів, Брур Роламб. Справжній власник гнідого коня, Строкірх, потім опинився в полоні, а Лагеркруна unikнув такої біди. (1731 року, через двадцять два роки після битви, Строкірх у суді південного передмістя Стокгольма притягне до відповідальності Лагеркруну за конокрадство і врешті виграє позов, отримавши як

відшкодування 700 мідяних і 10 срібних далерів.)

Командир загону драгунів, тридцятип'ятирічний Карл Густаф Горд із Фогельоса, від'їхав від королівського супроводу, щоб зупинити втікачів і мобілізувати їх для надійнішої охорони монарха. Назустріч йому трапився Левенгаупт. Побачивши генерала, Горд попросив допомоги: «Пане генерале, чи не можна якось зупинити тих утікачів? Вони кидають короля напризволяще». – «Я пробував, але не зміг, – безнадійно відповів Левенгаупт, та все ж запитав: – А де Його Величність?» Горд відповів: «Тут, щойно був тут». Генерал вирішив спробувати ще раз і від'їхав трохи назад, до солдатів, що пливли плавом. Він знову почав гучно благати й переконувати їх: «Стійте, ради Бога! Не покидаймо нашого короля, він тут». Згадка про монарха торкнула якусь струну в серцях кількох піхотинців, що відразу спинилися. Хтось гукнув: «Якщо король тут, то ми станемо». Досить було кільком солдатам зупинитися, як божевільна паніка вляглася. Піхотинці й кіннотники навколо Левенгаупта сповільнили ходу й зупинилися.

22. «Усе пропало!»

Горд поїхав шукати короля, і Левенгаупт рушив за ним. Скоро вони зустріли його: він сидів на Єртиному коні, вмотивши на шії в нього забинтовану ногу. Рана дуже кривавила. Побачивши Левенгаупта, Карл прибрав лагідного виразу і замість привітання запитав його: «Ви живі?» – «Так, найласкавіший володарю, – відповів Левенгаупт, – Господи Боже, що тут робиться». Вони почали обмірковувати, як діяти далі. Левенгаупт вважав, що на полі бою вже нема чого робити, натомість наполегливо радив зібрати якомога більше людей і вирушати з ними до обозу. От тільки чи зможуть вони його знайти. Король запитав його навпростець, чи він сам знає дорогу. Генерал відповів, що не знає. По війську послано запитання: чи немає когось, хто зміг би довести всіх до Пушкарівки? Невдовзі знайшлося двоє вояків із Валаського полку, що начебто знали дорогу.

Те, що чималий гурт людей перестав тікати, дивно подіяло на всіх. Навколо короля запанував спокій – така собі ураганна лійка. Купи вояків, що тікали повз них, почали зупинятися. До них долучилися ті, що відстали, й поранені. Вищі офіцери отримали можливість визначити, що більшість піхотинців, які скупчилися тут, були з лівого крила, а з правого не видно було майже нікого. Як зауважив Левенгаупт, «більшість їх, мабуть, вилягла». Молодий офіцер лейб-драгунів

зібрав залишки вояків із правого крила, що зуміли вийти з оточення і знайти шлях до королівського супроводу. Але їхній загін не дуже мав чим похвалитися, у ньому залишилося кількасот солдатів, більшість яких були поранені. З усіх командирів живим залишився тільки той молодий офіцер лейб-драгунів; решта, як свідчили очевидці, всі до одного загинули.

До королівського супроводу влилася також ціла низка кавалерійських частин. Чимало з них узагалі не брали участі в битві. Вони запевняли, що не отримували жодних наказів, а просто їх захопила із собою загальна панічна хвиля. Проте не всі з них добровільно приєднувалися до королівської групи, що ненастанно зростала. Посол Станіслава при королівській головній квартирі, польський граф Понятовський, помітив два ескадрони шведських кавалеристів, що кружляли по терені начебто без жодної мети. Граф перейняв їх і наказав їхньому командирові взяти своїх людей і їхати за ним до короля. Командир відмовився. Тоді граф вихопив шпагу і приставив її вістря до командирових грудей. Вражений цим слов'янським способом аргументації, офіцер зі своїми ескадронами поїхав за польським графом до королівської групи. Бачивши, що військо знову збільшується, король, запаморочений від спеки, втоми і втрати крові, завів мову про те, що він уже сам спроможний повести армію в бій, уже сам сидить на коні і має свою піхоту й кінноту. Та це було не що інше, як бравада притьмареної свідомості героя, бо відступ,

хоч тепер уже не такий безладний, не припинявся. До обозу! Якщо, звичайно, вони встигнуть дістатися аж до нього.

Навіть як більша частина шведської армії тікала і тепер опинилася вже навколо нагрітого сонцем Будищанського лісу, все-таки чимало її загонів іще змагалось на полі бою. Утікачі й далі чули позад себе ляск мушкетних залпів. Карл Магнус Де Лаваль та його солдати разом із двома іншими ескадронами драгунського полку й далі успішно затримували наступ російської кавалерії. Засівши з краю стрімкого яру, вони раз по раз відбивали напади росіян, не даючи їм доступу до переходу, яким недавно скористався король зі своїм супроводом і в якому й досі було повно втікачів. Де Лавалеві кіннотники мусили оборонятися, бо яр був переповнений і їм довелося чемно чекати своєї черги.

Нечисленним кіннотникам Де Лавалю довелося витримувати потужний натиск, тому вони радісно привітали ескадрон із драгунського полку Єльма, коли той під'їхав до них. Російські драгуни й далі робили спроби пробитися, але коли шведські кіннотники підіймали для пострілу карабіни, спираючи їх на коліно, вони відступали. Росіяни насакували, шведи підіймали зброю, і росіяни відступали. Такий приплив і відплив тривав десь чверть години в тривожному очікуванні, коли яр звільниться від утікачів, і врешті він таки спорожнів. Це сталося після десятої години. Драгуни застержливо крикнули Де Лавалеві: «Пане капітане, за кіннотниками йде їхня піхота!» І справді, перед шведами лава кін-

ноти розступилася і російська піхота вигулькнула з-за своїх ескадронів, за якими досі їй не видно було. Вона спрямувала на шведських драгунів крицеві зіниці мушкетних цівок, і повітря розітнув розкотистий залп. Де Лаваль помітив, що росіяни починають оточувати їх. Не було вже сенсу залишатися на місці, бо прохід звільнився і ескадрони драгунів почали відходити один за одним. Спершу ескадрон із драгунського полку Єльма, далі Стенбахові та Тунгельфельтові з'єднання. Загін Де Лавалья був останній. Його кіннотники були налякані й нетерпляче кричали: «Пане капітане, нам буде біда, бо ми останні!» Де Лаваль намагався заспокоїти їх, але й справді треба було поспішати. Найкоштовніше мало рушати першим: на чолі ескадрону скакав зі штандартом двадцятип'ятирічний німець зі Штетина, корнет Йоган Якоб Шульд. Решта колоною помчала за ним.

Прикривати відступ із тилу Де Лаваль вибрав самого себе, фінського фельдфебеля Югана Генрика Серена і ще вісьмох драгунів. Цей захід не був зайвий, бо один російський ескадрон наступав на них, пробуючи вдарити їм у спину. Та що можна вдіяти десятьом воякам проти цілого ескадрону? Їм довелося тікати. Де Лаваль повернув свого коня. То був добрий кінь, на ньому Де Лаваль мав шанс урятуватися. Та через поспіх і тісняву йому довелося відхилитися, заїхати в болото – те саме, де були застрягли королеві ноші, – і його кінь загруз у ньому. Роззирнувшись навколо, Де Лаваль не помітив нікого зі свого загону. Мабуть, утеча охорони тилу да-

ла росіянам змогу напасти на шведський ескадрон: і Шульц, що ніс штандарт, і фінський фельдфебель потрапили в полон.

Де Лаваль міцно застряг у мочарі, його вояки зникли, а навколо, зовсім близько від нього, товклося повно росіян. Де Лаваль вирішив прикинутися убитим і занурився в трясовину. Він побачив, що ворожі солдати піймалися на його хитрощі. Вони почали грабувати вбитих, здирати з них одяг і збирати докупи прапори та музичні інструменти, порозкидані серед заляканих тіл. Їм дістався і справжній скарб: між застріленим конем, що возив литаври лейб-полку, та тілом полкового литавриста Фалька росіяни знайшли дві великі срібні литаври.

Перечекавши якийсь час, Де Лаваль підвівся з трясовини, звільнив загрузлого в ній коня і поволі, обережно почав долати болото. Нарешті він дістався твердої землі біля греблі, сів на коня і неквапом поїхав геть, подалі від голих, липких від крові тіл, що лежали в яру.

Перший міністр Піпер подався слідом за тими, що тікали з бойовища, і, виїхавши на поле потойбіч лісу, почав марне шукати свого володаря. Єдиним, кого він зустрів, був Реншельд, що в супроводі драгунського полку швидким клусом їхав під пекучим сонцем. Утішений, що в такій метушні знайшов бодай когось із відповідальних осіб, Піпер підїхав до нього й запитав, де йому шукати короля. Реншельд коротко відповів по-німецькому: «Не знаю», але товстун тримався

поряд із ним і провадив далі: «Ради Бога, не залишайте нашого короля, він же лежить поранений на ношах, зовсім безпорадний». Пригнічений Реншельд не був схильний до розмови, тільки сказав: «Усе пропало». – «Не дай Боже! – несамохіть вигукнув Піпер. – Армію можуть погнати назад, але вона здатна знову зібратися на силі й дати відсіч ворогові». Вони й далі обмінювалися зауваженнями, уже їдучи вздовж узлісся назад до поля бою.

Серед тих, кому пощастило лишитися живим і неушкодженим після сутічок у лісі, був Юленкрук. На рівнині він зустрів шведський ескадрон. Не впізнавши високого на зріст командира, він однаково загадав йому допомогти збирати військо: «Зробіть усе, щоб зупинити якомога більше вояків». Офіцер послужливо відповів: «Гаразд, пане полковнику, я зроблю все, що зможу». Вони затримали кілька ескадронів, що саме з'явилися, і вишикували їх праворуч від першого. Поволі почала виростати нова бойова лава. Юленкрук уже хотів їхати далі праворуч, коли до нього наблизився котрийсь із командирів і показав, що неподалік з'явився Реншельд: «Пане полковнику, он на поле бою їде фельдмаршал». Обернувшись, Юленкрук побачив його серед кавалеристів саме тоді, як він розмовляв із Піпером.

Не було сумніву, що Піпер, їдучи поряд із пригніченим Реншельдом, і далі чіплявся до нього. Пояснивши, що Реншельдові треба спробувати припинити втечу, він додав: «Коли це не вдасться, ви повинні показати їм, куди треба їхати,

бо таких розпорошених, як вони виїхали з лісу, не зібраних докупи, ворогові буде легше їх розбити. Реншельд мовчав. Мабуть, у голові в нього снувалися приблизно такі ж думки. Видно було, що фельдмаршал хотів відвести хоча б частину кавалерії назад на бойовище, певне, на допомогу тим частинам, які ще не припинили бою. Вони зробили коротку зупинку, коли зустріли полковників Дюкера й Тоба, командирів двох драгунських полків. Видно, Реншельд отримав від них якесь важливе повідомлення, бо коли Піпер оглянувся, той уже зник. А як Піпер запитав, куди він дівся, йому показали в той бік поля, куди поїхав фельдмаршал, мабуть, аби розвідати щось самому. Наполегливий міністр догнав Реншельда і знову заходився товкти йому, що треба зупинити військо або, коли цього не пощастить зробити, дати вказівки, куди їм відступати. Обидва повернулися назад до Дюкера й Тоба, що чекали на них, і відразу все почалося спочатку. Швидкий на почин Реншельд знову подався в поле, перш ніж Піпер помітив, що його вже немає, але й цього разу міністр догнав його. Він повторив свої пропозиції, але додав: «Коли не можна буде виконати першого, то треба бодай наказати військові, нехай воно простує до обозу». Двоє наймогутніших після короля людей у війську, двоє непримиренних ворогів, добре відомих своєю ненавистю один до одного, повернулися разом назад.

Невдовзі фельдмаршал знову поїхав у напрямку бойовища. Цього разу його догнав Юленкрук. Він сказав: «Господи,

змилюсь над нами, дуже вже наші справи кепські. Чуєте, ваша ясновельможносте? На нашому лівому краю ще й досі не вщухла стрілянина. – І додав, показуючи на кіннотників, яких щойно пощастило вишикувати: – Ми тут маємо кілька ескадронів, готових до бою, може, у вашої ясновельможності є для них якийсь наказ?» – «Усе йде шкереберть», – пригнічено відповів Реншельд, простуючи далі, до редутів. До них долинув глухий гарматний гуркіт від одного з тих редутів, що були найближче до лісу. Перед собою вони побачили якісь військові зағони. «Не їдьте туди, – застеріг Юленкрук, – то вороже військо». Фельдмаршал відмахнувся від застерезення, самовпевнено заявивши, що то «свої». Декотрі з його офіцерів підтримали свого начальника, вони вважали, що то зағони з правого крила. Тоді ще ніхто не розумів, яких втрат зазнало праве крило. «Я не вірю, що то наші», – сказав генерал-квартирмейстер і повернувся назад. Решта вперто поїхали далі, хоч вони і наближалися до редуту, з якого стріляли гармати.

Повертаючись туди, де чекали ескадрони, Юленкрук зустрів Піпера, що зі своїм супроводом їхав рівниною в південному напрямку. Юленкрук спробував попередити й першого міністра, гукнувши: «Не їдьте туди, там вороги!» Невідомо, чи Піпер взагалі почув його, бо нічого не відповів, а поїхав далі разом зі своїми людьми. Він вирішив вибратися з терену бойових дій і знайшов одного чоловіка – то був Юган Бер, тридцяти-шестирічний майор із Естер'етланду, що слу-

жив у Нерке-Вермландсько-му полку, – який узявся вивести його до обозу в Пушкарівці. Під його проводом невеликий загін швидко подався далі хвилястим тереном під пекучим сонцем. То, певне, була небезпечна подорож, бо навкруги по рівнині вже гасало повно російської нерегулярної кінноти.

Юленкрук повернувся до тих кіннотників, яких вони зупинили, й радісно відзначив про себе, що за його відсутності їх стало більше.

До них наближалось ще три ескадрони: російські! Вишикувані до бою, з карабінами наготові, спертими на стегно, вони мчали в бік шведів, що не рухалися з місця. Коли росіяни вже мали поминути Юленкрукових вояків і були від них менше як за 50 метрів, він дав команду найближчим ескадронам іти в наступ. Побачивши, що шведи наміряються напасти на них, росіяни вистрілили з карабінів, відхилилися праворуч і щодуху помчали геть.

Гонитва за шведами ворожої піхоти поступово затихала, коли російські батальйони один за одним досягали прогалин у Будищанському лісі. Вони почали зганяти полонених шведів, серед яких багато було зі зброєю, з кіньми та всім іншим, у великі гурти. Під час боїв на полі суцільний зелений мур російської піхоти розпався на менші частини, що гамузом рвалися вперед. Крім того, лад у їхніх з'єднаннях порушувався, коли вони пробували доганяти шведів, що відступали. (Мабуть, бойові лави в окремих батальйонах ламалися ще й тому, що російські солдати вже під час бою

почали брати собі воєнну здобич.) На узліссі всім з'єднанням наказано зупинитись: адже було зрозуміло, що батальйони не могли просуватися через лісовий терен вишикуваною лавою. Оскільки у військових з'єднаннях взагалі порушився лад, російське командування, певне, не захотіло ризикувати й не дозволило своїм частинам устрявати в сутички, якими серед лісових заростей було важко керувати, натомість вирішило впорядкувати лави й підготувати їх до можливого нового бою. Російська артилерія затихла. Зазначимо, що з важкої артилерії 40-фунтові гаубиці та мортири, а також 20-фунтові мортири зробили в середньому по 17-18 пострілів; відповідно для 8-фунтових гармат ця цифра сягала 12 пострілів. Далекобійні 12-фунтові гармати, хоч їхня скорострільність була менша, зробили в середньому по 36-37 пострілів – вони весь час бомбардували шведів під час їхнього відступу, аж поки ті досягли Буди-щанського лісу. Що стосується найпоширеніших гармат, 3-фунтових, то з них найбільше пострілів зробили ті, що належали полкам дивізії Галарта й стояли на лівому крилі російського фронту. На кожну з них припадало по 42-43 постріли, що було вдвічі більше за кількість використаних такими гарматами набоїв в інших дивізіях. (Так сталося через те, що на цьому крилі відбувалися найзапекліші бої.) Загалом 3-фунтові російські гармати зробили 1 109 пострілів, із них 70 відсотків ядрами і 30 відсотків картечю. А всього російська артилерія зробила 1 471 постріл, із них третину картечю. Це суха статистика,

але вона має моторошний зміст, бо за нею стоять гори покалічених людських тіл.

Частина російської піхоти, до якої, мабуть, серед загального розгардіяшу не дійшов наказ зупинитися, заглибилась у гущавину. Залігши за кущами і по виярках, вона обстрілювала шведів, що блукали між деревами. Серед тих, що відступали через ліс останніми, був Крейц зі своїми ескадронами. Вогонь російської піхоти змусив генерала відвести їх назад до Малих Будищ, які вони, хоч і з подальшими втратами, усе-таки минули. Кіннотники застрягли в розтоптаному болоті. Ліворуч від Крейца рухався Північно-Сконський кавалерійський полк. Його командир Густаф Гурн був серед тих, кого збили з коня і взяли в полон. Ще лівіше, за сконцями, відступала частина Єльмових драгунів. Урешті всі з'єднання вибралися із прохолодного зеленого лісу на спекотну рівнину.

Дві армії дедалі менше стикалися одна з одною. Потоки війська, що відступало лісовими прогалинами, поволі оберталися в малі струмки і, врешті, у краплі. Великі організовані бої відгриміли, і замість них спалахували тільки випадкові і здебільшого погано ведені сутички між з'єднаннями, їхніми частинами, малими загонами чи окремими вояками. Відколи російська піхота зупинилася, за шведами переважно ганялася російська кіннота, і то зрідка й випадково або майже випадково. До переслідувачів приєднувалися також російські козаки, які більшими чи меншими загонами круж-

ляли навколо. Вони нападали переважно на окремих вояків, що відстали від своїх частин. Шведські загони, відступаючи, або прилучалися до більших частин піхоти і кінноти, які гуртувалися навколо котрогось заповзятливішого вищого офіцера, чи до військового з'єднання, що зуміло не розгубитися, або й далі на власну руку бралися рівниною на південь у напрямку обозу в Пушкарівці.

Десь за півмилі на південь, навколо полтавського пощербленого частоколу, настав перепочинок у бою. До шведських позицій послано російського парламентаря. Напруження дещо спало, лад у військових формуваннях трохи порушився, супротивники ледь наблизилися одні до одних. Російського парламентаря зустрів капітан Кристофер Адольф Вендель, п'ятдесятирічний німець із Бранденбурзької провінції, за плечима в якого була строката, але й не можна сказати, що нетипова, військова кар'єра. Після служби в кількох різних господарів на німецькій землі він перейшов на службу до данської армії і бився проти шведів у Сконській війні, 1676 року потрапив у полон під Гальмстадом, після чого безцеремонно перекинувся на другий бік і завербувався до шведської армії. Від 1678 року він служив у Седерманландському полку. Ми не знаємо докладно, що сталося, може, Вендель відчув, що пора знову міняти господаря і прапор: він почав переговори про капітуляцію. А може, він вважав, що уповноважений вести переговори, оскільки його командир недавно загинув, але його солдати так не вважали. Втрати шведських

загонів у шанцях були невеликі, і бойовий дух у них, можна сказати, ще не похитнувся. Вони й чути не хотіли про капітуляцію, тож звели рушниці й застрілили Венделя.

Залп, що звалив додолю капітана, став сигналом до відновлення боротьби. Обидві сторони вмент відійшли на давні позиції і приготувалися до бою. Але росіяни відклали штурм. Натомість перед шведами з'явився той самий парламентар, вочевидь приголовшений долею Венделя. Цього разу з ним розмовляв полковник Крунман. Російський офіцер сказав, що шведську армію розбито, й запропонував загонові здатися. Крунман анітрохи не повірив, що армія переможена, й додав, що «не хоче й чути про якісь переговори». Збентежений росіянин попросив *дозволу* повернутися до своїх; серед шведських солдатів уже чути було вигуки про те, що пора знову починати стрільбу. Росіянинові дозволено йти, і він чимдуж помчав до російських позицій. Тільки-но він досяг їх, як з обох боків відкрили вогонь. Під гук розкотистих залпів знову почалася смертельна косовиця.

Пригнічений Реншельд робив, що міг, аби виправити становище, але виправляти його було вже пізно, та й сили, які він мав на це, були надто малі. Проте він, не вагаючись, повів свої загони в пашу російським з'єднанням – може, щоб запобігти новим атакам ворожої кавалерії на розпорошені шведські частини, що вибиралися з лісу, а може, зламаний своїм страхітливим провалом, із таким тягарем на душі, просто шукав мужньої, гідної смерті. Загони, які фельдмаршал

спрямував на російські сили поблизу редутів, пішли в наступ. Та їх скоро почало оточувати велике російське з'єднання. Ротмістр, що звався Клас Плантинг, – родич того Георга Плантинга, який потрапив до рук росіян наприкінці бою з ними упландців, – помітив Реншельда й застеріг його від небезпеки. Чимало шведських кіннотників почало тікати. Плантинг висловив Реншельдові співчуття з цього приводу, і той миттю зірвався з місця, щоб самому спробувати зупинити їх. Та нічого з того не вийшло: граф і фельдмаршал, близький приятель Карла і його права рука, полководець шведської армії, Карл Густаф Реншельд опинився в полоні. Росіянам попалася добра здобич. Та полон фельдмаршала не мав великого значення: на той час Реншельд уже погано уявляв собі, що де відбувалося, і майже втратив контроль над шведським військом. Практично він був безсилий, і сподіватися, що цей полководець урятує становище якимось геніальним ходом, не можна було. Просто розвал шведської армії зайшов надто далеко, а розпад сягнув надто глибоко. Наприкінці вірний своєму обов'язкові фельдмаршал діяв як будь-який офіцер, гасав по полю, намагаючись зібрати до купи розпорошене військо, щоб у критичну мить знову послати його в бій.

Залишкам двох з'єднань, що стояли із самого краю лівого крила, ест'єтським і сконським драгунам, довелося далеко об'їздити, щоб досягти безпечного місця. Від загонів, яким пощастило вирватися з клітки зі шпаг і багнетів, в якій во-

ни перебували, не відставали переслідувачі. Їх ненастанно атакували російські драгуни та нерегулярна кіннота. Врешті їх залишилося тільки близько ста чоловік на загнаних конях. Командир сконців, принц Максиміліан, зіскочив із сідла – може, тому, що бачив безвихідь і хотів здатися, а може, щоб галантно завершити свій останній бій. Кажуть, ніби він гукнув: «Усі сміливці до мене!» – і поранений підполковник із його полку, двадцятивосьмирічний Карл Генрик Врангель, пішов за його прикладом. Не встигли вони вишикуватися до пішого бою (бо драгуни мали певний піхотний вишкіл), як переслідувачі їх захопили. Їм довелось здатися в полон. Молодий командир звернув на себе увагу росіян; один офіцер запитав Врангеля, чи вони, бува, не полонили короля Швеції. Підполковник відповів йому, що не короля Швеції, а принца Вюртемберзького. До принца Максиміліана поставилися з належною пошаною. Вельможного бранця відвели до найвищого російського командира з тих, що були поблизу, бригадира Грепендорфа, а той уже чемно відпровадив його до самого царя. (Як поставилися до його солдатів, ми не знаємо, але з того, що нам відомо про долю інших полонених шведів, то навряд чи з ними дуже панькалися.)

З лісу на поле все ще, шкутильгаючи, виходили поодинокі солдати, і там дедалі збільшувалися гурти шведських кіннотників та піхотинців. Закривавленому Гультманові пощастило пішки добратися до поля з ліками короля і навіть з його срібним келихом. Навколо на рівнині сновигали російсь-

кі козаки й калмики, навіть досить близько від нього, але не зачепили його. Тут він таки роздобув собі коня. Спочивши на нього, він якимось дивом утік від небезпечного сусідства і врешті приєднався до королівської валки. Знайшовши свого короля серед великого гурту, він зразу послужливо зліз з коня, схопив бандаж, що розмотався й кінцями «волочився забруднюючись», витер кров своїм уже й так закривавленим рукавом і наново забандажував рану. Лікарі, призначені лікувати королеві ногу, на той час або загинули, або опинилися в полоні.

Важко пораненому Юганові Єрті (на чиему коні тепер їхав король) також пощастило втекти від ворога. Двоє його братів, Адам і Кристіан, довели, що до свого роду хоч і через воду, навіть на полі бою: повернулися назад пошукати Югана; у них був із собою запасний кінь. Росіяни, видно, не звернули уваги на закривавленого чоловіка, що спирався на огорожу, і він навіть спромігся трохи пошкунтильгати разом із ними. Брати знайшли Югана, допомогли йому сісти на коня й помчали геть, тож Юган вижив, та ще й повернувся з неабиякою шаною. Винагороду, що її він пізніше отримав від короля, годі й порівнювати з тією, яку пропоновано потенційному рятівникові Річарда III в битві під Босвортом³³, а все ж вона була немала: через півроку після битви йому та його братам надано дворянство. У грамоті на дворянство Югана Єрті між іншим сказано – хоч то була не зовсім правда, –

---

³³ Порівняймо: «Коня, півцарства за коня!»

що він «у битві під Полтавою показав себе напрочуд відданим і послужливим підданцем, бо коли Наш кінь упав, миттю зіскочив зі свого й віддав його Нам, не мавши ані іншого коня, ані іншої спромоги втекти, тож тільки з любові до Нас життя своє на ласку ворога залишив». Варто нагадати, що Карл наказав Єрті злізти з коня.

Минула вже одинадцята година, і Юленкрук із кількома іншими офіцерами ще завзятіше взялися до своїх спроб зібрати вцілілу кавалерію. Помагав їм і Лагеркруна на своєму недавно реквізованому гнідому коні, але це виявилось нелегкою справою. Солдати були розгублені й налякані. Крім того, в них майже не лишилося набоїв після боїв, що тривали від ранку. А все ж вищі офіцери намагалися поновити лад у військових частинах. Їм усе-таки пощастило впорядкувати більшість ескадронів, хоч настрої був тривожний.

Тимчасовий перепочинок випав, звичайно, тому, що росіяни начебто перестали гнатися за ними, але скоро вони знову нагадали про себе. Три ескадрони, що їх недавно відбили, якимось дивом обминули шведських кавалеристів і тепер вигулькнули позад них біля Малих Будищ. Помітивши благоденський місток, яким під час відступу скористалося багато солдатів, росіяни підїхали до нього і повернулися фронтом до шведів. Таким чином російські ескадрони не тільки цілком загородили прохід, а й загрожували тиліві перегрупованій шведській кавалерії, що стояла фронтом до поля. Тому Юленкрук вирішив відігнати їх і помчав до ескадронів

із лівого краю, щоб обернути їх і послати в атаку проти влазливих нападників.

Та не встигла початися атака, як сталося прикре непорозуміння. Лагеркруна, мабуть, щоб залучити до атаки ще й кіннотників правого крила, вигукнув: «Марш, марш!» Цю команду можна було витлумачити і так і сяк. (Лагеркруна був усе-таки генерал-майором піхоти і служив тільки в ній, отже, не мав великого досвіду командування кавалерією, ні щодо муштри, ні щодо тактики.) Кілька ескадронів, що втратили більшість своїх офіцерів, не зрозуміли чи вдали, що не розуміють наказу, й помчали не проти трьох російських ескадронів, а так, як стояли, просто на південь. У такому напруженому становищі досить було цього єдиного прикладу, щоб решта кіннотників один за одним, частина за частиною приєдналися до відступу. Лавина знову рушила з місця. Юленкрук відчайдушно закричав: «Ради Бога, стійте!» Серед ескадронів також почулися вигуки: «Стійте, стійте!», – але дарма: лад порушився, лави розімкнулись, і кіннотники помчали, збиваючи куряву, хвилястою рівниною. Ескадронний священник Шеман, дивлячись на той переполох, зауважив: «Поки їх тримає в руках якась фурія чи битва, шведи – добрі солдати, та як вони починають тікати чи відступати, їх уже годі втримати». Це спостереження, властиво, справедливе не тільки щодо шведів: неймовірно важко підняти бойовий дух у військовому з'єднанні, коли воно його втратило чи піддалося паніці.

До місця збору і обозу в Пушкарівці було десь із півмилі, і тепер туди спонтанно чи майже спонтанно попливла маса розпорошених ескадронів. Шлях туди пролягав хвилястою рівниною, серед куряви, що здіймалася над нею, і в задушливу спеку, бо доходило до полудня й сонце пекло немилосердно. Знеможений Юленкрук, що їхав разом з усіма, порівнявся з пораненим капралом драбантів Гордом і поскаржився йому на те, «як погано повелася наша кавалерія», не послухалася його наказу і благання зупинитися. «Їх неможливо було зупинити», – відповів Горд, а тоді запитав, чи Юленкрук не поїхав би до обозу, щоб довести до бойової готовності тамтешні полки. Власне, це мав зробити сам Горд, але, їдучи від королівського супроводу з цим завданням, він наскочив на росіян, був поранений і тому затримався в дорозі. Юленкрук погодився, підострожив коня і галопом помчав до Пушкарівки.

Королівська валка відставала. Поминувши ліс, вона нерішуче зупинилася. Як утрапити до Пушкарівки? Показати шлях викликався капітан фортифікаційного загону Карл Бальтазар фон Дальгайм. Зранку він був приставлений до Левенгаупта, – мабуть, як ад'ютант, – і ходив у бій із гренадерським батальйоном лейб-гвардії, де йому прострілили праву ногу. З тим батальйоном він потім відступав лісовими заростями поблизу болота, в якому лежали покинуті ноші короля, і нарешті приєднався до королівського супроводу. Оскільки фон Дальгайм напередодні битви розвідував ті

місця для Реншельда, то тепер справді зміг спрямувати валку в потрібному напрямку на роздоріжжі. Шлях праворуч вів до Малих Будищ, шлях ліворуч – до Полтави, а шлях посередині – до Пушкарівки. Валка рушила середнім шляхом.

Королівський супровід тієї миті нараховував десь із дві тисячі чоловік, вишикуваних у формі одного великого каре. Ця жива фортеця посувалася зовсім поволі, націливши на всі боки рушниці в козаків, що гасали навколо.

На щастя для шведів, росіяни майже перестали гнатися за ними. Ворожа кіннота, здебільшого козаки та калмики, на широкому полі між Будищанським лісом і Пушкарівкою поводитися переважно спокійно і не виявляла великого бажання нападати.

Ескадрони з групи Крейца посувалися на південь дуже повільно, щоб до них могли приєднуватися ті, що відстали, але таких було майже не видно. Крейц саме перемовлявся з іншим офіцером високого рангу про те, яке їх спіткало лихо, коли до нього підїхав сам король, плеснув його по плечу і сказав: «Наша піхота розбита вщент. Чи не можна якось урятувати тих, що лишилися?» Крейц відповів, що вони навмисне посуваються поволі, аби якнайбільше втікачів могли пристати до них. Короля задовольнила така відповідь.

Під час розмови Крейца з королем два російські ескадрони вчинили напад на групу, але його без великих труднощів відбито. Відразу після цього на Крейцову групу вихором налетів цілий рій нерегулярної кінноти. Дивно, але вона не за-

вдала ніякої шкоди. Просто промчала крізь проміжки між ескадронами і зникла з очей. Кілька шведських кіннотників пробували догнати її, але вкотре вже переконалися, що це даремний захід. Королівський супровід і Крейцові кіннотники неквапом поїхали далі пласкою рівниною.

Перед другою годиною після полудня королівський супровід побачив удалині обоз із вишикуваними полками та виставленою перед ними артилерією. Король наказав піхоті та драбантам, прикриваючи тил мушкетами, швидким маршем іти туди. Сам він, підстроживши коня правою ногою, також помчав галопом до обозу в супроводі частини охорони. За якийсь час вони побачили невелику бричку, що їхала їм назустріч. У ній сиділи генерал-майор Юган Август Меєрфельт, родом із Фінляндії, та капрал драбантів Горд, той, що попросив був Юленкрука довести до бойової готовності полки в обозі. Обидва вони були поранені під час битви, потім добралися до обозу, отримали лікарську допомогу й тепер поверталися назад, щоб, як пощастить, знайти Його Величність. Бричка негайно зупинилася, коли вони помітили короля, що разом з охороною наближався до них.

Король попросив Гультмана допомогти йому пересісти з коня в «повіз», обхопив рукою за шию накривача столу і стрибнув здоровою ногою просто на бричку. Влаштувавшись у ній зручніше, він обернувся до Гультмана і звелів йому, сівши на свого коня, їхати слідом. Бричка розвернулася й рушила крізь спекотне марево під охорону обозу.

23. «Усім негайно підтягтися сюди»

Обоз у Пушкарівці з його тисячами тисяч карет, підвід і хур, із хворими й пораненими, служниками й ремісниками, із цивільним людом, з козаками, жінками та дітьми майже не зачепили бої. Військові сили, залишені охороняти його, – три кавалерійські та чотири драгунські полки, – були досить слабкі й нараховували всього понад 2 000 шпаг. Стояла тут також основна частина шведської артилерії: 31 гармата різного калібру, від малих 3-фунтових гармат до великих 16-фунтових гаубиць, що їх загалом обслуговувало 150 візників. Крім того, тут перебувала більшість українських козаків і запорожців. Вони, зокрема, обслуговували бруствер для захисту обозу.

Усі ці вояки спочатку тинялися без діла. Солдати чули стрілянину, яку до них доносив вітер і яка поступово затихла, – це була добра ознака. Та за якийсь час вони почули нові залпи, уже ближче і «незрівнянно довші». Невдовзі по тому на полі перед Пушкарівкою з'явилася російська кавалерія. Вона лаштувалась напасти на обоз, тому шведи вивели наперед свої загони прикриття – кавалерію та запорозьких піхотинців – і вишикували їх у бойові лави. Коли росіяни отримали від шведів кілька гарматних ядер, що з гуркотом полетіли в їхній бік, то, мабуть, збагнули, що опір буде трохи сильніший, ніж вони думали, і зникли в напрямку Бу-

дищанського лісу.

Далі почали з'являтися перші втікачі, і з них посипалися плутані розповіді про бійню та поразку.

Аксель Юленкрук був одним із перших офіцерів, що прибули до обозу. Він галопом вїхав між загони прикриття: йшлося про те, щоб вислати якнайбільше солдатів на допомогу військові, яке відступало. Назустріч йому вийшов командир Упландських драгунів Андерс Венер-стедт, п'ятдесятидев'ятирічний син священика з Тристада в Естер'етланді. Юленкрук наказав йому негайно сформувати свій батальйон із 300 чоловік на коней і їхати на допомогу тим, що добираються до обозу. Венерстедт послухався і відразу зник, залишивши генерал-квартирмейстера, який почав наказувати офіцерам, що стояли навколо, аби вони «збирали своїх солдатів і шикувалися».

Артилерія була розташована не вельми вдало. Щоправда, декотрі гармати були сховані за бруствером, але більшість їх стояли просто неба на рівній землі, не маючи ніякого захисту з фронту чи прикриття піхотою. На прохання Юленкрука полковник артилерії Ніклас Рапе звелів підтягти вперед підводи і спорудити з них навколо гармат своєрідну заслону. Пощастило також виставити спереду загін відпочилої піхоти, мабуть, створений із невеликих груп солдатів різних полків, які були відіслані до обозу в неділю. Отож десь із триста чоловік покрокували до батареї, аби зміцнити її захист.

Утікачі почали прибувати дедалі більшими гуртами, де-

котрі навіть із трофеями, які їм пощастило здобути в бою. Залишки першого батальйону лейб-гвардії несли здобуті чотири стяги, а драгуни Сконського полку – кілька штандартів. По рівнині безладно сновигали різні ескадрони. Знервованим солдатам загонів прикриття часом важко було визначити, чи то мчать шведи, чи росіяни, і траплялися помилки. Біля одного бруствера схвильовані запорожці встигли зробити два постріли, поки помітили, що стріляють у шведів, і припинили вогонь.

Більшість тих, що прибували до обозу, були в жалюгідному стані: приголомшені і пригнічені тими страхіттями, які вони пережили, їх от-от могла знов охопити паніка. Обличчя в них були спотворені страхом, їхній бойовий дух зламаний, розчавлений купами мертвих шведів. Коли ті нажахані люди, поминувши прикриття, опинялися в обозі, то, природно, їхній настрій поширювався й на тих, хто не брав участі в битві. Це ще дужче розхитувало дисципліну, і скоро обоз перетворився на безладне юрмище. Навколо гуло від різних чуток, дійшло навіть до того, що дехто відмовлявся виконувати накази.

Шведам не можна було полегшено відітхнути, коли більшість уцілілих вояків опинилася в обозі. Безпека там була дуже непевна, становище й далі залишалось критичним. Росіяни, безперечно, не перестануть гнатися за втікачами, підійдуть до обозу й нападуть на нього. І якби напад спіткав шведське військо в такій зневірі й розгубленості, в якій во-

но перебувало тепер, йому довелося б кепсько. Прикриття було слабке, і його також, як уже мовилося, заразив настрої приреченості. Навряд чи воно витримало б потужний натиск росіян. Батальйонний священник Свен Агрель, що перебував в обозі, бачив усе в чорних барвах: він вважав, що коли б росіяни пішли на штурм, вони б «усіх вибили до ноги».

Для шведського командування було дуже важливо поновити контроль над своїми полками; необхідно було зібрати всі, які тільки можна, сили, щоб зустріти російських переслідувачів, що неминуче з'являться. Бричка з королем прибула до обозу десь перед другою годиною після полудня. Його поява трохи підбадьорила зневірених шведських вояків.

Щойно бричка зупинилася перед одним із наметів двірської служби, як король, хоч був виснажений втратою крові й задушливою спекою, відразу взявся до опрацювання подальших дій. Він звелів покликати до нього найвищих офіцерів; монарха особливо цікавили його найближчі радники Реншельд та Піпер, але ніхто не міг сказати, яка їхня доля. Офіцери помалу збиралися навколо брички, але настрої в усіх був гнітючий, ніхто не знав, що казати. У напруженій, як струна, мертвій тиші говорили тільки промовисті погляди. Поразка була чимось незвичним для цих полководців – гвинтиків звитяжної машини, яка раз по раз дивувала Європу, а тепер виявилася розтрощеною, і розтрощили її вщент країна й армія, що їх самі вони зневажливо трактували як напівварварські. Перший порушив тишу сам двадцятисеми-

річний монарх. Він засміявся і сказав (вочевидь намагаючись підбадьорити офіцерів і себе): те, що сталося, не має великого значення. Та навряд, чи хтось йому повірив.

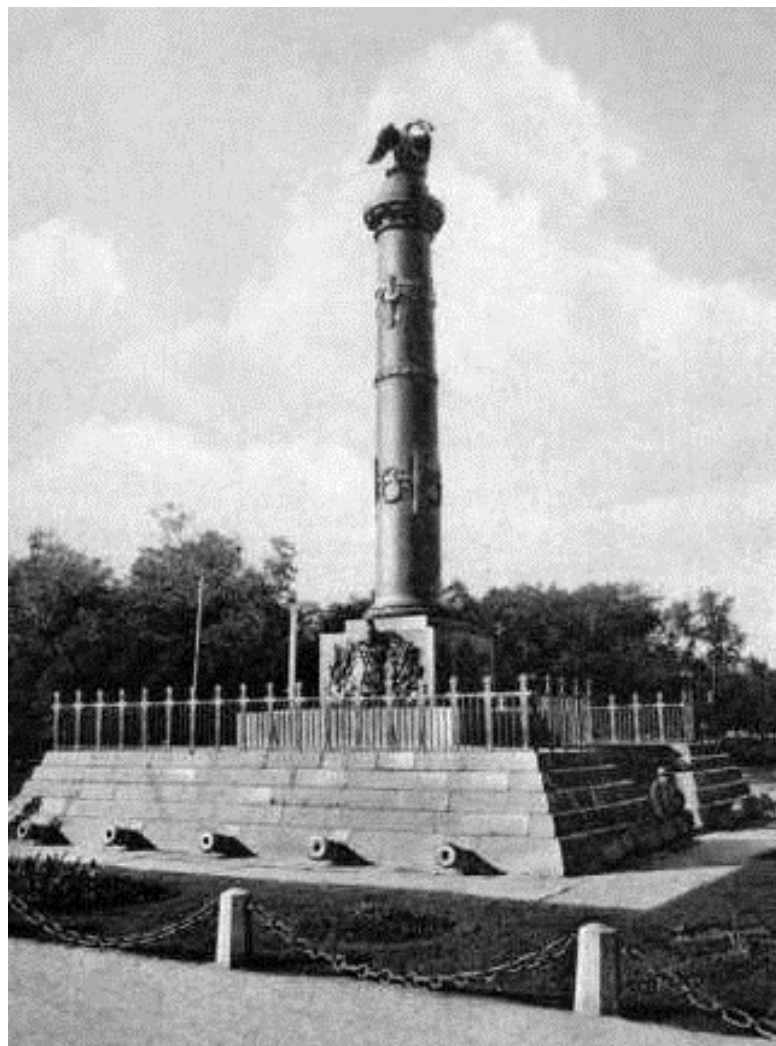
Кавалерію, що, відступаючи, розсипалася по рівнині, наскільки це було можливо, зібрано до купи й вишикувано перед обозом. На рівнину вислано патрулі стежити за ворогом: вони мали попередити обоз, якби росіяни пішли в наступ.

В очікуванні подальшого розвитку бойових дій треба було зібрати всі військові частини в Пушкарівці. Поблизу найбоездатнішою з них була та, що стояла в облогових укріпленнях під валами Полтави й тепер билася не на життя, а на смерть з набагато численнішим російським з'єднанням. Коли Юленкрук підступив до короля, той запитав: «А ви що скажете?» Генерал-квартирмейстер висловив своє співчуття і додав: він, мовляв, не знає, чи добре зробив, але наважився послати вістового до загонів під Полтавою, щоб вони відступали до обозу. Король відповів: «Добре, я дав такий самий наказ». Але ніхто не знав як слід, де тієї хвилини перебували полтавські загани. Юленкрук щойно розпитував драгунського офіцера, що командував сторожею в околицях Полтави, чи ті піхотинці й далі перебувають в окопах укріплень. Офіцер зміг тільки відповісти, що принаймні до обозу вони не повернулися. Тоді Юленкрук, не підозрюючи, що дублює наказ короля, послав вістового до загонів в укріпленнях з вимогою «усім негайно підтягтися сюди».

Поставало запитання: що робити далі? Зрозуміло, що за-

лишатися в Пушкарівці було неможливо, доводилось покидати її. На відверте запитання король так само відверто відповів: треба рушати. У голові в нього вже визрів у загальних рисах план. Найперше армії слід простувати на південний схід у бік Старих Санжар, що на Ворсклі, тоді, рухаючись униз за течією, поминути Нові Санжари й досягти містечка Білики, тобто здолати відстань близько чотирьох миль. (У такий спосіб можна було приєднати до себе ті відряджені загони, що стояли розкидані вздовж річки Ворскли: у Нових Санжарах – драгунський полк Меерфельта, приблизно 1 000 шпаг, у Біликах – з'єднана група із 300 чоловік під командою підполковника Тумаса Функа. Ще один відряджений загін під командою Сільвер'ельма, чисельністю понад 500 чоловік, стояв за дві милі вниз за течією біля Кобеляків.) Далі поставало питання, куди армії йти з Кобеляків. Щодо кінцевої мети, то існувало три чіткі варіанти: або йти в Крим до татар, що прихильно ставились до шведів, або до Туреччини, або просто повертатися до Польщі. Останній варіант, мабуть, був найтяжчий, бо тоді довелося б пробиватися через російські й ті польські з'єднання на півдні Польщі, що дивилися вороже на шведів, і водночас мати позаду себе росіян, які гнатимуться за ними. Отже, краще було вибирати Туреччину або Крим, бо в обох цих випадках не довелося б пробиватися крізь ворожі сили, шлях увесь час був би більш-менш вільний. Крім того, на цих двох шляхах завжди була надія знайти нових союзників. Із цих двох варіантів шведське ко-

мандування надавало перевагу Туреччині; з неї було дуже добре сполучення з Польщею. Відступ до Туреччини означав, що армії довелося б переправитися через Дніпро. І цей шлях був набагато коротший від другого, тобто коли треба було б переправитися через Ворсклу, а тоді рухатися вздовж східного берега Дніпра до Криму. Проте не було певності, чи знайдеться на Дніпрі зручна переправа. Остаточний вибір Туреччини чи Криму залежав саме від цього: якщо не можна буде переправитися через Дніпро, армії доведеться йти до кримських татар. Постанову про те, чи армія піде в Крим, чи до Туреччини, король відклав до того часу, коли він зв'яжеться зі шведськими відрядженими загонами в нижній частині Ворскли – з постами Функа і Сільвер'ельма. Адже вони мали знати, чи можна переправитися через Дніпро. На Юленкрукове запитання, куди вони підуть, король відповів так: «Доберемося спершу до Функа, а там буде видно».

Пам'ятник Слави 1811 р. у Полтаві

Організацію відступу було доручено Юленкрукові. Він запропонував пустити попереду під охороною 300 чоловік найцінніший і повільний у дорозі вантаж – артилерію, що король відразу схвалив. Генерал-квартирмейстер поїхав давати відповідні накази.

Бій в облогових укріпленнях під Полтавою відновився, тільки-но полковник Крунман не погодився на капітуляцію, яку йому запропонували росіяни. Гору брали то ті, то ті. Росіяни посилали в наступ усе нові й нові частини. Атака йшла за атакою. Часом росіянам щастило трохи посунутися вперед, щоб за хвилину під натиском шведів податися назад. Приблизно з півгодини на повіті порохом димом окопи напливали одна за одною і зразу ж відпливали хвилі атак, потім росіяни видихалися, і знову запала тиша. У бою настав перепочинок, солдати з обох боків могли потягтися й зацікавлено глянути одні на одних.

Десь пополудні шведи припинили бій. За наказом Крунмана загони відійшли з окопів укріплень в улоговину позаду себе, де вони мали свій табір. Але наказ відступати дійшов не до всіх. Спереду в окопах, перед пощербленим міським частоколом, стояв окремо невеликий загін Крунуберзького полку. Він складався з 32 солдатів і двох унтер-офіцерів під командою двадцятидворічного лейтенанта Пауля Егерца. Їхній безпосередній командир, майор Пістуль, був убитий, і

тепер вони опинилися в оточенні набагато більшого ворожого з'єднання, яке зайняло навколо них облогові укріплення. Росіяни запропонували їм здатися. Егерц захотів вислухати думку про це своїх солдатів, але вони вирішили не вступати в переговори, а спробувати пробитися з оточення. Спершу їм пощастило добратися до загону сермландців, і ця об'єднана група, відстрілюючись і відбиваючись, почала відступати до улоговини. Солдати падали раз по раз, тож група відчутно порідшала, поки нарешті минула окопи. Наприкінці приблизно 200-метрового шляху під ворожим обстрілом Егерца догнав російський вогонь. У нього влучили дві кулі, і він упав, не здатен підвестися, – одна куля поранила йому праву ногу. Та до улоговини було дуже близько, і він зміг доплазувати до неї на руках, а тоді покотився узбіччям. Унизу у улоговині про нього подбали кілька солдатів і відвели в безпечне місце.

На загоны, що зібралися внизу лісистої улоговини, натрапив два-дцятичотирирічний капітан драгунів Карл Густаф фон Траутветер, який мчав із наказом від короля. Ті загоны мали з'єднатися біля визначеної садиби із загonom лейб-гвардійців із 200 чоловік, який стояв десь на три кілометри південніше від фортеці біля села Нижні Млини, тоді разом іти до обозу в Пушкарівці. Крунман та його солдати, певне, вже збагнули, що слова боязкого парламентаря про розгром шведської армії були не хитрою брехнею, а невідвратною правдою. Коли вони знялися з місця, росіяни не зачепили їх.

Із двох полків, які винесли на своїх плечах основний тягар облогових боїв, найбільше перепало седерманландцям, але й крунуберзці втратили багато і солдатів, і командирів, серед них і полкового священника Абрагама Імберга. Крім того, було забито на місці багато тих, хто попав у полон під час бою. Загалом в окопах і у вишневих садках біля частоколу Полтави полягло близько 160 шведів.

Далі перед королеві очі став Левенгаупт. Він прибув до обозу десь тоді, як і монарх, мабуть, серед великого гурту нашвидкуруч зібраної піхоти, що супроводжувала Карла по рівнині. Знайшовши свої підводи і підживившись шматком хліба з водою, Левенгаупт пішов до короля, що й далі сидів на бричці. Король не переставав занепокоєно розпитувати про Піпера і Реншельда. Про їхню долю вже йшли різні чутки, і король сам випитував кожного, кому хоч щось було відомо. Один ротмістр розповів, як Реншельд опинився в полоні, але про Піпера ніхто нічого не знав до пуття. Врешті всі погодились на тому, що він або загинув, або потрапив у полон.

Разом із Піпером до Пушкарівки добиралися військовий прокурор Каспар Лампа, канцелярист Дітмар, двірський священник Єран Нурдберг, секретар фон Дюбен і ще кілька офіцерів та служників, провідником у яких був майор Бер. Дорогою до обозу вони зазнали кілька пригод. Мабуть, Бер заблукав, бо коли вони виїхали із зарослої кущами балки, навколо на рівнині було повно російської нерегулярної кінноти.

У них не витримали нерви; щоб дістатися до Пушкарівки, треба було пробиватися крізь численні загони кіннотників. Аби не потрапити в руки калмиків, шведи вирішили добутися фортеці і здатися в полон; шлях привів їх до Полтави. Там їх прийняв сам комендант міста Келен з усією шанобою і чемністю, з якою годилося брати в полон першого міністра і графа.

Бракувало ще одного високого достойника – державного секретаря Улофа Гермеліна. Він зник, і зник безслідно. Його зникнення породило безліч різних чуток, воно розпалювало фантазію в тих, що залишилися живі. Дехто розповідав, що під час бою його взято в полон. Коли Гермеліна привели до царя, той начебто люто накинувся на нього з докорами за його зухвале перо, з-під якого з'являлися численні пропагандистські антиросійські маніфести та памфлети. Після того Петро в нападі властивого Сходові деспотичного шалу, якому він завжди легко улягав, звелів убити Гермеліна просто перед піддашком свого намету. Інші запевняли, що його відправили до астраханського монастиря, де він жив у цілковитій ізоляції. Версію, що він потрапив у полон, підтверджують словами самого Петра, який у листах, розісланих того фатального понеділка, називає серед полонених і його. Мабуть, сталося якесь непорозуміння. Найпевніше, Гермелін, як і багато інших, загинув у бою; були люди, що рішуче підтверджували це, і серед них навіть священики, які нібито потім були присутні під час поховання його тіла на полі бою.

Хто пропав, того не вернеш. Тепер ішлося про порятунок решти армії і про те, що робити далі. Щодо останнього, то Левенгаупт був твердо переконаний: треба зробити так, як він зробив після поразки минулого року під Лісною, – знищити обоз, що гальмує швидкість походу, посадити піхоту на коней і видати кожному солдатові стільки набоїв і харчів, скільки подужають везти коні. Отже, зробити все для якомога швидшого відступу, подалі від російських загонів, які напевне будуть гнатися за ними. Король спробував відхилити таке радикальне розв'язання: «А що робити з усією артилерією?» – запитав він. «Її треба взяти із собою, якщо вдасться, – сказав Левенгаупт, – але як буде необхідно, то і її доведеться знищити». Якийсь час Карл сидів мовчки, обмірковуючи пропозицію, хоч у принципі вже визначився. На той час Юленкрук на повну силу готував армію до відходу зі збереженням обозу. Мабуть, щоб тактовно позбутися балакучого і впертого генерала, Карл послав його зібрати всі підводи з касами і приєднати їх до артилерії.

Але монарх не зовсім відмахнувся від генералової пропозиції. Велетенський обоз справді створював великі труднощі. Тисячі й тисячі возів, частину яких тягли повільні воли, могли (що вже траплялося раніше) дуже затримати рух уперед. І це тоді, коли від швидкості залежав порятунок армії. Виникла дилема. Було чого хотіти збереження якомога більшої частини обозу. Багато вояків, а надто вищих офіцерів, мали із собою велику кількість навантаженої на підводи воєнної

здобичі і особистого майна. Знищити обоз означало б викинути ті речі, а це не вельми подобалося воякам. І ще одне промовляло проти знищення більшої частини обозу: армію треба було годувати. Незалежно від того, куди б вона остаточно пішла – до Польщі, до Туреччини чи Криму, – шлях її подекуди пролягав би через великі порожні терени, де було б важко або й неможливо роздобути харчі і де всі ті запаси провіанту, що були в обозі, дуже знадобилися б. Без підвід більшість їх довелося б покинути.

Врешті король пішов на компроміс. Розіслано наказ вилучити і знищити всі непотрібні вози (це стосувалося передовсім майна, що належало полеглим воякам). Але хтозна, чи цієї вимоги було суворо дотримано. Декотрі з'єднання, як і можна було сподіватися, намагалися взяти із собою в дорогу якомога більше всього.

Час спливав у гарячковому приготуванні до маршу. Вирішено, що всі підводи з касами окремих полків вирушать разом із гарматами, возами з артилерійськими набоями, іншим спорядженням та з підводами ремісників. Підводи з касами забрали в кожного з'єднання задля безпеки. Таким чином, вони мали рухатися під час маршу поперед війська, якомога далі від переслідувачів. Крім того, їх повинна була безпосередньо охороняти й захищати артилерія. Уже майже вечоріло. Страх і паніка трохи вляглися, шведському командуванню вдалося досягти певного контролю над армією і становищем. Знайшовся час нагодувати голодних солдатів, жаданий

і необхідний захід, оскільки більшість їх не їли майже цілу добу.

На рівнині перед скупченням возів, наметів, людей і тяглової сили стояли вже готові до відходу зағони прикриття та артилерії. Вони думали, що росіяни поженуться за ними, підуть в атаку, і якщо вона виявиться досить сильною, доб'ють розшарпану шведську армію. Але й для них час поволі спливав. Подеколи поблизу з'являлися невеликі, поодинокі зағони ворожої кінноти, але, побачивши вишикувані шведські лави, вони поверталися назад. Де той російський напад, який сповнював усіх таким страхом?

24. «І купами тіла громадились навколо»

Битва скінчилася. Російська армія здобула нечувану перемогу, але, здається нам, прогавила шанс остаточно знищити свого пошарпаного супротивника. Розпорошені залишки шведської армії почали збиратися наново біля Пушкарівки, і їм ніхто не став на заваді. У шведів полегшало на душі, коли їхні вороги не скористалися такою можливістю; це могло б дати їм невеликий шанс на втечу.

Як вийшло, що росіяни прогавили таку чудову нагоду довести до кінця свою перемогу? Багато що свідчить про те, що росіяни самі були приголомшені своїм велетенським успіхом. Мабуть, їхній план битви не був глибоко продуманий і не передбачав чогось більшого за масовану атаку на шведські сили; до гонитви за ними, певне, взагалі не готувалися. Російська піхота, як уже згадувано, упродовж головної битви була не зовсім упорядкована й дійшла не далі, як до краю Будищанського лісу. Там вона й зупинилася. Подальша гонитва стала справою кавалерії, але відбувалася неузгоджено і напевне без докладних вказівок із вищих інстанцій. Ескадрони гасали навколо без мети, не пробуючи об'єднатися для більших дій, і нападали тільки на невеликі групи вояків, що тікали. Мабуть, на цьому етапі битви російське командування втратило контроль над своєю кавалерією, тому вона не

змогла швидко зорієнтуватись і, поки на застеленому порохом димом полі перемоги панував розгардіяш, здобутися на ефективне переслідування.

Та, правду сказавши, російських воєначальників більше цікавило святкування своєї перемоги, ніж доведення її до кінця. З боку Буди-щанського лісу ще долинали мушкетні постріли, як російську піхоту зупинили й відвели на ті позиції, де вона стояла перед битвою. Почався довгий, церемонійний парад із промовами та салютами. Цар із капелюхом у руці проїхав верхи уздовж лав вишикуваних полків, привітав вояків і подякував їм за їхній вклад у перемогу. Генерали обіймались і цілувалися із царем, були на сьомому небі з радощів і обмінювалися найкращими побажаннями.

Спаська церква у Полтаві

Посеред устеленого трупами бойовища і перед фронтом вишикуваних з'єднань поставили похідну церкву і два розкішно оздоблені намети. Поки в одному з них готували величний бенкет, у похідній церкві відправили подячну Службу Божу, *Te Deum laudamus*³⁴. Вона закінчилася потрійним салютом із рушниць і гармат. Коли цар їхав із церкви, солдати взяли рушниці на плече і під звуки військової музики схилили, вітаючи його, прапори. Після параду на бойовищі цар дав аудієнцію в одному з поставлених наметів; між його гарні стіни плавом попливли віншувальники. Не забуто й висо-

³⁴ Тебе, Боже, хвалимо (лат.).

ких шведських полонених; вони також були залучені до врочистої процесії. Їх завели до намету між живими огорожами в парадних мундирах кавалеристів і гренадерів: Реншельда, генерал-майорів Шліпенбаха, Стакельберга й Гамільтона, а також принца Максиміліана Емануеля. Під час величної і складної церемонії, якою керував князь Меншиков, шведські достойники, ставши на коліно, віддали цареві свої шпаги.

Кристина Піпер, дружина Карла Піпера, взятого в полон у Полтавський битві

Після закінчення цього дійства, коли високі шведські командири, віддавши свою зброю, символічно визнали себе переможеними, цар запросив їх на бенкет разом із російськими генералами. Усі перейшли до другого величезного намету, зшитого з дорогих китайських і перських тканин. Просякнута кров'ю земля була накрита килимами. Манірно цілували руки, цар сам наливав горілку. Почався обід, на якому виголошували тости за здоров'я царя, за його родину, за славу його зброї і так далі. Гриміли гарматні салюти, шведи й росіяни провадили чемні розмови, споживали смачну їжу й обмінювалися компліментами. Навколо бенкетних столів, що вгиналися від наїдків, панував дух чемності й запобігливості. Єдиний, хто порушив ту витончену галантність, був генерал-майор Людвіг Ніколаус фон Галарт, який упився й почав ображати Піпера, що на той час також приєднався до товариства за столом. П'яний Галарт був сердитий на шведів за жорстоке ставлення до нього, коли він перебував у їхньому полоні після битви під Нарвою, і почав люто звинувачувати Піпера в тому, що він не зважав на його письмові прохання. Наростало прикре напруження, але Меншиков дипломатично втрутився, попросивши шведа не звертати уваги на Галартові тиради, мовляв, генерал-майор просто п'яний. Урочиствою трапезою, влаштованою на бойовищі, можна було втішатися далі, тимчасом як навколо лежали трупи і вмирали покалічені люди.

Поле борні було суцільним страхіттям. Близько 9 000 убитих і вмирущих, сила-силенна поранених – напевне десь від 4 000 до 10 000, – а також тьма-тьмуща загиблих коней лежали, розкидані на досить обмеженому просторі: на полі, на луках, під деревами в улоговинах, геть усюди. Укріплення обернулися на могильні насипи, виярки – на звалище трупів, присипаних землею. Там, де відбувалися найзапекліші сутички, трупи лежали так густо, немов килими з людських тіл. Наприклад, біля третього реду в системі укріплень, на площі приблизно 250 квадратних метрів, певне, лежало з тисячу трупів. Стоячи й оглядаючи те страхіття, мабуть, кожен бачив те, що бачили й чули численні свідки інших битв: земля, як на неї дивитися з відстані, ворушилася, немов жива, наче порваний килим із людських тіл, що сіпалися й судомно корчилися з болю. У повітрі стояв, чітко пульсуючи, стогін, він то гучнішав, то стихав, але ні на мить не припинявся, – це плакали й жалібно стогнали тисячі й тисячі покалічених і вмирущих. На полі, де відбувався апокаліптичний головний бій, мертві тіла лежали одні на одних потворними купами, з яких стирчали на всі боки то ноги, то руки. У римованій хроніці, що її склав зразу після битви чоловік на ім'я Пйотр Болеста, сказано: «Текла потоками у Ворсклу кров, і купами тіла громадились навколо». Поміж заляканих оголених тіл валялося безліч різних речей.

Пам'ятник шведським воїнам

Там лежать барабани й литаври, горни, штандарти і стяги,

Карабіни, пістолі, бомбарди, піки, мушкети і списи.
Гаральд Уксе

У химерній каші із живого й мертвого, із цілого й розбитого, з органічної та неорганічної матерії, усе злилося в моторошну сполуку, утворюючи образ цілковитого хаосу. Величезна кількість залишеної зброї, спорядження, одягу, властиво, усе, що мало якусь вартість, мабуть, досить швидко зникло з поля бою. Багато що було пограбоване вже під час битви. Врешті залишилося тільки те, що нікого не цікавило:

задубілі коні, а також люди – мертві, вмирущі або тільки поранені. Нікому не потрібні, вони лежали найдовше з тих покидьків, що залишала по собі війна.

Щодо людських втрат, то битва була катастрофою. Загальна кількість полеглих у регулярних військах обох сторін становила понад 8 300 чоловік. До цього треба додати невідомо скільки вбитих серед нерегулярних військ обох сторін, що, мабуть, доведе загальну кількість убитих до 9 000. (Зауважмо, між іншим, що частина солдатів загинула від рук своїх. Існують розрахунки, з яких випливає, що до 25 відсотків усіх втрат у піхоті були наслідком того, що задні лави помилково стріляли у своїх товаришів, які вихопилися вперед, – це свідчить і про погану прицільність вогню, і про нелад та шарварок, які панували під час тієї битви.)

Шведські втрати були страхотливо великі: того дня залишилось на бойовищі або невідомо де ділося 6 900 полеглих і вмирущих вояків. Частина з них зникла без сліду у вихорі поразки. Деякі втекли в ліси навколо Полтави, де їх вистежили і повбивали місцеві селяни. Якщо комусь ця кількість здасться не такою вже й великою проти нечуваних втрат у війнах пізніших часів, то досить порівняти її із загальною кількістю тих, що воювали. З близько 19 700 шведських вояків, що брали участь у битві, полягло 6 900, отже, 35 відсотків. Це означає, що більше ніж кожен третій швед, який вийшов того ранку на поле бою, загинув! Загальні шведські втрати були ще більші: додаймо 2 800 узятих у полон і неві-

дому кількість поранених, яким пощастило покинути бойовище і відступити з армією до Дніпра. За деякими підрахунками, їх було десь 1 500 чоловік. Навіть якщо відкинути тих поранених, що не опинилися в полоні, загальні втрати шведської армії сягали 9 700 чоловік, отже, 49 відсотків. (А коли до них додати приблизну цифру 1 500 чоловік поранених, що не лишилися на полі бою, то вийде 57 відсотків.) Це означає, що кожен другий шведський вояк, який брав участь у битві, загинув чи опинився в полоні. Докладніші підрахунки полеглих і взятих у полон унтер-офіцерів та солдатів у різних видах військ свідчать, що звичайний кавалерійський загін мав 40 відсотків утрат, піхотинці втрачали 60 відсотків свого складу, а драгунів не поверталось з бою 7 із 10 – такі великі втрати серед драгунів можна пояснити, мабуть, тим, що через свій низький бойовий дух вони швидше здавалися в полон, ніж інші вояки. Звичайно дуже великою вважають втрату 20 відсотків армії. Тому шведські втрати під Полтавою можна вважати нечуваними, просто катастрофічними. (Задля порівняння варто згадати, що під Ватерлоо 1815 року французи втратили вбитими, полоненими й пораненими 34 відсотки своєї армії, а серед союзних військ у день десанту в Нормандії 1944 року було вбито 2 500 чоловік.) Отож битву під Полтавою треба зарахувати до найкри-вавіших у світовій історії. Вона безперечно виявилася також найбільшою військовою катастрофою у всій шведській історії і за кількістю втрат в абсолютних та відносних числах, і за свої-

ми наслідками.

Братська могила російських воїнів

Сампсоніївська церква на полі Полтавської битви

Втрати росіян були багато менші, ніж у шведів, – 1 345 убитих, хоч насправді ця цифра збільшиться, коли додати втрати нерегулярних сил і частину поранених, що потім померли. (Кожен російський батальйон піхоти втратив убитими в середньому 11 чоловік, тимчасом як у полках драгунів їхнє число в середньому сягає 25 чоловік.) Тут також підтвердилося правило, що переможена армія завжди зазнає більших втрат. На кожного російського вбитого припадало 5 полеглих шведів. Диспропорція між втратами супротивників свідчить про те, що вбивство поранених або полонених шведів, яке, за словами очевидців, відбувалося на останньому етапі битви, провадилося з більшим розмахом, ніж до-

сі гадали. Ще один вагомий непрямий доказ цього ми матимемо, коли подумаємо, що в росіян на одного вбитого припадало 2,4 поранених. Якщо таку пропорцію застосувати до шведів, то вийде понад 16 500 поранених вояків, тобто безглузде число, що перевищує кількість усіх уцілілих шведських сил.

Розпечене на сонці поле бою було встелене голими, спотвореними, покаліченими, заляканими людськими тілами впереміж із закривавленими клаптями одягу та кінськими трупами. Незвичайно спекотне літо швидко нагадало про себе: тіла почали гнити. Над околицею відразу завис знайомий млосний сморід. Протягом сторіч багато очевидців змальовували моторошні зміни, що звичайно відбуваються з непохованими тілами на бойовищі. Вони міняють колір, і тому, хто вже бачив таке, загалом неважко було визначити за кольором трупа, відколи він уже лежить убитий. Білі тіла спершу стають жовтими, далі зеленаво-жовтими або сірими і врешті чорними, м'ясо стає схоже на дьоготь. Тіла збільшуються в об'ємі, бубнявляють, розпираючи мундири. Мабуть, те саме відбувалося на повитому духом гнилизни бойовищі під Полтавою. Спека прискорила розпад полеглих. Їхні оголені, понівечені тіла почали пухнути, набрякати, страхітливо роздиматися, і скоро обличчя забитих стали невпізнанні. Мертві солдати обернулися в суцільну масу безіменних почорнілих оцупків, що колись були людьми.

Треба було негайно закопати полеглих. Уже другого дня,

у вівторок 29 червня, почали очищати поле бою. Не вельми приємне завдання порахувати тіла доручено шістьом російським офіцерам. Наказано також зібрати їх і поховати. (Шведське командування теж подумало про це: генерал-майор Меерфельт, що того самого дня був посланий до росіян, між іншим, мав порушити питання про поховання полеглих шведів.) Цю прикру, тяжку працю дозволено виконати полоненим шведам. Почали з поховання полеглих росіян. Метрів за 500 на південний захід від укріпленого табору, на півдорозі між табірними валами і системою редутів, викопали дві величезні ями. Братських могил мало бути дві, бо, згідно з уявленнями про ієрархію, солдати, нерівноправні й за порогом смерті, не могли лежати в могилі разом з офіцерами. Полеглих росіян зібрано й перевезено туди. Навколо братських могил виставлено почесну варту, і полкові священики разом відправили панахиду. Цар виголосив промову перед заповненими доверху могилами, тричі поклонився й кинув на тіла своїх підданців перші лопати землі. Піхота дала трьома залпами салют. Над ямами насипано високу могилу – ту, що її й досі називають Шведською, хоч у ній не лежить жоден швед.

Пам'ятник загиблим воїнам Карла XII

Дано також наказ поховати полеглих шведів. До них поставилися не з такою пошаною. Обдерті тіла вбитих біля болота поскидали просто в нього, де вони погрузли у твань, ледь затагнувшись мулом. Шведів не збирали в одне місце й не ховали в якихось братських могилах, а закопували там, де їх знаходили. Еріка Моне, солдата з роти повіту Гундри Упландського полку, товариші знайшли там, де він загинув, біля другого редуту, на тому місці й поховали. Брати участь у похованні шведів дозволили й полоненим священикам, і вони помолилися над багатьма могилами. Серед тих священиків були Ніколаус Венман родом з Умео, що належав до Кінного драгунського полку, пастор вестерботенців Лав-рентіус

Сандмарк і позаштатний батальйонний капелан того самого з'єднання Петрус Флюр, що був висвячений 1694 року для Гернесанд-ської єпархії. Загиблі западали в непам'ять, то були безіменні могили без хрестів, від яких швидко не лишилося й сліду. Дуже мало шведських могил відомі сьогодні.

Проблему створювали й убиті коні. Як завжди, їх загинуло безліч. (Звичайно під час бою коней падало більше, ніж людей.) Таке середнє російське військове з'єднання, як Вологодський драгунський полк, утратило в битві 18 полеглих і 6 зниклих вояків, а коней загинуло 108 і 19 зникло. Із 108 коней 49 здохло від ран невдовзі після битви. В одній з російських кавалерійських частин, драгунському полку Г. Кропотова, загинуло 56 солдатів і водночас забито не менше як 244 коней. Отже, на розпеченому сонцем полі бою не бракувало кінських трупів. Мабуть, солдати відмовилися їх прибирати – була межа і їхній терплячості. Тому зробити це наказано мешканцям Полтави та навколишніх сіл. Кінські трупи стягували докупи й закопували, інколи разом із убитими солдатами.

Очищення поля бою посувалося досить швидко. Та хоч більшість людських і кінських трупів устигли закопати вже до вечора у вівторок, повітря того літа ще довго отруював сморід гнилого м'яса. В окрузі кишіла могильна черва. Нестерпний сморід урешті вигнав російську армію з-під Полтави, вона пішла звідти. Сморід, що завжди супроводжує військову перемогу, змусив росіян тікати: мертві перемогли

ЖИВИХ.

Засновник полтавського музею Іван Павловський (всередині)

А як було з пораненими? Ми приблизно знаємо, скільки було поранено росіян, подано навіть число: 3 290. (На кожен батальйон російської піхоти в середньому припадало по 30 поранених. Тобто десь 6 відсотків від загальної кількості солдатів.) Щодо шведської армії, то ми вже ніколи не отримуємо таких даних, але можна вважати, що до цієї категорії належала більшість із майже 2 800 полонених. Крім того, як

уже згадувано, багато поранених (приблизно до 1 500 чоловік) пішло разом із армією, що відступала з-під Полтави.

Російські поранені могли користуватися своєю, хоч і нечисленною, медичною службою. Натомість шведські поранені, мабуть, не мали ніякої допомоги від переможців, а деякого з них росіяни вбивали вже після битви. Винятком були ті, що здалися в полон разом із Росом біля редуту над Ворсклюю, бо до умов капітуляції належала й допомога пораненим. Певна річ, що шведи в полоні майже не мали медичного персоналу. Поранених доглядали загалом чотири фельдшери і чотири практиканти, і всі вони також були полонені. Усього восьмеро чоловік.

Складається таке враження, що не дуже збирали поранених і на полі бою. Люди лежали там і помирали під палючим сонцем по кілька днів після битви. Ніклас Нурін, капітан-лейтенант, який отримав сім ран біля редутів і якого не забрав із собою полк, пролежав усіма забутий на полі бою три дні, поки спромігся доплазувати до російського табору і здатися в полон. Джованні Батиста Пінелло, з того самого полку, що й Нурін, пережив приблизно те саме. Він був італієць, народжений у Генуї 1682 року і навчався спершу в себе на батьківщині, але закінчував освіту в Лейдені та Парижі. У Шлезвігу він познайомився з двома шведськими священиками, поїхав з ними до Швеції і прийняв лютеранство. 1702 року Пінелло вступив до шведської армії, яка тоді перебувала в Курляндії. Від 1705 року він служив у Вест-

манландському полку і брав участь у багатьох боях, зокрема і в цілком невдалому штурмі Веприка рік тому, під час якого отримав кілька ран. У битві під Полтавою Джованні, якого на шведський лад зробили Юганом, був тяжко поранений. Він пролежав серед трупів дві доби, поки його помітили й забрали в полон. Багато таких, що опинилися в становищі Нурина і Пінелло, не вижило. Мабуть, вони загинули від нервового струсу, від втрати крові й від спраги – води у спеку на бойовищі дуже бракувало.

Пам'ятник загиблим воїнам Карла XII в Стокгольмі

Тож які шанси вижити мали поранені? Однозначної відповіді на це питання, звичайно, дати не можна, оскільки багато що залежало від того, яка була рана. Мабуть, найбільше шансів на одужання мали ті, хто отримував відносно неглибокі колоті рани від списа, багнета чи шпаги, за умови, що в них не починалося гострого запалення. З глибокими колотими ранами було гірше. В таких випадках часто пошкоджувалися внутрішні органи, і колота рана в животі чи в грудній клітці могла виявитися дуже небезпечною. Становище ускладнювалося ще й тим, що такі колоті рани загалом були досить забруднені. Ті, хто отримував різані або рубані рани від шпаги чи козацької шаблі, також мали можливість вижити, якщо удар був не надто сильний і не пошкоджував сухожиль, м'язів, великих кровоносних судин або кісток. Серед пошкоджень, мабуть, було багато переломів, між іншим, як наслідок падіння з коней; поламані руки й ноги могли зростися, а вже хто поламав хребет, переважно був рокований на смерть. Часто з пораненими траплялося те, що з Якубом Леркою з Кальмара. Коли він лежав поранений на бойовищі, по ньому пройшлася кавалерія, і йому, до всього, ще й вибило копитом одне око. (Мабуть, не один поранений отримував нові травми й переломи, коли вже лежав на землі і по ньому потоптом проходили люди й коні.) Декотрі після цього залишалися зовсім сліпі, як двадцятивосьмирічний сток-

гольмець Єран Елер, або отримували інші тілесні травми, що робили їх каліками, але не загрожували життю.

Безперечно, найбільше ран завдавала вогнепальна зброя. Певне й те, що такі рани давали найменше надії залишитися живим, а надто як людина була тяжко покалічена. Найнебезпечнішими були гарматні ядра. Коли в людей влучали такі металеві кругляки, ті удари майже завжди були смертельні, хіба що їм тільки відривало руку чи ногу і вони ставали каліками. Після битви лишалося багато таких обрубків із відірваними ступнями, ногами або руками. Наприклад, такі, як Андерс Форбес, що втратив обидві ступні і три пальці на лівій руці, Андерс Лейон'ельм, якому ядро відірвало ліву ногу, чи Ларс Тісенстен, офіцер лейб-гвардії, що також залишився без однієї ноги. Навіть картеч і звичайні мушкетні кулі були небезпечні для життя. Через невелику силу удару вони могли завдавати людям найнебезпечніших ран, не поваливши їх на землю. Кулі, що впивалися глибоко в тіло і продірявлювали внутрішні органи, могли коштувати людині життя, й солдата, в якого вміст кишок виливався в черевну порожнину, переважно чекала тільки смерть. Кулі, що влучали в людей, певне, заносили із собою брудні шматочки ниток з одягу, гудзиків або того, що було в кишенях мундира, і дуже забруднювали рану. У багатьох випадках кулі сприяли утворенню так званих вторинних набоїв, тобто трісок, камінців, жорстви, уламків кістки, зубів, що вганялися в тіло. Була також різниця між раною від мушкетної кулі чи дробу і

раною від іржавого цвяха з картечного ладунку чи скалкою з розірваної гранати. Цвях чи гранатна скалка могли завдати дуже небезпечної рваної рани. Мало також значення місце рани, незалежно від того, що її завдало. Навіть легка рана в місці розташування нервів і великих кровоносних судин могла викликати швидку втрату крові.

Пам'ятник на місці відпочинку Петра I

У всіх цих випадках рани, як правило, були дуже забруд-

нені, і все залежало від того, чи пощастить стримати інфекцію. Рану треба було промивати і обрізувати до чистого, щоб не дати розвинутися таким звичайним інфекційним ускладненням, як правець, дифтерія рани і газова та звичайна гангрени – хвороби, на яких тоді не вельми розумілися і які ще менше вміли лікувати. Пора року тоді також була якнайгірша для ран: у спеку бактерії мали дуже добрі умови для розмноження. Шведського медичного персоналу, як уже згадувалося, було до смішного мало, а до всього, йому дуже не вистачало ліків. Не треба багатої уяви, аби збагнути, як мало було надії на одужання поранених, а надто шведських. Понівечені люди ще довго вмирили від наслідків ран, отриманих того понеділка. У Нерке-Вермландському полку, наприклад, другого місяця була дуже висока смертність: протягом липня померло двадцять два капрала й солдати, один сержант і один барабанщик; мабуть, усі вони були поранені під час битви й пішли на той світ через поганий догляд, недоїдання й ускладнення. Багатьом пощастило вижити, але вони лишилися каліками. Через примітивну медичну допомогу в похідних умовах навіть чисті рани часто погано заживали або й зовсім не заживали. Густаф Пістуншельд, новопризначений корнет Кінного полку лейб-гвардії, що народився в Нерке, був тяжко поранений у ліве плече, і через це його ліва рука дуже покоротшала. Тридцятичотирирічному смоландцеві Георгу Чільманові роздробило одне коліно. Навіть через двадцять років рана залишилася відкритою і не хотіла

гоїтися.

Не дивно було б, якби за таких страхітливих обставин важко поранених убивали із жалю до них. Такі випадки траплялися під час інших боїв у тій війні і, мабуть, були виявом крайньої зневіри у спроможностях примітивної польової медицини. Є також свідчення, що шведських поранених убивали після бою свої. І немає ніякого сумніву, що ввечері 28 червня багато спотворених людських обрубків, шаліючи з болю, заздрили полеглим і просили Бога, щоб він нарешті послав їм смерть.

Надвечір цар Петро подався до свого намету, щоб протрубити всім про свою велику вікторію. Його люба Катерина отримала короткого листа:

«Матко, добридень.

Оголошую вам, що милосердний Господь неописанну перемогу над ворогом нам цього дня подарувати зволив, і одним словом сказати, що вся ворожа сила вщент розбита, про що самі від нас почуєте.

Piter

Р.С. І для поздоровлення приїздіть самі сюди».

Крім того, Петро розіслав іще чотирнадцять довших, майже однакових за змістом листів своїм вельможам і членам царської родини. У них він радісно повідомляв про «дуже велику й несподівану вікторію, яку Господь Бог нам через неописанну хоробрість наших солдатів дарувати зволив з малою військ наших кров'ю». Після короткого викладу перебі-

гу подій цар обіцяв потім написати про все докладніше. Він порівнював долю короля Карла та його війська з тим, що, за грецькою міфологією, спіткало Фаетона: щоб підтвердити своє божисте походження, він узявся керувати сонячною колісницею, але не втримав коней і запалив небо й землю. Зевс блискавкою скинув його в річку Ерідан, де він утонув.

Шведський польовий обоз

«І одним словом сказати, всю ворожу армію Фаетонів кінець спіткав (а про короля ще не можемо знати, з нами чи з батьками нашими він перебуває)». У листі до графа Апраксіна він зробив коротку дописку: в ній відчутно, як полегшало на душі в Петра, а ще вона свідчить про те, що цар уже збагнув значення подій того дня як поворотного пункту у війні. «Нині вже останній камінь у підвалини Санкт-Петербурга покладений з допомогою Божою».

Приблизно в той самий час перший міністр граф Карл Піпер споживав приємну легку вечерю у фельдмаршала графа

Бориса Петровича Шереметева. Сп'янілий Галарт і там улаштував прикру сцену, лаючи і ображаючи вельмишановного шведського полоненого й гостя. Але господар втрутився і вибачився за свого п'яного колегу. Після вечері Шереметєв дуже чемно відступив Піперові свого намета й ліжко. Навіть більше: запропонував йому скромну позику в 1 000 дукатів. Після того гладкий Піпер улігся спочивати на фельдмаршаловому ліжку. Адже день випав важкий.

На полі бою западала перша з тяжких ночей під зоряним шатром червненого неба для сім разів пораненого Нікла-са Нурина і тисяч інших солдатів, з яких багато, шведів і росіян, у щасливій непритомності вже поволі відходили з цього світу.

Яскраве літнє світло тьмянішало, і день поволі обертався в ніч. На місці збору шведів біля Пушкарівки все вже було готове до маршу, потік тих, що вийшли після битви, висох, і чекати далі не було чого. Близько сьомої години вечора військо знялося з місця, з'єднання за з'єднанням, колона за колоною. Затупотіли втомлені ноги, загупали копита, зарипіли колеса і загуркотіли вози. Армія, осяяна призахідним сонцем, простувала вперед під урочисту музику литавр і горнів: з одного боку в неї вливалися військові частини, з другого – обоз.

Спереду рухалися артилерія і підводи з касами в супроводі загону піхоти з 300 чоловік. За ними їхав великий, неповороткий обоз. Підводи піхоти суворо дотримувалися при-

пису про ранги, заведеного між окремими з'єднаннями: першим їхав обоз лейб-гвардії. Кавалерійський обоз, що їхав за ним, не дбав про ранги і рухався в такому порядку, як стояв у таборі. За ними рухалися кіннотники й залишки розбитої піхоти. Останньою йшла тилова охорона, мабуть, складена з Упландського запасного кінного полку, Карельського кавалерійського полку і, можливо, ще кількох загонів, – очолював її командир упландців Карл Густаф Крусе.

Король, і далі сидячи на бричці, чекав із тиловою охороною, поки пройде весь великий обоз. Уже на початку маршу виникли ускладнення й загани. Кавалерія зупинилася, пропускаючи обоз піхоти, що тягся довгою валкою. Їй довелося досить довго чекати, поки проїде та сила-си-ленна підвід. Та врешті зникла у присмерку й довга колона кіннотників, там, де червнева ніч засвітила свої перші зірки. Зі сходом сонця вони були вирушили в наступ, а тепер, коли сонце знову заплющувало очі, відїжджали геть, усі ті, що залишилися живі. Їхні невагомі тіні скоро розтанули в темряві.

Відступ

*Вдумайсь: на світі нічого стійкого нема, все у
русі,
чи то вогонь, чи вода, скло, трава або квітка,
все те горить або плине, блищить, зеленіє чи
квітне надвечір,
потім згасає, стає, б'ється, сохне чи в'яне
уранці.
Так і життя наше людське, мов дим, розтає у
повітрі.*

Георг Шерн'єльн. із поеми «Геркулес» (1658)

25. «100 000 рублів винагороди»

Шведська армія відходила від поля бою. Відхід відбувався без жодних перешкод із боку росіян. Для шведів було великою полегкістю те, що їхній ворог не скористався сприятливими для нього обставинами. Можливість спокійного відступу значно полегшувала їхнє становище. Якщо тільки не буде дуже довгих затримок у дорозі, російська піхота нізащо їх не наздожене. А без піхоти, коли б дійшло до сутички, переслідувачі не мали надії на перемогу. (Сама кавалерія дуже не любила атакувати піхоту супротивника; як правило, чужу піхоту можна було розгромити тільки своєю піхотою.) Армія

у своєму відступі отримала перепочинок, але, на жаль, йому не судилося бути довгим.

Шведи мали намір відійти, поки западе темрява, якомога далі. Першу зупинку намічено зробити в Нових Санжарах, за три з половиною милі на південь від Полтави, і там розташуватися на нічліг. Іти треба було дуже швидко: наказано не зупинятися, навіть не очікувати тих, хто відстав або хто лагодив підводи, які ламалися в дорозі. Послано також наперед загони, що мали направляти для армії дорогу.

Спершу все складалося непогано, але день уже кінчався, а коли настала ніч, виникли труднощі. У темряві почала падати похідна дисципліна, зокрема в декотрих частинах обозу. За словами молодого хорунжого Густафа Абрагама Піпера, що через свої рани їхав з обозом, «ніхто нікого не слухав, ішов, як сам хотів, сподіваючись, що Бог допоможе йому вихопитися вперед». Поблизу села Федірок зчинилася тіснява перед болотом, яке треба було переїздити єдиним хистким містком. Через це військовим загонам, щоб іти далі, довелось протискатися крізь стовпище підвід. Замикала похід і далі тилова охорона Крусє. Так, то зупиняючись, то знову рушаючи з місця, обоз проїхав ще з півмилі й остаточно став. Далі він не міг просуватися. Йому пощастило добратися тільки до Старих Санжар на відстані двох миль від Полтави.

Шведське командування було розчароване. Щоб не застрягти у Старих Санжарах усім, вирішено, що обоз під

охороною Упландського резервного та Карельського кавалерійських полків дочекається там світанку, артилерія ж, підводи з грошима і військові загони підуть далі на південь до Нових Санжар. Коли артилерія та її обоз пройшли повз Старі Сан-жари, її супровід підсилили: до 300 піхотинців, що досі охороняли їх, додано частину драгунів із полку Меєрфельта. За цих скрутних обставин найважливіше було забезпечити охорону обслуги артилерії та підвід з грошима.

До ранку пересування загалом відбувалося так, як і було задумано: артилерія і військо, натужуючи сили, одне за одним добралися до Нових Санжар і там зупинились. Артилерія прибула десь після півночі, а військо перед світанком. Король доїхав до Нових Санжар якраз перед своїм військом, десь о пів на другу ночі. Він був страшенно стомлений і, коли його занесли до кімнати, відразу заснув разом із кількома вищими офіцерами, що знеможено вляглися просто на голу долівку.

Відпочинок виявився недовгим. Удосвіта надійшли рапорти про наближення росіян. Напередодні ввечері цар послав навздогін шведам Семенівський піхотний полк під командою князя Голіцина і десять драгунських полків під командою Бауера. Російські частини посувалися швидко. Цар закликав своїх вояків «докласти всіх зусиль, щоб знайти шведського короля», а тому, хто візьме в полон Карла XII, пообіцяв «звання генерала і 100 000 рублів винагороди». Шведська артилерія залишила Нові Санжари рано-вранці 29

червня, на кілька годин раніше за військо. Як і напередодні, з нею вирушили підводи з грішми, але тепер до них долучилися й вози з речами канцелярії та майном двору і драбантів. Солдатам, що добралися до Нових Санжар, не дали довго спати. Їм довелось переглядати вантаж, випрягати коней із підвід, без яких можна було обійтися, і перезапрягати їх у підводи, на яких їхали поранені та хворі. Усю піхоту також посаджено на коней, вантаж, що залишився, пущено з димом. Між шостою та сьомою годиною військо знову рушило в дорогу, у напрямку недалекого містечка Білики. Драгунський полк Меєрфельта, що стояв коло Біликів, виїхав назустріч і приєднався до війська. Перш ніж знятися з місця, шведське командування вжило двох заходів. Найперше Меєрфельта послано на північ з дорученням пошукати зв'язку з царем. Потім Юленкрук поїхав на південь, щоб задалегідь знайти переправу через Дніпро.

Метою виправи Меєрфельта було затримати переслідувачів. Він мав важливі інструкції: полоненого Піпера вповноважувано почати переговори з царем Петром про укладення миру та обмін полоненими. Але це була тільки хитра спроба спонукати росіян – принаймні на якийсь час – припинити погоню. Крім того, король розраховував, що Меєрфельт уже другої ночі зможе повернутися назад з важливим повідомленням про кількісний склад російської армії та її плани. Проїхавши лише з півмилі на північ, Меєрфельт зустрів росіян. Спершу десь близько 8 000 війська Бауера, а відра-

зу за ними – загони Голіцина. Коли Меєрфельт повідомив їх про свої інструкції, російські частини зупинилися, чекаючи нового наказу. Проте цар не купився на ті хитрощі. Меєрфельта затримано в російській головній квартирі, а командування рішуче відмовилося припинити гонитву. Із цього погляду Меєрфельтова виправа не вдалася. Та загалом мети все ж таки досягнуто: протягом кількох важливих годин російські загони стояли на місці. Частини Бауера й Голіцина відновили свою гонитву аж після полудня. Хоч шведи виграли небагато часу, але він був дуже дорогий для них.

Тим часом Юленкрук із гуртом квартирмейстерів простував на південь. Він мав завдання знайти переправу через Дніпро. Ця подорож не була передбачена, її спричинила швидка гонитва росіян. Властиво, ці життєво важливі відомості про можливість переправи через Дніпро мав роздобути командир загону в Біликах, підполковник Функ. Ще ввечері 28 червня його покликано до короля в Нові Санжари, але виклик передано Функові надто пізно, і він не встиг вчасно прибути.

Юленкрук і сам знав про місце можливої переправи. Ще раніше, під Полтавою, він почув від одного з козаків Мазепи, що біля Келеберди – за три милі на захід від зруйнованого села Переволочної вгору по Дніпру – є брід, де річку, коли вода спадала, можна було переїхати підводою. Але під час страшної поразки він згубив того козака й не зміг його знайти. Коли Юленкрук дістався до Біликів, що лежали за

півтори милі від Нових Санжар, Функ зустрів його вже біля міської брами. Генерал-квартирмейстер загадав полковникові, щоб той спробував розпитати про переправу в мешканців містечка. Коли серед них знайдеться хтось, кому відомий згадуваний брід біля Келеберди «або якась інша переправа, запропонуйте йому яку завгодно суму, я ручуся, що її заплатять», – у відчаї сказав Юленкрук. Але Функ засумнівався, що він зможе отримати такі відомості від мешканців містечка, що ставилися вороже до шведів. Він уже пробував, але нічого не довідався. Розчарований Юленкрук вирішив поїхати ще далі, до Кобеляків, розташованих за дві милі звідти, де стояв зі своїм загоном Сільвер'ельм. Може, той знає про якусь переправу.

Перерва в гонитві, досягнута завдяки маневрові Меєрфельта, у першу чергу полегшувала становище обозу й артилерії, що не могли пересуватися швидко. 29 червня обози піхоти й кавалерії створили окрему похідну групу і більшу частину дня їхали попереду і артилерії, і військових частин. Армія й далі трималася берега Ворскли. Видно, командування не було впевнене, що справді зможе переправитися через Дніпро, тому хотіло не позбавляти себе другої можливості (тобто надії перетнути Ворсклу, щоб далі рухатися в бік Криму). Зранку російські загони були вже тільки за півмилі від шведів, і ті відчували, що ворог навідає на них. Ось-ось могла початися паніка. Колони, хоч стояла літня спека, чимдуж поспішали на південь. Підводи ламалися, коні знемагали, і

весь час можна було бачити, як вози покидали, розтרוшували або спалювали. Перед очима у виголоджених вояків пропадали харчі, їх нищили, і ніхто не міг скористатися з них. І весь час їх підганяли задні загони, вздовж колон ненастанно передавали заклики поспішати, «бо ворог навідає на п'яти». Насправді задні частини ще не стикалися з росіянами, але ті були надто близько, щоб почуватися спокійними. То був уже не відступ, а втеча.

У другій половині дня 30 червня шведські частини починають прибувати до місця переправи біля Тахтаївки. Мосту ще не збудовано, а човнів було дуже мало.

За чверть милі до Кобеляків Юленкрук зустрів командира тамтешньої сторожі Сільвер'ельма. Той сказав йому рятівні слова, що їх Юленкрук, мабуть, прагнув почути цілий день: на запитання, чи відома йому якась переправа через Дніпро, він відповів, що «буває там мало не щодня, знає кожен куш і напевне забезпечить армії переправу». Місце те називалося Тахтаївкою і було розташоване зразу на захід від Переволочної вгору по Дніпру. Рівень води, звичайно, був досить високий, і переправа потребувала понтонного мосту й човнів або хоча б тільки човнів. Але підполковник запевнив, що «зможе роздобути стільки човнів», скільки Юленкрукові буде треба. Ці відомості підтвердив і унтер-офіцер із супроводу Сільвер'ельма. Усе складалося якнайкраще! Юленкрук та його супутники доїхали до Кобеляків, де до них приєдналося понад 500 солдатів Сільвер'ельма. Тепер уже наче склада-

лося на те, що переправу через Дніпро знайдено, та Юлен-крук хотів мати згоду короля. Щоб ціла армія змогла переправитися через річку, треба було споруджувати міст, тому Юленкрук написав Левенгауптові листа з двома проханнями. По-перше, він хотів отримати остаточну ухвалу короля щодо переправи через Дніпро. Оскільки часу було мало, генерал-квартирмейстер волів відразу взятися до неї. По-друге, він попросив негайно прислати йому теслярів та артилеристів – саме цей рід війська відповідав за інженерну працю, а також матеріали для мосту: линви, цвяхи й ківтиці. Треба було послати людей до Переволочної, де зберігалися великі запаси дерева. Там належало споруджувати порони та плоти й переправляти їх до Тахтаївки. Потім Юленкрук подався до Кишеньки на Ворсклі, де було вісім великих поронів, які перевезли далі до Переволочної.

Колони шведської армії підійшли до Кобеляків надвечір 29 червня. Мабуть, вони там довго не затрималися. Навіть король тільки трохи попоїв і зразу ж рушив далі в бік Сокілки, що лежала приблизно за дві милі від Кобеляків. До Дніпра залишалося загалом десь понад чотири милі. Обоз зовсім не зупинявся, і протягом другої половини дня та вечора всі його довгі колони поминули Кобеляки й поїхали далі. Тим часом військо зупинилося, розташувавшись на великій луці неподалік від містечка. Йому наказано стояти до світанку, щоб добре напаслися коні, а крім того, це був додатковий захист від росіян, що гналися за ними.

Юленкрук не отримав від своїх командирів жодної відповіді. А все ж надвечір як свідчення того, що його запит отримано, прибуло чотирнадцять теслярів, але тільки з сокирами, без кітвиць і цвяхів. На той час до Юленкрука вже почав підкрадатися страх. Він сам оглянув місце гаданої переправи й переконався, що спорудити її буде набагато важче, ніж йому здавалося спочатку. Річка тут була досить широка. Юленкрук намірявся спорудити міст, тож йому треба було багато човнів, які мали правити за понтони. Сільвер'ельм твердо пообіцяв дістати стільки човнів, скільки буде потрібно, і Юленкрук поклався на його слова. На жаль, той виявився надто великим оптимістом: поки що пощастило роздобути дуже мало човнів. Наробити швидко нових човнів було важко, оскільки бракувало матеріалу. Між Переволочною і Тахтаївкою майже не було лісу, навколо розлягалася рівнина, степ, подекуди із заростями кущів та з гайками по берегах численних невеликих боліт. Тепер, коли прибулих робітників виявилось вкрай недостатньо, а крім того, вони не привезли із собою матеріалів, потрібних для спорудження понтонного мосту, Юленкрук почав сумніватися, чи армія взагалі зможе переправитися через Дніпро. Тому він послав офіцера з тридцятьма солдатами до Кишеньки, відразу на північ від Переволочної, де був брід через Ворсклу. Загін мав зупинити армію та короля, коли вони досягнуть тієї місцевості, й не дати їм іти до Дніпра, поки генерал-квартирмейстер не приїде туди, щоб самому порозумітися з королем.

Мабуть, Юленкрук хотів доповісти Карлові про ті труднощі, які виникли в Тахтаївці, аби той остаточно зважив, чи й далі пробувати перетнути Дніпро, чи натомість перейти Ворсклу і простувати до Криму. Якби військо прибуло до Кишеньки раніше за Його Величність, то воно мало негайно розбирати всі дерев'яні будівлі і споруджувати плоти. Юленкрук не хотів марнувати часу, якщо король таки вирішить переправитися через Дніпро, тож попри свої сумніви й далі наполегливо готував усе, що було потрібне для переправи. Теслярів поставили споруджувати плоти з дерева, нагромадженого в Переволочній. На допомогу їм дано сто п'ятдесят солдатів із загону Сільвер'ельма. Решту його людей відправлено до Тахтаївки. Коли вони підійшли до річки, то побачили, що рівень води піднявся. Тих, що вміли плавати, послано у воду, щоб вони виміряли жердинами, де наймілкіше місце. Вони пробували також визначити в річці найвужчі для переходу місця. Це хапливе вимірювання тривало до темної ночі.

Уранці 30 червня переслідувачі підступили ще ближче. На світанку загони Крейца, що стояли під Кобеляками, почали готуватися до відходу. Найперше, дещо змінено в похідному порядку: слабкий лейб-драгунський полк, що, властиво, мав іти останнім, замінено частиною кінних лейб-гвардійців. Загони готові були вишикуватися в *ordre de bataille* на випадок можливого бою. Певне, Крейц розумів, що росіяни близько.

Довгі колони кіннотників рушили з великої луки, де пе-

ребували вночі, на узвишшя. За якийсь час із кінця надійшла звістка: росіяни! Позаду них справді з'явилися ворожі з'єднання, вони вже були там, де ночувала кіннота Крейца. Шведи опинилися в скрутному становищі: дорогу їм від того місця, яке вони минали тепер, до Переволочної перетинало щонайменше три яри, і один із них їм уже треба було переходити. Якби росіяни напали на них, коли вони долатимуть одну з таких перепон, їм важко було б вишикувати своє військо. Під захистом піхоти, що позлазила з коней і залягла зі зброєю в руках за живоplotом біля містечка, і частин Смолендського кавалерійського полку, які перегородили підходи до самих Кобеляків, колони війська відійшли назад. Невелику спробу нападу козаків відбито мушкетними пострілами спішеної вже піхоти. У такий самий спосіб пощастило перейти і другу перепону – глибокий яр поряд із болотом. Шведи часом перестрілювалися зі своїми переслідувачами, але великої шкоди від того не зазнавали. Росіяни переважно трималися на відстані й не виявляли великого бажання вступати в бій. Мабуть, підбадьорений цим, а також щоб дати змогу обозові просунутися якнайдалі вперед, Крейц наказав війську зупинитися й пустити коней пастися. Шведські кавалеристи бачили, як позаду них здіймалася вгору велика хмара пилюки – ознака того, що в їхньому напрямку рухаються великі російські сили.

Десь попереду обоз і артилерія далі простували до Дніпра. Обозові було дуже важко долати вузькі яри на шляху

до Переволочної, і минало багато часу, поки довгі, безладні валки возів вибиралися з них. Часто вони ледь просувалися вперед. Як і перше, доводилося залишати на шляху частину підвід і припасів через те, що ламалися самі підводи або падала тяглова сила. І так само розбивали на друзки підводи та спалювали те, що на них було. Уздовж дороги всюди видніли чорні від кіптяви залишки поламаних возів, з яких ще курився дим, розсипані й зіпсовані харчі, покинуті воли й загиблі коні, мертві люди – поранені, які не витримали спеки і трупи яких викинули з підвід, – та різні речі, що їх солдати просто залишали, щоб позбутися зайвого тягаря і мати більший шанс урятуватися. За словами одного з учасників походу, він був «пекельною мукою». Солдатам важко було добратися до обозу з харчами, і багато їх по кілька днів голодувало. Військо йшло сухими, сплундрованими полями «у страхітливу спеку, знемагаючи від спраги», розповідає інший учасник походу, юний Піпер.

Рано-вранці 30 червня Юленкрук послав людей і до Переволочної, і до охорони в Кишеньці довідатися, чи не видно ознак наближення армії. З обох місць надійшла негативна відповідь. Праця біля переправи не припинялася. Шведи розібрали стару церкву, щоб використати колоди на спорудження мосту. Частину дерева робітники спробували перетягти водою вгору до місця переправи, але стрімка течія порвала линви й забрала його з собою. Не отримавши звістки про армію, Юленкрук почав уже думати всяке, але десь

близько дев'ятої ранку на полі з'явився малий хлопець і сказав, що «армія надходить». Для охорони переправи послано на другий берег Дніпра тридцять солдатів, яких Юленкрук сам розставив там. Він якраз розподіляв дві сторожі на прибережному пагорку, коли вдалині, на східному боці річки, помітив наближення кількох вершників. Отже, армія справді надходила.

Але шведи, що перебували біля Дніпра, ще не скоро зустрілися з армією. Вона понад дві години стояла за Кобеляками, поки знову рушила далі. Російська нерегулярна кіннота ще кілька разів спробувала напасти на задні загони, проте й ці напади були відбиті. Після того вона обмежилася тим, що на відстані двох кілометрів невідступно їхала за шведами. Загалом під час відступу шведи не мали втрат, але дехто з тих, що відстали від війська, опинився в руках переслідувачів. Частина їх узято в полон, коли вони зважувались у дорозі вертатися по залишені на обозних підводах речі. Військо посувалося вперед, тепер підостро-жуване чутками про те, що переправа через Дніпро вже готова. Після полудня шведська армія почала наближатися до Переволочної і Дніпра. Обоз не поїхав уздовж Ворскли до руїн спаленого села Переволочної, а трохи північніше звернув праворуч і коротшою дорогою подався просто до Тахтаївки.

Коли загони Крейца досягли околиць Переволочної, до них дійшли повідомлення, що переправа взята під охорону; ця звістка ще дужче підіграла їх, і вони щодуху помчали до

Тахтаївки.

Десь опівдні Юленкрук побачив перші гурти кіннотників, що мчали з боку Переволочної. Відразу за ними рушила ціла повінь підвід і повозів. До генерал-квартирмейстера підїхав генерал-ад'ютант Юленклу і передав йому наказ з'явитися до короля, що має зараз прибути. «Хіба армія не зупинилася в Кишеньці?» – запитав спантеличений Юленкрук. Генерал-ад'ютант цього не знав, а на Юленкрукове запитання, чи офіцер з охорони біля Кишеньки розмовляв із королем, Юленклу відповів, що, звичайно, розмовляв, але Його Величність сказав, що сам хоче поговорити з генерал-квартирмейстером. Тієї хвилини й король підїхав до Юленкрука. Армія не тільки не зупинилася біля Кишеньки, а стрімголов, безтямно гунула до Тахтаївки, де, як усі вірили, була готова переправа. Переправа, яку взагалі хтозна чи можна було спорудити.

26. «Вони будуть битись, як я їм накажу»

Юленкрук розповів про труднощі з матеріалом та робочою силою, аби пояснити, чому він вважав, що армії треба було зупинитися біля Кишеньки. У відповідь король тільки промурмотів: «Ну так, я вертатимусь». Карл справді обернувся і відїхав, але недалеко: він розташувався серед луки біля річки, де під гарячим вітром почало збиратися дедалі більше обозу, артилерії та військових частин.

Оглянути берег Дніпра приїхав також Левенгаупт. Йому не сподобалося місце, яке Юленкрук вибрав для переправи, на його думку, воно скидалося на глухий кут, на пастку. Стурбований цим, він повернувся туди, де стояли його запасні коні, й зустрів драгунський полк Шліпенбаха, що також розташувався на тому місці. Стомлений, змучений через бігунку й нестерпну спеку, він почав шукати для відпочинку якогось затінку. Майор Русенкамп улаштував йому біля маркітантської підводи заслону від сонця, і генерал ліг. Минуло небагато часу, як Левенгаупт помітив, що йому в капелюх заліз горностай, і зловив його. Русенкамп та кілька інших офіцерів збіглись подивитися на спійману тваринку. А Левенгаупт подумав про себе і про свою армію: «Ми також, як цей горностай, самі в пастку вскочили». Він випустив тваринку на волю, «прохаючи Бога, щоб допоміг нам

такими ж неушкодженими з цього місця вийти».

Військові частини одна за одною спускалися з навколишніх узвиш на низовину, що тяглася вздовж річки, і зміщувалися з обозом. Утворилося неймовірне вариво з возів і людей. Ціла армія зливалася в одну розтягнену по березі масу, що сягала від околиць Переволочної до Тахтаївки. Безперечно, становище армії було непевне. Дорогу їм перепиняла широка повноводна річка Дніпро. З узвиштя, яке багато хто називав Піщаною горою і яким біля річки закінчувалася степова височина, можна було добре роздивитися прибережну долину. На помежів'ї між узвиштям і долиною видніли невеликі болота й мочари. Ближче до річки, на півдорозі між Переволочною і Тахтаївкою, лежало ще одне, довге болото, що утруднювало доступ до берега. Місце було відкрите, рослинність переважно тулилася понад болотами, навколо хат та вздовж річки; здебільшого то були кущі та миршаві дерева. Земля була піщана, суха й мало придатна на пасовисько для коней. Ворог, що навідав на шведів, міг би закрити їм єдиний вихід із долини (крім, звичайно, переправи через Дніпро), а саме, той шлях, яким вони дісталися сюди і який пролягав повз брід через Ворсклу біля Кишеньки, тобто повз переправу, альтернативну дніпровській. А якби той ворог ще й захопив довге узвиштя, з якого видно було долину біля річки, шведи виявилися б цілком беззахисними перед ворожою артилерією, що контролювала б велику частину берега. Трохи втішало те, що численні мочари попід узвиштям обмежува-

ли можливості прямого нападу росіян на долину. Але водночас ті мочари, звичайно, заважали пересуватися і шведському війську. Це, мабуть, і була найбільша вада позиції шведів: вона вкрай обмежувала їм простір для маневру. Коли б тепер їхньому війську не пощастило перебратися через Дніпро, воно буквально було б загнане в глухий кут. А якби шведи натомість надумали переправитися через Ворсклу, їм довелося б вертатися назад тим самим шляхом, яким вони добиралися сюди, тобто йти до броду біля Кишеньки.

Але так зразу, проти вечора 30 червня, повернути цілу армію було б дуже нелегко. Певна річ, що за таких обставин командування вже не вірило в можливість спорудження понтонного мосту, та переправа на човнах і плотах, що були під руками, вже почалася. До неї взялися Сільвер'ельм із трьома сотнями кіннотників, за ним Мазепа зі своєю охороною, небожем, жінками, обозом і великою частиною запорожців та козаків, а також шведський загін кінних вістунів. Вище по течії, у вибраному для переправи місці, навпроти двох невеликих островів, де ширина Дніпра сягала на добрий «гарматний постріл», у човни вантажили сідла, а коней заводили в річку, щоб вони долали її плавом. Труднощі очікуваної переправи виявилися швидко: Дніпро був широкий, швидкий, а сильний вітер завернув назад багато зв'язаних до купи коней. Мазепа зі своїми людьми також мали чимало човнів, але й у них не обійшлося без пригод, і багато цінних речей – грошей, золота й срібного начиння – забрала із собою пруд-

ка течія. Простим козакам, що були з гетьманом, наказано самим добиратися на другий берег. Здебільшого вони намагалися подолати річку плавом. Коней зв'язували по кілька до купи й заводили у воду, один із козаків тримав за повід першого коня, а решта пливли, поклавши голову на крижі переднього. Коли передній козак стомлювався, то відпочивав, тримаючись за кінську гриву або хвіст. Проте навіть козакам, звичним до такої переправи, було важко долати широку річку, і частина їх утонула.

Шведське командування поступово переконувалося, що переправа, мабуть, виявиться йому не до снаги. Дуже важко було б, щоб не сказати неможливо, перекинути цілу армію через Дніпро біля Тахтаївки. Але поки що від тієї переправи твердо не відмовлялися, не повертали зразу назад до Кишеньки й до броду через Ворсклу. Ще якийсь час трималися думки здолати цю велику річку. Генерали зібралися в одному з королевих наметів. Карл наказав Крейцові пошукати кращого місця на переправу, проте він, оскільки почало сутеніти, відклав огляд місцевості до світанку (трохи легко-важно, хоч і з цілком зрозумілих причин). Поки шведське командування зважувало, радилося, морщило лоби над мапами та планами, запала цілковита темрява.

Легко сказати: розвернути неповоротку перемішану масу возів, артилерії та війська і примусити її йти назад, але куди важче зробити це. Такий маневр вимагав великих зусиль, а крім того, його здійсненню напевне заважали й сильні пси-

хологічні перепони, принаймні поки ще не були випробувані інші можливості. Армія легко котилася на південь – позад неї був ворог, а спереду маячів порятунок. Повернення назад на північ, до броду в Кишеньці, безперечно здалося б хибним кроком: адже в північному напрямку були росіяни. Сама армія також перебувала в жалюгідному стані. Військові з'єднання, особливо ті, що недавно пережили крах під Полтавою, були пригнічені й налякані. Капрал-піхотинець Ерік Ларсон Смедпуст писав, що до Дніпра вони йшли «з важким серцем». Шведську армію опанувала гнітюча зневіра. До того ж, відколи вона вийшла з Пушкарівки, забезпечення харчами було вкрай погане. Обоз і військо рухалися окремо одне від одного, і загонам було дуже важко добиратися до своїх підвід із продуктами. Були солдати, що по три дні не мали ріски в роті. Загроза голоду, яка перед битвою витала над декотрими з'єднаннями, тепер стала дійсністю. І це ще не все. Тяжкий, квапливий марш майже не залишав часу на справжній відпочинок, тому і військові з'єднання, і генералітет були виснажені до краю, і солдати, й офіцери падали з утоми. Тож, мабуть, командування подумало, що нічого страшного не станеться, якщо армія зупиниться тут на ніч, щоб люди змогли відпочити й забезпечити себе харчами. Певне, вирішило, що росіяни навряд чи наздоженуть її протягом найближчих дванадцяти годин. Погляди на це розділилися, дехто з генералів вважав, що ворожому війську треба ще кілька днів, аби воно наздогнало шведів, та й тоді воно буде вис-

нажене, тому не таке вже й небезпечно. Сам король у душі загального оптимізму висловив думку, що «якби ворог мав намір іти навздогінці, то вже давно був би тут». Щоправда, загони Крейца протягом дня мали кілька сутичок із російськими силами, але то була тільки легка нерегулярна кіннота, що не мала великої ваги в бою. Її можна було не боятися.

Та поки найвище командування зважувалося, що і як зробити, велика частина армії вже ухвалила свою постанову і гарячково взялася виконувати її. Усі хотіли будь-якою ціною переправитися на другий бік. Тут треба згадати перебільшено оптимістичні і просто помилкові рапорти, які під час маршу передавали від колони до колони і які зводились до одного: командування знайшло місце переправи через Дніпро й забезпечило його охорону. Наче загіпнотизовані такою можливістю порятунку, колони нестримно сунули до Тахтаївки, спускалися в долину біля річки і бралися вниз до берега. Вечері 30 червня всі солдати й обслуга обозу, мабуть, були твердо переконані, що армія справді переправлятиметься через річку, і це переконання, певне, зміцнилося, коли вони підійшли ближче й на власні очі побачили, як переправлялися на другий бік кавалеристи Сільвер'єльма, кінні вістунни, а також Мазепа з усіма своїми людьми. Дуже сумнівно, щоб знайшлося багато таких, кому взагалі спадало на думку рятуватися іншим шляхом: переправлятися через Ворсклу і йти до Криму. Мабуть, усі бачили тільки одну можливість – здолати Дніпро й просуватися на захід або на південний

захід.

Солдати були такі налякані й розгублені, що прагнули тільки одного: будь-яким способом перебраться за широку річку. Проте човнів і плотів було небагато. Їх не вистачало на всіх. Наявні блаженські засоби переправи відразу почали шалено дорожчати. За умов цілковитого падіння дисципліни, деморалізації та паніки, керуючись гаслом «рятуйся, хто як може», люди кинулися вниз до берега й силоміць заволоділи плотами, що їх спорудили робітники Юленкрука. Той, хто не спромігся роздобути собі якийсь засіб переправи кулаками, відразу почав споруджувати його сам. Навіть декотрі полковники та інші вищі офіцери залишили свої з'єднання і взяли-ся до цієї праці. Ще інші, гнані страхом, відчайдушно шукали якогось дерева. Снігова брила покотилася згори і швидко обернулася в лавину. Розвалювали будинки, ламали підводи. Вояки перетрушували свої речі й вибирали найдорожче, що вони хотіли, рятуючись, узяти із собою. Спихали на прудку течію найхімерніші засоби до плавання: солдати намагались переплисти річку на накривках від ящиків із військовим спорядженням чи на цератових напиналах, на знятих із возів і зв'язаних до купи колесах без обручів, на зв'язаних підводах чи хистких плотах із тонких стовбурів молодих дерев.

Коней прив'язували один до одного й заганяли в річку. Солдати, що не змогли роздобути собі ніякого засобу для переправи, пробували переплисти річку, хто тримаючись за щось, що не тонуло на воді, а хто і без нього. Але річка, як

уже згадувано, була широка і швидкоплинна. Сильний вітер ще дужче ускладнював переправу. У воду заходили по 10—20 чоловік, але на другий берег вибиралися переважно лише кілька з них, решта тонула. Складається враження, що більшість тих, хто зважився плисти, загинули у воді. Ті, що залишилися на березі, із жахом спостерігали, як течія поглинала одного за одним і людей, і коней, від чого їхнє бажання подолати річку вплинь трохи зменшилося. Їм здавалося, що спроба переплисти Дніпро – справжнє самогубство. Ескадронний священник Смоленського кавалерійського полку пише: «Побачивши, з яким лементом люди перебираються на той бік, я та інші зі мною зважили, що радше залишимося всім гуртом і хай буде що буде, бо ж це легше випробування, ніж самим заповідати собі смерть у воді».

Змагання за нечисленні засоби переправи тривали далі. Люди билися і штовхали одні одних у воду. Тим, кому щастило з різними пригодами загарбати якийсь засіб переправи, інші пропонували великі гроші, щоб вони взяли їх із собою. Охоплені розпачем солдати один поперед одного пропонували гроші за надію на порятунок, ціни в паніці швидко росли: місце на одну особу коштувало 10, 20, 30, аж до 100 дукатів. Тієї ночі ключем до порятунку були гроші. Спритні людя ганяли свої вутлі суденця туди й назад уперек широкої річки, мов човники у ткацьких верстатах. Вечір перейшов у ніч, і шведська армія, надломлена в душі жахом поразки, й далі розпадалася по швах.

У цьому становищі шведське командування переймалося двома речами. По-перше, усе ще зважувало, яким шляхом повинна йти армія. А подруге, наполегливо й багатослівно вмовляло Карла негайно залишити армію і переправитися через річку.

На думку Юленкрука, тепер, коли надія на переправу через Дніпро все меншала, лишалося три можливості: повертатися назад у глиб України, йти далі до кримських татар або дочекатися росіян і дати їм останній, відчайдушний бій. Перша можливість була найгірша в тодішньому становищі, коли не доводилось очікувати якоїсь підтримки козаків. Король хвилину погрався думкою про новий бій, але відразу наштовхнувся на злякані заперечення генералів. Юленкрук сказав: «Тепер солдати такі розгублені, що коли вони побачать ворога, то більшість їх здадуться в полон, а решта потоне в річці». «Вони будуть битись, як я їм накажу!» – гостро заперечив король. Генерали занепокоїлися й почали вмовляти короля, щоб він спробував урятуватися. Левенгаупт став навколішки перед ліжком короля і крізь сльози почав пояснювати йому, в якому становищі перебуває армія, але король нетерпляче відштовхнув його від себе і просичав: «Ви, генерале, самі не знаєте, що кажете». Незважаючи на догану, Левенгаупт не замовк, а похмуро, в чорних барвах повів далі мову про те, що в такому, як тепер, становищі «воякам доведеться або йти в полон, або їх усіх повбивають». Думка про останню апокаліптичну битву все ще крутилася в голові ко-

роля, бо він відповів на це відважно і безоглядно: «Так, але спершу гримне бій». Королеві довелося витримати справжню атаку вмовлянь. Ціле стовпище вищих офіцерів, людей, належних до королівського двору, та радників крізь плач і стогін прохали, благали Його Величність рятуватися, не наражатися на небезпеку попасти в полон. (Можливо, за цими наполегливими пропозиціями, крім безперечно щирої турботи про короля, в декого ховався страх, що Карл, – коли він залишиться, – здійснить той намір, який десь мрів йому в голові: пошле армію на масову гримучу загладу.) Нарешті король погодився. Він урятує собі життя, переправившись через Дніпро, але тільки за однієї умови: армія повинна йти до Криму.

Новим головнокомандувачем призначено Крейца. Коли Левенгаупт почув про це, а також про те, що сам він має супроводжувати короля під час переправи через річку, то, за своєю звичкою, запідозрив у цьому підступ проти нього й відразу викликався перебрати команду армією на себе. Король погодився. Заплановано, що король у супроводі вищих офіцерів і невеликої охорони якомога швидше переправиться через річку. Армію чекав тяжкий і ризикований похід, тому цим заходом пораненого Каролуса хотіли вберегти від усіх можливих небезпек. Королівський гурт мав посуватися далі степом у напрямку турецьких теренів, а саме до міста Очакова на Чорному морі. Армії належало знищити весь обоз, щоб якомога полегшити собі переправу через Ворсклу.

А потім рушити лівим берегом Дніпра до Криму. Із Криму армія повинна була податися до Очакова, де на неї вже чекатиме король.

Армія отримала наказ спалити всі підводи і вантаж, а звільнених коней віддати пішим, щоб усі мали на чому їхати. Запаси харчів також належало розділити між усіма. Кожен полк повинен був узяти стільки боєприпасів, скільки солдати могли понести із собою. Належало також спорожнити польові каси й розділити між солдатами гроші. Жодному полкові не дозволено робити спроби перебратися через Дніпро; всі мали бути готовими вирушити на світанку в похід. Намірялися також розв'язати проблему з нестачею офіцерів у піхоті. А ще спалити стяги тих рот, у яких залишилося надто мало солдатів. Скликано всіх майорів і ознайомлено їх із цими наказами.

Тимчасом як вищі офіцери передавали своїм підлеглим ці нові накази, командир лейб-драгунів Ернестедт попросив зустрічі з королем і заявив, що обіцяє до сьомої години ранку переправити свою частину через Дніпро. Чи можна отримати дозвіл на це? Карл відіслав Ернестедта до Крейца. Після коротких роздумів той задовольнив його прохання, дав дозвіл лейб-драгунам переправлятися через Дніпро. Це була ще одна помилка.

Нові накази, видно, не дуже втихомирили розтривожених людей. Наказ спалити весь обоз викликав чимало «крику й нарікань», оскільки багато офіцерів, а надто вищих, мали ве-

ликі дорогі вантажі, і з воєнною здобиччю, і з особистими речами. Коли в одних полках, слухняно виконуючи наказ, спалили все, що в них було, то в інших затягували цю роботу. Не дотримувано й суворої заборони спроб переправитися через Дніпро. У цій напруженій атмосфері досить було побачити лейб-драгунів, що переправлялися з дозволу найвищого командування, щоб це спонукало чимало полків піти за їхнім прикладом. Безглузде спорудження плотів не припинялося і в густій темряві. Було важко або й неможливо втримати людей. На другий берег переправлено частину хворих і поранених; як можна було сподіватися, багато з них зникло у дніпровських чорторях.

Король сидів у своєму повозі і все ще обговорював план відступу. Навколо повозу зібрався невеликий гурт готових у дорогу людей, що напружено чекали від'їзду. Доходила десята година вечора, пора було вже починати переправу. Юленкрук, що також отримав наказ супроводжувати короля, витяг із повозу наклеєну на дошку мапу й передав її Левенгауптові, показавши на ній генералові, через які місцевості армія недавно пройшла і де вона перебуває тепер. На допомогу Левенгауптові з військом під час переходу до Криму король залишив також татарських провідників. Нарешті настав час прощатися. Левенгаупт побажав усім щасливої дороги і сказав, що має одне прохання. «Яке?» – запитав Карл. Генерал попрохав короля подбати, «щоб моїй нещасній дружині й дітям у разі моєї смерті не довелося за мою вірну службу

йти з торбами». «Ваше прохання буде виконане», – відповів король і простяг Левенгауптові руку, яку той поцілував. Повіз шарпнувся, рушив з місця і поїхав у густу темряву.

Долаючи добрих п'ять кілометрів до переправи напроти островів, повіз трохи поблукав у темряві, але врешті знайшов потрібну дорогу.

Найперше були перевезені драбанти, яких після знекровлення під Полтавою залишилося близько 80 чоловік. Серед них був і писар драбантів Норшберг, одягнений у синій мундир свого командира, капрала Яна Ереншельда, підперезаний карабінним паском і з ладівницею. Його перевезли човном із кількома мішками документів і касою драбантського корпусу. Зійшовши на берег, Норшберг сів біля води, а човен повернувся по нову партію людей. Королівський повіз спустили у два довгі, зв'язані до купи човни, де на веслах сиділо 12 драбантів. Для додаткового супроводу перевезено ще більше кіннотників і 200 піхотинців зі Седерманландського полку під командою майора Сільверспаре. Щоб посадити цю піхоту на коней, їх кілька сотень узяли з обозу і переправили на другий берег. Коней переганяли або окремими табунами, або тягли за човнами, в яких сиділи люди. Жменька човнів, що їх мала армія, ненастанно снувала туди й назад, але перевезення тривало довго і було сповнене небезпек. Частину возів, які вважали за конче потрібні, переправили розібраними і знов зібрали на другому березі. Перевезли також досить багато поранених, але то були майже

самі офіцери, бо, як гірко пише один з учасників переправи, човнів було «не більше, ніж вистачало для високих і значних осіб, щоб вони зручно переправилися». Серед перевезених через Дніпро тієї ночі були генерал-майори, полковники і підполковники, генерал-ад'ютанти, два керівники канцелярії, двірський інтендант, військовий радник, єпископ, багато канцеляристів і вісімнадцять священників. Крім них, переправлено чимало двірської челяді: конюхів, куховарів, ремісників, служників, колишнього чашника й накривача столу та інших. Пацюки тікали з корабля.

Один із тих, хто перетнув Дніпро, був двадцятисемирічний німець-гобоїст, що служив у лейб-гвардії. Звався він Йоган Якоб Бах і перебував музикантом під шведськими прапорами від 1704 року. (Коли він завербувався до війська, його менший брат, талановитий юний органіст Йоган Себастьян Бах, дуже засмутився. Мабуть, цей на три роки менший брат намагався вмовити Йогана Якоба залишитися вдома і між іншим змальовував усі ті страхіття, що загрожували йому на чужині. Проте Йоган Якоб не послухався, і як він уже наладнався прилучитись до шведської армії, його дев'ятнадцятирічний менший брат скомпонував фортепіанний твір «Каприччо на від'їзд улюбленого брата».) Частина офіцерів та солдатів зробили так само, як Йоган Якоб: знехтували наказ, на власну руку переправилися через річку і приєдналися до королівського загону. Загалом через Дніпро переправилося близько 3 000 чоловік: шведів, запорожців та козаків.

Коли король зі своїм супроводом зник у темряві, просту-ючи до переправи, і Левенгауптові, і Крейцові, мабуть, по-легшало на душі. Ті, хто тепер відповідав за армію, почували себе геть виснаженими, немовби зламаними психічно, – то була реакція на страшну поразку й довгий, тяжкий відступ. Виставлено вартових і дозір. Три передові сторожі розмісти-ли на узвишші вздовж берега, а четверту далі на пагорбі бі-ля дороги, що вела до Переволочної. Пізно вночі отримано повідомлення, що біля Піщаної гори з'явилися ворожі коза-ки та калмики, але ні Крейца, ні Левенгаупта ця звістка не стривожила. Адже протягом дня шведи мали сутички з їхні-ми загонами, і ми вже казали, що ті загони не були великою загрозою. Левенгаупт ще якийсь час гасав по табору, шука-ючи провідників, та скоро йому далася взнаки втома і те, що він був невиспаний. Він заліз в один із наметів, який зали-шився після короля і в якому нікого не було, ліг просто на землю, загорнувся в сурдут і заснув. За якийсь час до того самого намету зайшов Крейц і також ліг і заснув. Вони спа-ли, ніби на світі не було ніякої небезпеки.

27. «Захищатися чи здаватись у полон?»

Мабуть, Левенгаупт і Крейц пішли на спочинок із думкою, що мають під своєю командою колишню королівську армію, незвичайно дійову військову машину. Але протягом останніх днів та машина зазнала нечуваної кількості ударів, важливі її деталі поламалися чи погубилися, триби більше не зчіплювались один з одним так, як повинні були зчіплюватися. Військова машина зносилася, зіпсувалася і потрощилася.

Минуло зовсім небагато часу, як Крейц урвав свій відпочинок. Він устав і торкнув за руку Левенгаупта, що лежав поряд із ним. Той виринув із глибокого сну й почув, що Крейц питає, чи йому «не наказати полкам сідати на коней». Генерал схопився і, ще сонний, відповів: «Наказуйте, я зараз буду з вами». За полотнищем намету темрява почала вже рідшати і смужка світла на краю чорного неба заповідала новий день. Надворі Крейц зібрав вістових і звелів їм їхати до з'єднань із наказом сідати на коней. Сам він також сів на коня й поїхав між довгими рядами полків, даючи їм той же наказ. За ним біг, остаточно прочунавшись зі сну, Левенгаупт і гукав своїх служників, щоб вони привели йому коня. Але не було ні служників, ні коня, тож він пішки добрався до найближчого полку драгунів Меєрфельта і крикнув їм по-німецькому: «На коней, на коней, пора вирушати!» Була десь друга

година ночі.

Уранішня зоря осяяла військо, що й далі розпадалося. Останні накази, отримані пізно ввечері, були виконані тільки частково. Сила-силенна солдатів і досі працювала на березі, намагаючись переправитися через річку. Розігрувалися трагікомічні сцени: плоти, споруджені із зв'язаних до купи тонких жердин чи возів, стояли на міліні неподалік від берега з людьми, що не змогли далеко виплисти на них. У декотрих полках не було половини солдатів, вони й далі робили відчайдушні спроби переправитися. У темряві полки змішалися з обозом, спричинивши нелад і плутанину. Підводи позастрягали у мочарах і баюрах. Наказ спалити обоз не був виконаний до кінця. У декотрих полках знищення його було припинене, і безліч підвід і хур стояли неторкані. Каси й досі не були розділені, навіть боєприпаси та харчі не роздано солдатам. Тієї ночі настрої у людей формувала дивна суміш втоми, байдужості й нестямного страху. Одні, виснажені до краю, махнули на все рукою, кинули працю і вляглися спати. Інші, охоплені жахом, відчайдушно споруджували плоти й робили шалені спроби переправитися через річку. Дисципліна, той залізний обруч, що з'єднував армію в одне і спонукав її діяти, дала тріщину. Старші офіцери самі брали участь у забороненій переправі або давали на неї мовчазну згоду.

Солдати не вельми поспішали сідати на коней. Крейц покликав до себе двох полковників, добре вилаяв їх і звелів

«негайно посадити всіх на коней». У Левенгаупта теж виникли труднощі. Єдиною відповіддю драгунів Меєрфельта на його рішучий наказ сісти на коней була мовчанка. Він сам пише: «Ніхто з них не озвався жодним словом, усі дивилися на мене, як на божевільного». Його вимога знайти командира також була зустрінута глухою мовчанкою. Кіннотники стояли нерухомо, наче кам'яні боввани, німі й холодні, тільки люто дивилися на нього. Левенгаупт подався далі так само пішки. Час минав, але врешті генералові пощастило знайти офіцера того полку, якому він і доручив посадовити Меєрфельтових драгунів на коней.

Солдати лежали в траві за спутаними кіньми й читали невеличкі молитовники. Після короткого моління вони сіли на коней. Розпорошені гурти кіннотників дуже повільно почали збиратися під штандарти в похідні колони.

Перед дальшою дорогою, крім збору полків, треба було залагодити ще кілька невідкладних справ. Між іншим, належало роздати гроші. Крейц звелів зібрати підводи з касами до кінного лейб-полку. Це було важке завдання, бо підводи з касами стояли в різних місцях, до того ж, декотрі позастрягли в болоті. Малося на увазі зібрати всі каси разом біля кінного лейб-полку, а тоді скликати всіх полкових квартирмейстерів та комісарів для розподілу грошей. Стежити за тим, щоб кожен полк отримав належну йому частину того спільного добра, доручено Абрагамові Седергольму – молодому секретареві, що був пристав до загонів Роса і втратив сво-

го запасного коня з коштовним вантажем. Коли Седергольм обмірковував з Крейцом, як краще провести розподіл кас, їхню розмову урвали постріли.

До Крейца підїхав ротмістр і доповів, що з передових сторож надходять рапорти про ворожий наступ. Виявилось, що російська кавалерія рушила в атаку на ті сторожі, що стояли вздовж узвишшя. Шведські солдати після короткого опору відступили до розташованих біля річки частин. Росіяни погналися за ними. Крейц квапливо відіслав вістового до Левенгаупта, а сам поїхав у напрямку узвишшя. Там він зустрів гурт шведських кіннотників, що стрімголов тікали від великого загону козаків, які гналися за ними. Коли кіннотники побачили офіцера високого рангу, в декого з них прокинувся бодай словесний героїзм: не припиняючи шаленої їзди, вони почали гукати своєму корнетові: «Стій, поганцю, який із тебе офіцер, ми тебе заколемо шпагою, стій, якщо ти справжній вояк, а не страхополох!» Та Крейцові все-таки пощастило зупинити їх, і вони разом із солдатами другої передової сторожі відігнали козаків назад. З'явилися нові загони козаків, але вони здебільшого скупчувалися навколо лівого крила шведських з'єднань, ближче до обозу, що стояв на березі Дніпра.

Шведські кавалеристи зупинилися. Оглянувшись назад до річки, Крейц побачив Меєрфельтових драгунів, що їхали в його напрямку, і попросив у них підкріплення. Дві їхні роти відразу приєдналися до Крейцового загону, що рушив далі.

Росіяни ще трохи відступили, і шведська кіннота змогла захопити два пагорби. З них Крейцові видно було всю рівнину. Те, що він на ній побачив, мабуть, приголомшило його.

Вишикувані похідні колони внизу біля річки вже отримали наказ вирушати, коли зі стрімкого краю узвишся долинув ляск мушкетних залпів. Передні полки однаково рушили з місця й почали спинатися узбіччям нагору. Шведський дворянський прапор – невеликий загін десь із 300 чоловік під командою полковника Андерса Рамсверда – мав завдання охороняти під час походу артилерію. (Дворянський прапор складався із завербованих найманців, що їх оплачувало шведське дворянство; ця військова частина мала давні традиції, які брали свій початок ще в XV столітті, від Еріка Померанського.) Найближче до Дворянського прапора стояли упландські драгуни, що також приєдналися до нього. На них раз по раз нападали козаки. Кавалеристи остаточно з'ясували для себе, що означає та стрілянина, коли піднялися на височину: вони побачили цілий корпус російського регулярного війська, вишикуваний у *ordre de bataille*, що мав форму півмісяця. Він був готовий до наступу. Росіяни таки догнали шведську армію.

Те саме зі свого пагорба побачив Крейц. Перед ним на рівнині простяглася ледь вигнута бойова лінія. Корпус був складений з різних військ, переважно з кавалерії, але також із піхоти, артилерії та нерегулярної кінноти. Що сили переслідувачів були такі різноманітні, для шведів, мабуть, виявилось

великою несподіванкою. Командував ними Меншиков, який тепер їхав далеко попереду, з передніми частинами, щоб глянути на розташування шведів. Піхотинці під час походу були посаджені на коней, часом по двоє на одного коня, тому й не відставали від кавалерії. Ця дивовижно проста знахідка росіян дозволила їм узяти із собою незамінний Семенівський полк, елітне з'єднання з гвардійської бригади російської армії. Той піхотний полк був поставлений посередині бойової лави. Їхні запасні коні стояли довгим рядом ледь позади лави. На крилах розташувалися десять драгунських полків. Як уже згадувалося, корпус росіян мав із собою навіть артилерію. Небагато: мабуть, шість 3-фунтових гармат Семенівського полку і ще кілька 2-фунтових, що належали з'єднанням драгунів. Ті гармати були висунені на край узвишшя і стояли за нещільною заслоною нерегулярної кінноти та передніми частинами війська – тими, що нападали на шведську передову сторожу. Російське військо загалом нараховувало 9 000 чоловік. Крейц послав вістуну з повідомленням про те, що він побачив: росіяни йшли просто на них, просто на розладнану армію в долині біля Дніпра.

Коли приголомшлива звістка, що росіяни догнали їх, дійшла до кожного, по армії знов прокотилася хвиля страху й паніки. Нові юрми солдатів кинулись у Дніпро, і з кіньми, і без них. Серед людей біля річки був і батальйонний священник Свен Агрель. Він народився 1685 року в Турупській парафії провінції Галанд. Навчатися на священника він почав

у 17 років (цілком виправданий вибір фаху, оскільки його батько був священиком), але висвятився лише близько чотирьох місяців тому, – певною розрадою в такому пізньому висвяченні було те, що воно відбувалося у присутності короля. Свен уже спакував найдорожчі йому речі у дві валізки і в брезентову торбу, сподіваючись, що зможе забрати їх із собою на другий берег. Та з переправою нічого не виходило, він на власні очі бачив, яка колотнеча панувала на березі, бачив, які там зчинялися бійки, й чув, які скажені гроші пропонували за одне місце. Сам він сторгувався з двома кавалеристами, що мали пліт і обіцяли взяти його трохи пізніше. Проте вони цілий вечір не показувались, і ніч Агрель провів біля води, прилігши на своїх речах. Тепер молодий священик стривожено ходив навкруги, шукаючи тих кавалеристів та їхнього плоту, але ніде не знаходив їх. За якийсь час він кинув пошуки й вирішив краще знайти свій полк і з'ясувати, чи не трапиться там якийсь інший спосіб переправитись. Дорогою від річки він побачив знайоме обличчя – майора того самого полку Свена Лагерберга, який упав поранений наприкінці битви, по якому пройшла потоптом російська лава і якого врешті врятував один драгун. Добре покалічений, Лагерберг їхав до річки, лежачи на похідному ліжку, прилаштованому між двома кіньми. Майор розповів, що «в полку і не думають перебиратися на другий берег», і попросив Агреля залишитись біля нього і «провести його до того місця, звідки переправлявся король». Ця пропозиція сподоба-

лась Агрелеві, і вони подалися до переправи навпроти островів. Там охоплені панікою солдати утворили таку тісню, що крізь неї важко було пробитися. Ліжко з Лагербергом понесли у воду назустріч одному з човнів. Коли майора підняли в човен, веслярі хотіли негайно викинути його за борт, мовляв, наказано перевозити тільки власні речі короля. Почувши, що його може спіткати, майор у розпачі вихопив свої пістолі і сказав, що «прострелить голову тому, хто зважиться викинути його». Така переконлива погроза подіяла, і майор та священник, що супроводжував його, залишились у човні, але їм довелося покинути на березі більшість своїх речей. Священик зміг узяти тільки торбу, а Лагерберг два кошики з харчами. На цьому небезпека не скінчилася. Нажахані солдати й далі набивалися в човен, і він мав от-от піти на дно. Агрель уже скинув одяг, готуючись плисти. Але з човна у воду полетіли речі та кілька зневажених служників, і відразу човен вирівнявся. Щедро обдаровуючи ударами і штурханами тих бідолашних, що пробували вчепитися за борти, веслярі відпливли на другий бік Дніпра.

Звичайно, переправитися на той бік було так само важко, якщо не важче, ніж раніше, бо тепер біля річки не можна було роздобути жодної деревини. Більшість тих, хто намагався переплисти Дніпро, потонули. Пересвідчившись, що російська армія наздоганяє їх, ті, хто досі намагався зберегти своє добро, взялися нищити його: одні палили підводи, інші топили в річці свої речі, – наприклад, меблі.

Приналежні до російської армії козаки обминули з лівого боку шведські передові сторожі й кинулися вниз до берега, де було повно солдатів і стояв обоз. Вони напали на розладнані шведські загони, а тоді влаштували грабіжницьку оргію серед підвід, що стояли вздовж берега. До рук їм попало багато підвід із полковими касами.

Тільки-но досягши протилежного берега, Свен Агрель перестрибнув у невеликий човен, що плів назад, аби, якщо пощастить, забрати свого коня й решту залишених своїх та майорових речей. Ця виправа заповідалася на дуже ризиковану через козаків, що юрмилися над річкою. Наражаючись на смертельну небезпеку, Агрель таки виліз на берег і захопив одну з Лагербергових валіз – на більше він не насмілився. Російські кіннотники підїхали до самої річки й почали заганяти в неї шведів. Нажаханим шведським солдатам не було куди тікати, крім до блаженьких човнів та інших плавальних засобів, що погойдувалися при березі на воді. Невеликий човен, яким Агрель повернувся по ріці, почали штурмувати юрми втікачів. Ті щасливці, що опинилися в ньому, люто били по руках решту нещасних, які розпачливо чіплялися за борти, і кидали їх напризволяще. Агрель, штовхаючи поперед себе човна, брів річкою, поки вода досягла йому до шії, – мовляв, на такій глибині вже «ніхто не зможе добратися до нас». Опинившись у човні, він озирнувся на берег і побачив, що там безперешкодно орудують козаки й калмики: вони гребли все підряд. У їхніх руках опинилися й

Агрелеві валізи, в яких серед інших речей був його докладно ведений щоденник. (У ньому він, між іншим, підрахував пройдений шлях відтоді, як він залишив батьківський дім, до цього дня, 1 липня 1709 року: вийшло 729 і три чверті шведських миль.)

Шведи, які переправилися на другий бік Дніпра, бачили, що сонце вже зійшло і навіть підбилося вгору, а шведське військо й досі стояло в долині біля річки. Звідти долинали гарматні постріли й видно було, як там кружляє російська нерегулярна кіннота. Це їх спантеличувало і тривожило. Король, прикинувши, що має достатній супровід, ухвалив негайно повернути назад переправлений уночі лейб-драгунський полк, – ця ухвала дуже розчарувала і командира того полку Ернестедта, і самих драгунів, які з такими труднощами долали Дніпро.

Коли шведи помітили вишикуване в бойову лінію російське військо, воно ще не зовсім перетнуло їм шлях до Ворскли і до броду в Кишеньці. Ішлося тільки про те, чи вони зможуть відірватися від готових до нападу росіян. Навряд чи шведи уникнули б переслідування, не вступаючи в бій, бо через невігідне розташування в долині вони мимоволі завели самі себе в пастку. А через загальну розгубленість і нелад у війську вони прогавили навіть ту невелику можливість, яка ще в них була.

Російське військо бойовою лавою рухалося вперед, поволі, проте неухильно наближаючись до тієї єдиної дороги,

якою шведам можна було відійти з долини. Нарешті ліве крило росіян зайняло позицію поблизу дороги, що повз Переволочну вела до Кишеньки. Таким чином шведське військо практично опинилося замкненим у пастці. Щоб іти далі, воно мусило пробиватися, отже, тепер бою вже не можна було уникнути. Довгий ряд розтягнених колон розвернувся ліворуч і став лицем до стрімкого краю узвишся й до російської армії. Шведи приготувалися до бою і згрупували наявну артилерію. Жерла гармат були спрямовані на росіян, що наближались до краю узвишся.

Левенгаупт був розгублений: що робити? Він не мав надії на перемогу в бою з росіянами своєї тепер розпорошеної і стривоженої армії. Мабуть, відчайдушно намагаючись виграти час, – щоб підтягнути військо й підготуватися до бою чи прориву, – він вирішив почати переговори з росіянами. (Цей вчинок можна порівняти з ухвалою короля послати до них Меєрфельта.) Хто стане парламентом, було відомо. Ще напередодні ввечері і рано вранці до Левенгаупта звертався прусський військовий аташе фон Зільтман, вимагаючи дозволу перейти до росіян. Тепер Левенгаупт наказав підполковникові Траутветеру дати фон Зільтманові барабанщика й послати його до росіян із повноваженнями почати з ними переговори про замирення. Прусак узяв барабанщика та всі свої речі й подався через вишикувані лави шведського війська до російської лінії. Шведській передовій сторожі, мабуть, не було повідомлено про цей захід, бо вона відкрила

вогонь по маленькому гурту людей, коли він проїздив повз них. Парламентери вчвал промчали крізь густий град куль, що свистіли навколо, але врешті неушкодженими досягли російських ліній. Там пруссака зустрів генерал-ад'ютант і запитав, хто він такий, а почувши відповідь, відразу повів його до Меншикова. Після неминучого обміну чемними фразами фон Зільтман сказав, що його послав командувач шведських сил із дорученням почати переговори про замирення. Меншиков сказав, що отримав чітку вказівку від царя: шведське військо мусить або битися, або здатися в полон. Російський полководець міг запропонувати їм тільки капітуляцію, але капітуляцію на добрих умовах. Шведського барабанщика відіслано з таким ультиматумом самого назад до своїх.

Повідомлення про російський ультиматум Левенгаупт отримав через Крейца. Генерал тоді саме щосили намагався зібрати до купи полки й підготувати їх до бою, хоч великих успіхів у цих своїх намаганнях не мав. Крейц під'їхав до Левенгаупта й передав йому пропозицію росіян про капітуляцію. Обидва вважали, що становище вкрай тяжке. Левенгаупт вирішив ужити таких заходів. По-перше, перевести наявні полки на кращу позицію. Тепер ціла армія була скупчена під самим узвишшям і російська артилерія зверху мала змогу поливати її нищівним вогнем. Шведи стояли просто під жерлами російських гармат, тієї хвилини безборонні, мов отара овець. Послано наказ, щоб ціла бойова лава посунулася трохи вправо, на невелику луку. Але шведському

керівництву потрібен був ще час, бо його сили не були цілком зібрані і впорядковані. Крім того, треба було дати змогу королівській групі якомога далі відійти від Дніпра. Другий Левенгауптів захід мав на меті якраз виграти той потрібний час.

Він наказав Крейцові самому поїхати на переговори до росіян і «якомога розтягти своє перебування там».

Переправлених на другий берег Дніпра шведів охоплювала дедалі більша тривога. Була вже десята година, а військо не рушало з місця. Ставало все очевидніше, що росіяни справді догнали армію Левенгаупта; невдовзі вони самі побачили на другому боці річки регулярне російське військо.

Приблизно за чверть до десятої королівський загін рушив від берега Дніпра на південь через степ. Сам король їхав у повозі, а решта посувалися вперед, хто як міг. Багатьом пораненим, незважаючи на біль і незручність, довелося їхати верхи. Були й такі, як, наприклад, священник Агрель, що залишилися без коней, і їм довелося, перевісивши чоботи через плече, йти пішки. До Очакова треба було здолати 35 миль у спеку порожнім степом, де не було ані лісу, ані бодай кущів. Один по одному шведи зникали у високій траві.

Становище шведської армії було скрутне. Щоправда, вона була трохи потужніша за російську – близько 12 000 чоловік проти 9 000, – але тільки чисельно. Чимало шведських з'єднань і досі були розпорошені. Сам Левенгаупт вважав, що добра половина солдатів і далі перебувала на березі

Дніпра, надаремне силкуючись переправитися на другий бік. Звичайно, російська армія втомилася від форсованого маршу назирці за шведами, але її бойовий дух напевне був дуже високий після перемоги під Полтавою. А серед шведів, що попри все зібралися таки під свої прапори, панувала тільки розгубленість, понура байдужість і відраза до війни. Поставлені перед загрозою ще однієї битви, до того ж битви з дуже непевними наслідками, шведські вояки почали перекидатися до росіян: офіцери, унтер-офіцери, солдати, служники й інша челядь об'єднувалися в гурти по 5, 10, 20 осіб і перебігали до російських лав.

Крейц узяв із собою полковника Дюкера та капітана Дугласа й поїхав до російських позицій. Їх відвели до Меншикова, що розташувався на високому пагорбі, звідки йому видно було шведські сили. У розмові, яку він почав зі шведськими офіцерами, російський полководець назвав себе християнином, що хоче уникнути пролиття крові і тому пропонує «пристойну капітуляцію». Крейц спробував опиратися, мовляв, росіяни «не з дітьми мають справу», але Меншиков і не подумав його переконувати, а просто запропонував, що коли шведи здадуться, то й офіцерам, і солдатам залишать усе їхнє добро, і те, що в обозі, також. Крейц попросив годину на роздуми, після чого Дюкер і Дуглас подалися з російськими офіцерами до шведських лав із пропозицією Меншикова. Крейц залишився.

Тепер Левенгаупт опинився перед остаточним вибором:

зважитись на бій чи здатися в полон. Звичайно, шведське військо було в жалюгідному стані, але все ж не в такому, щоб не мало жодного шансу пробитися. Російські з'єднання, як уже згадувано, були виснажені, а шведська кавалерія попри все не зовсім утратила свою боєздатність, а надто ті її з'єднання, що під час битви перебували поза небезпекою в обози чи в багатьох сторожах уздовж Ворскли. Обхід росіян із лівого боку з одночасною рішучою атакою на їхнє ліве крило, можливо, відкрив би їм шлях до броду в Кишеньці. Багато хто серед військових вважав, що прорив мав би вдатися. У декотрих з'єднаннях на повну силу готувалися до бою, щоб пробитися з оточення, солдати запасалися харчами й по змозі спекувалися зайвого вантажу.

Але існували й згадувані вже від'ємні чинники, що промовляли проти бою. Шведське військо не було остаточно зібране до купи, і в ньому й досі панував страшний нелад. Бойовий дух дуже впав. Шведське керівництво спробувало використати виграний час для наведення ладу в з'єднаннях, але великого успіху не домоглося. Крім того, в декотрих з'єднаннях було дуже сутужно з боєприпасами. Ще однією обтяжливою обставиною, яка справді засвідчувала, що бойовий дух армії став дуже низький, був перехід шведів на бік росіян. Левенгаупт був дуже обережним полководцем, до того ж великим песимістом. Цілком природно, що скрутне становище шведської армії бачилося йому в найчорнішому світлі, без найменшого проблеску надії. Протягом тих гнітючих го-

дин над його думками, певне, дуже тяжів болісний досвід, який він щойно виніс з-під Полтави, де на власні очі побачив, який страхітливий, непідвладний жодному контролю хаос може викликати падіння бойового духу. Там він повів більшість шведської піхоти просто на загин. Сам він називав ту подію, що, мабуть, сколихнула його до глибини душі, жертвуванням невинних. Левенгауптове ставлення до своїх солдатів було виразно патріархальне, а це означало, що їхню слухняність і підлегле становище він сприймав як належне, водночас піклуючись про них і перебуваючи в якомусь сентиментальному зв'язку з ними. Левенгаупт відчував відповідальність за армію та за її солдатів.

Для Левенгаупта і його колег із генералітету вояки були не просто гарматним м'ясом. У шведській армії генерали надто близько стикалися з вояками, а тим більше з битвами, щоб дивитися на солдатів як на щось безлике, як на річ, а не живу людину. Вони ходили із солдатами в бій, бачили, як їхні накази несли людям смерть, та й самі деколи ставали каліками і гинули. Крім того, армії були не дуже великі, і солдати (часто наймані, та ще й за великі гроші) були надто дорогі в буквальному значенні цього слова, щоб ними розкидатися. Гарматне м'ясо – винахід багато пізнішої доби, а саме, доби індустріалізації з її індустріалізованими війнами, в яких люди у велетенських, складених із призовників арміях ставали сировинним матеріалом поряд з іншими матеріалами, доби, коли генерали жили в добровільній ізоляції, далеко від ре-

альності полів бою, нітрохи не стикаючись зі страхітливими наслідками своїх наказів. Це не означає, що у феодальних війнах полководці з погляду етики стояли вище – бійня є бійнею, незалежно від того, чи ти її бачиш, чи ні, – але спосіб їхнього керівництва боєм був інший, і це мало свої наслідки.

Бій міг закінчитися дуже погано, а в голові вразливого, схильного до песимізму Левенгаупта «міг закінчитися» обернулось у «мабуть, закінчиться», що загрожувало перерости в «закінчиться». Потім він пояснював, що то був би не звичайний бій, а швидше бійня чи різанина, і посилати в нього солдатів означало б «вести нещасних людей на забій». Хоч яке тенденційне й загострене це формулювання, воно, безперечно, віддзеркалює генералову чесну, хай навіть не зовсім об'єктивну оцінку становища. В його очах кривава бійня, що загрожувала шведам, не мала глузду, він не міг узяти на себе відповідальність за таку «чванькувату браваду». Можливо, тут найбільшу роль відіграла Левенгауптова побожність. Він вірив у Бога, у живого Бога, що вимагав звіту й відповідальності. Звичайно, він міг послати військо в наступ тільки на те, щоб виправдатись перед королем і своїми сучасниками, адже добровільний полон безперечно вважали ганьбою. «Але я більше боявся всевидючого Бога, що суворо карає за свідоме вбивство, ніж соромився такої ганьби», – каже сам генерал. Може, образ катастрофи 28 червня, що міцно засів у його пам'яті, не давав йому розважно обмірковувати свої дії. Він справляє враження вояка, який

надто багато набачився крові і, усвідомлюючи, що може побачити її ще більше, не витримує і втрачає мужність. Можливо, Левенгаупт хибно оцінював становище і тільки уявляв собі, що виграти бій набагато важче, ніж це було б насправді. Але, знаючи, через що він так довго вагався, все-таки не будемо надто суворо дорікати йому. Ухвала Левенгаупта якщо й викликає сумнів, то тільки з погляду військової науки, але не з погляду людяності.

Дуже ймовірно, що сам Левенгаупт був схильний прийняти пропозицію Меншикова відразу, як почув про неї. Але здати в полон цілу армію означало взяти на себе нечувану відповідальність, укрити себе довічною ганьбою. Мабуть, намагаючись безсоромно й досить легкодухо перекласти хоч трохи тієї відповідальності на інших, він скликав близько десяти години ранку всіх командирів з'єднань та вищих офіцерів.

Усе відбувалося досить дивно. Левенгаупт у своїй інформації не згадав ні про наказ короля, ні про наявні можливості виходу з оточення. Він навпростець запитав скликаних командирів, що вони схильні робити й чи вони можуть запевнити його, що їхні солдати мають бажання битися. Їхня відповідь була двозначна. Багатьом вищим офіцерам не вельми хотілося йти на прорив, бо тоді їм довелося б кинути своє велике, дороге майно, але цю думку вони тримали про себе. Зате більшість напевне відчула, що пахне смаленим, і збагнула, куди генерал гне: хоче звалити на них відповідальність,

зробити їх спільниками можливої капітуляції.

Офіцери послужливо запевняли, що «будуть радо битися за себе особисто, і як офіцери на королівській службі». Командир Шведського дворянського прапора Андерс Рамсверд сказав, що і він сам, і його полк присягнули на вірність королеві, і він сподівається, що ніхто «не ухилиться від свого обов'язку», хоч які будуть накази і хоч куди їх пошлють. Один полковник скептично зауважив, що декотрі офіцери хоробро обіцяють «розбити цілу російську армію», але на них не варто зважати. З другого боку, вищі офіцери висловлювали сумнів щодо поведінки в бою своїх солдатів. Мовляв, вони не можуть обіцяти, що їхні солдати будуть битися, «бо надто вони розгублені й налякані, і в такому їхньому стані ними важко командувати». Дехто з вищих офіцерів звертав увагу на нестачу боєприпасів, а дехто, на чолі з неотесаним драгунським полковником Дюкером, присягався, що солдати «пошпурляють свої рушниці, як тільки побачать, що на них іде ворог».

Це були не зовсім такі відповіді, які Левенгаупт хотів почути. Вони підтверджували погляд на теперішнє їхнє становище, але не були одноставною підтримкою з боку вищих офіцерів на той випадок, якщо він вирішить здатися в полон. Левенгаупт вочевидь боявся на щось зважитись. Для нього вибирати між проривом і капітуляцією було те саме, що вибирати між чумою та холерою. Тож коли б йому тепер довелося пристати на спокусливу пропозицію росіян, він ніза-

що не хотів би брати відповідальність тільки на себе, проте офіцери ухилялися від його спроб залучити їх у спільники і у відповідь тільки щось невиразно мурмотіли. Тоді генерал ухопився за їхні слова про низький бойовий дух у солдатів і дав дуже дивний, унікальний наказ. Він звелів офіцерам піти до своїх солдатів і запитати їх, «що вони думають робити: захищатися чи здаватися у полон». Після цього офіцери мали проголосувати, щоб генерал знав, на чому йому зупинитись. Офіцери поставилися із сумнівом до опитування солдатів, вони вважали, що солдати заявлятимуть про своє бажання битися, та однаково не підуть у наступ, коли дійде до пострілів. Полковник Дюкер запитав, який наказ залишив король. Відповідь Левенгаупта була вочевидь ухильною, якщо не просто брехливою: він сказав, що «Його Величність не міг дати якихось інших наказів, тільки захищатися доти, доки буде можливість». Ні словом не згадав про інші можливості, ні словом не згадав про похід у Крим. Офіцери розїхалися до своїх з'єднань. Битва чи капітуляція – ось як стояло питання.

28. «І сльози наверталися на очі»

Військові з'єднання стояли, готові до бою. Солдати верхи на конях чекали подальших наказів. З'явилися офіцери й почали об'їздити одну за одною частини, запитуючи солдатів, «чи вони зможуть відбити ворожу силу, яка оточила їх великим корпусом піхоти й артилерії». Вояки, що попри все зібралися навколо своїх прапорів, від такого запитання розгубилися. «Чому вони тепер нас питають?» – здивувалися драгуни із лейб-роти Альбедюля, ветерани, що воювали в Угорщині та в інших місцях. – Давніше нас ніхто не питав, тільки казали: «Уперед!»

Думки зібраних під стягами й штандартами розділилися. Отримати однозначну відповідь було важко. Деякі вважали, що успішний опір неможливий, бо військо втомилося, у ньому було багато пораниених і незброєних. «Це тільки призведе до цілковитої втрати віри у свою силу, що врешті скінчиться непрощеним, ба навіть нехристиянським убивством цілої армії». Деякі вірили, що розбити ворога можна було б, але це мало що дало б, бо куди їм потім податися? А деякі згодні були пристати на те, що вирішать інші. Ще деякі твердо стояли на тому, що треба пробиватися, хоч також не знали, куди військо має йти потім. Кіннотники з роти Альбедюля заявили: «Ми не можемо сказати, що ми їх розіб'ємо, але зробимо все, на що здатна людина». Були також з'єднан-

ня, що відкидали думку про капітуляцію. Як-от лейб-драгуни, що заявили: «Ми краще битимемося до останньої краплі крові, ніж здамося в полон». Серед тих, хто виявив бажання битися, був і кавалерійський полк з округи Обу під командою ліфляндця майора Еріка Югана фон Гольдена. Усі ці воюючи ладні були краще ризикувати своїм життям у бою, ніж опинитися в полоні.

Не було нічого дивного в тому, що декотрі солдати ладні були краще піти в бій, аніж здатися. У ті часи до полонених звичайно ставилися дуже негуманно, переможець майже ніколи не давав їм утримання. Дехто навіть вважав, що милосердніше на місці вбивати полонених, ніж довго мучити їх у полоні важкою працею, голодом і хворобами. Не існувало ще визнаних правил, що бодай якось захищали б полонених, тому смертність серед них переважно була дуже висока. А найгірше було солдатам, до офіцерів здебільшого ставилися багато краще.

Офіцери повернулися до Левенгаупта, і той відразу здогадався: відповідь знову «ні ся ні та». Він подумав, що нечіткі відповіді, які не підтримували беззастережно капітуляції, пояснювалися небажанням самих командирів виставляти свої з'єднання в гіршому світлі порівняно з іншими. Вочевидь незадоволений відповідями, Левенгаупт вирішив провести серед солдатів ще одне опитування. Чого ж вони все-таки хотіли б? Він знов послав командирів до їхніх полків, наказавши, аби вони, опитуючи солдатів, ще й пояснювали

їм, що становище армії вкрай тяжке.

Вищі офіцери ще раз поїхали до кіннотників, що чекали, осяяні ранковим сонцем. Знову почалося обговорення: з рядів пролунали голоси і проти капітуляції, і за неї. Було цілком зрозуміло, що Левенгаупт намагався схилити солдатів до капітуляції, звелівши офіцерам не тільки ставити головне питання, а й казати про важке становище армії. Тепер серед розгублених солдатів стало більше таких, що були проти бою, – і це цілком зрозуміло, коли вище командування саме було схильне до капітуляції. Декотрі з'єднання казали, що не мають наміру йти на заріз. Інші мовчали, відмовлялися відповідати. Командири питали кіннотників, чи вони готові атакувати ворожу піхоту (бо ж своєї піхоти, що, власне, мала б узяти на себе це завдання, було недостатньо). Але й серед кіннотників не всі цього хотіли. Найбільше охочих воювати, і це цілком природно, було серед тих з'єднань, які не брали участі в битві три дні тому. Вони не зазнали великих втрат, і, на відміну від інших, над їхньою пам'яттю так не тяжіли болісні, ще зовсім свіжі образи страхітливої, кривавої бійні. Піхотинці, які витримали найтяжчий удар, зазнали найбільших утрат під час битви, також зовсім не схильні були ще раз йти в бій; вони всі погоджувалися на капітуляцію.

На краю узвишся і далі очікували російські сили. Вони встановили гармати й націлили їх на шведське військо. Час спливав, і росіянам уривався терпець. Командир артилерії послав офіцера до Меншикова по дозвіл почати обстріл. Йо-

му звеліли ще трохи почекати. Одного вістового послано на берег поквапити Левенгаупта з відповіддю.

Хоч хаос у шведському війську вже трохи був подоланий, але цілковитого ладу там іще не було. Дисципліна порушилася, солдатів важко було присилувати слухатися наказів, і в дуже небагатьох з'єднаннях усі були на місці. Аби показати, що вони не бажають битися, декотрі частини почали розладовувати свої рушниці, стріляючи в повітря, і в долині розляглися гучні залпи. Гурти перекинчиків і далі намагалися перейти до нерухомої лави росіян. Не припинялися шалені спроби перебраться на другий берег Дніпра. Потік охоплених відчаєм людей, які чіплялися за все, що могло втриматися на воді, поповнювався козаками, які воювали на боці шведів і воліли ризикувати, кидаючись у хвилі широкої річки, ніж живими попасти в руки росіян. У них були підстави боятися їхньої кари за те, що вони збунтувалися проти царя. А тепер долати Дніпро, мабуть, було ще небезпечніше через козаків, що були в російському війську, і калмиків, яких повно товклося навколо берега.

Серед тих, хто мало не став жертвою калмиків, був Йоган Кристіан Шмідт, шістнадцятирічний служник з обозу, родом із Німеччини. Мавши ще тільки чотирнадцять років, він більш-менш добровільно прилучився до шведської армії, коли вона перебувала в Саксонії. Спонукала його до цього не так жадоба пригод, як невелика халепа. Батьки послали його до Лейпціга працювати в шинку. Його господар був

дуже суворий і жорстокий, тож коли Йоган Кристіан якось ненароком розбив дзбан із вином, то вирішив за краще втекти. Він сховався у шведського капітана Вільгельма Бенета з Обу, з яким познайомився, коли той відвідував шинок. На жаль, відразу з'ясувалося, що розлючений господар не захотів просто подарувати хлопцеві провину, а кинувся шукати його по всіх усюдах. Довелося перебрати Йогана Кристіана у шведський одяг, а коли шведська армія 1707 року залишала Саксонію, він подався з нею як служник того капітана, що переховував його.

Протягом цих років він набачився хвороб, голоду, тортур і масової загибелі людей, тому військова кар'єра вже не приваблювала його. Коли він зовсім недавно дивився, як вогонь пожирав силу-силенну майна і харчів, то подумав: якби це моторошне видовище угледіли саксонські селяни, яких змушують платити шведам таку велику контрибуцію.

Його полк, драгуни Меєрфельта, був проти капітуляції і почав готуватися до прориву. Йоган Кристіан теж почав готуватися до нього: поїхав назад, туди, де полк ночував і де ще курився залишений, частково спалений, обоз. Серед возів хлопець знайшов кілька скриньок і вирішив відчинити їх. Він уже закинув на коня знайдені там харчі й одяг, як зненацька помітив неподалік калмика. Той, наставивши на хлопця списа, мчав просто на нього. Видно, хотів убити його. Йоган Кристіан скочив на коня й кинувся тікати поміж возами та розкиданими речами. Проте калмик виявився спритнішим, і

відстань між хлопцем та його супротивником почала швидко скорочуватися. Нарешті перепорою між ними став тільки один віз. Йоган Кристіан збагнув, що його ось-ось може прохромити довгий спис. Раптом пролунав постріл. Гадаючи, що то калмик вистрілив у нього й тепер його рушниця не наладована, хлопець обернув коня. А обернувшись, побачив, що супротивник лежить на землі вбитий, а його кінь із порожнім сідлом біжить до загону калмиків, що виднів неподалік. Виявилось, що то зовсім незнайомий Йоганові Кристіанові шведський драгун, присівши за возом, застрілив калмика зі свого карабіна. Якусь мить хлопець з обозу вражено дивився на вбитого, тоді перевів погляд на того, хто його застрілив. Драгун кинувся до мертвого і забрав із нього все вартісне. Йоган Кристіан Шмідт коротко подякував за порятунок і помчав назад до свого полку, що, як він думав, готувався до прориву з оточення.

Але серед шведського генералітету вже мало хто заводив мову про той прорив. Вищі офіцери ще раз зібралися в Левенгаупта: опитування солдатів знову не дало однозначної відповіді. Командир Упландського драгунського полку Венерстедт сказав, що його люди готові йти в бій, але, на жаль, не мають куль і пороху. Командири Кінного полку лейб-гвардії округу Обу й лейб-драгунів заявили, що їхні люди «бажають битися». Драгуни Меєрфельта і Смоландський кавалерійський полк ніби також були схильні пробиватися з оточення. А всі командири піхоти на чолі з Посе доповіли, що

їхні солдати згодні на капітуляцію, бо їх залишилося мало. (Один полковник повідомив, що в піхоті здатних до бою було десь із 700 чоловік. Це число напевне занижене, але навіть якби їх виявилось більше, немає сумніву, що досить пошарпані піхотні полки, та ще й після такого струсу, нелегко було б зібрати до купи.) Багато командирів кавалерійських частин, серед них і запальний Карл Густаф Дюкер, також не приховували своєї зневіри.

Посланець, що прибув від росіян, домагався швидкої відповіді. Натиск росіян збільшувався. Левенгаупт попросив іще часу, щоб порадитися з усіма командирами, і отримав його. *Треба* було на щось зважитись.

Генерал наказав усім командирам від'їхати з ним убік, і вони зібралися навколо нього. Власне, усе вже було вирішено, командири тепер були тільки безликими виконавцями формальностей, до яких їх зобов'язували посади. Заходилися голосувати: кожен мав висловити свою думку. Почали з наймолодшого. Їхні аргументи *pro et contra* всім уже були відомі. Видно, найвагомішим аргументом проти бою було те, що низький бойовий дух армії може призвести до катастрофічних наслідків. Мабуть, командирів зваблювали й умови капітуляції, зокрема обіцянка, що офіцерам дозволять зберегти своє майно, а також під чесне слово дадуть відвідати Швецію (ці добрі умови, звичайно, стосувалися тільки офіцерів). Голоси порівняли. Багато командирів були за бій, а все ж їх виявилось менше, ніж тих, що проголосували за ка-

питуляцію: противників капітуляції переможено.

Мавши за плечима таку підтримку, Левенгаупт нарешті прийняв постанову, до якої відверто схилився протягом останніх годин, але якої вочевидь побоювався. Бойові операції припинялися, уся шведська армія мала скласти зброю і здатися в полон росіянам, отже, капітулювати.

Була десь 11 година ранку. До Меншикова послано вістунів з повідомленням про те, що вони здаються. За якийсь час шведське керівництво отримало письмове підтвердження умов капітуляції за підписом Меншикова. Угода була написана німецькою мовою і складалася із шести пунктів, з яких останній введений як додаток у самому низу документа, – це свідчило про те, що з переговорами поспішали. У першому пункті стояло, що все військо під командуванням Левенгаупта та всі інші люди, що належать до нього, стають полоненими Його Царської Величності. У другому пункті мовилося, що солдати повинні скласти всю зброю і стати військовополоненими – з можливістю обміну або викупу. Але свої речі, крім зброї, спорядження і коней, їм дозволено зберегти. Офіцерам дозволено зберегти й коней. Третій пункт давав право всім шведським офіцерам зберегти своє майно з обозу, а після укладення миру їх мали відпустити на волю без обміну чи викупу. Їм також гарантовано, що до них ставитимуться «чемно» і вони матимуть можливість відвідати «під чесне слово» Швецію. Пункт четвертий визначав, що вся артилерія, боєприпаси, стяги і штандарти, музичні ін-

струменти й полкові каси мають бути передані цареві. За п'ятим пунктом шведи повинні були передати всіх запорожців росіянам. У шостому, останньому пункті, доданому в кінці, дозволялося всім командирам утримати своїх служників, а також зазначалося, що вищі цивільні службовці – комісари, члени військового трибуналу, секретарі й польові священники – так само, як і офіцери, можуть утримати своє майно і служників. (Про квапливість у веденні переговорів свідчить і те, що Крейц уже після підписання угоди похопився, що не виплатив солдатам із каси місячної платні, і спробував домогтися й цього дозволу.)

Звістка про капітуляцію відразу поширилась у шведській армії. Відомості були вкрай скупі: ніхто не мав права під страхом кари стріляти з будь-якої зброї, усі тепер стали військовими полоненими, обіцяно після укладення договору про мир усіх звільнити, а офіцерам дозволено зберегти майно з обозу.

Новину, що армія здалася, частина солдатів, мабуть, сприйняла з полегкістю. Вони відходили від річки, вилазили з різних сховків і приєднувалися кожен до свого загону. Недавно ще ріденькі гурти під штандартами почали густішати. Але в деяких місцях звістка про капітуляцію дощенту зруйнувала й так уже розхитану дисципліну. Приголомшені остаточною поразкою, тяжко розчаровані й зневірені, шведські солдати почали грабувати й спустошувати власний обоз. Кожен тягнув до себе те, що хотів. Розігру-

валися химерні сцени. Загін драгунів із полку Тоба напав на підводу з касою лейб-гвардійського полку й почав розхапувати 400 ріксдалерів, що там були. Тільки безпосереднє втручання одного майора врятувало гроші.

Російське військо рушило від краю узвишся вниз до шведських з'єднань, що чекали на них. Тепер шведи побачили, що супротивник також був виснажений. Важка гонитва втомила в російських полках і людей, і коней. Коли драгунський полк Бауера спускався стрімким піщаним узбіччям, молодий хорунжий Густаф Абрагам Піпер звернув увагу на те, що десь із двадцяттеро коней у кожному ескадроні попадало з виснаження.

Швидке укладення угоди створювало для шведського командування певні труднощі. Було небажано, щоб архіви армії та окремих з'єднань з усіма їхніми таємними матеріалами потрапили до рук росіян, тому їх заходилися квалливо знищувати. Усі накази, плани, чернетки, листи й рахунки, що їх везли на підводах із касами, були поскидані до купи без будь-якого ладу, багато їх уже пропало, та однаково зібрали те, що залишилося, і розпалили велике багаття. Знищили й полкову канцелярію. Підпалювали цілі вози з канцелярськими паперами.

Ще однією проблемою були каси. За умовами угоди їх належало віддати росіянам. Та шведське командування хотіловилучити якомога більше тих армійських грошей, щоб віддати їх солдатам на їхні потреби в полоні. (Як уже зга-

дувано, армія, що брала полонених, не призначала якихось значних коштів на їхнє утримання.) Розподіл грошей із кас, який можна було легко провести рано-вранці, почався тепер, хоч він став ризикованим заходом, бо порушував укладену угоду. Командири з'єднань та інші високі посадовці почали квапливо забирати великі суми грошей і роздавати їх солдатам та офіцерам. Серед тих, хто потай наділяв грішми посланих до нього офіцерів, був секретар Абрагам Седергольм. Він робив це досить довго і встиг роздати 30 000 риксдалерів – на той час велетенську суму, – поки один шведський офіцер натякнув росіянам, що там відбувалося. Один із царських генерал-ад'ютантів, Пауль Вендельбум, – двадцятикількарічний данець, що перебував на службі в росіян, – знайшов Седергольма й зажадав, щоб той передав гроші переможцям. Але відразу ж завів із Седергольмом довірливу розмову, запропонувавши «за домовленістю» дати йому вільну руку. Той пристав на це й запропонував данцеві 100 дукатів, але з тієї домовленості нічого не вийшло.

У квапливому роздаванні грошей на всі боки брав участь і сорокарічний комісар Скараборзького піхотного полку родом із Філіпстада Николаус Інгевальд Гофман. Уранці Крейц не дозволив йому роздавати гроші, вважаючи, що цього не годилося робити «перед очима у ворога». Тепер не годилося ще більше, але вибору не було: гроші необхідно було роздати. Генерал-майор Карл Густаф Крусе, командир Упландського резервного полку й один із тих, хто найбільше схиляв-

ся до капітуляції, підійшов до Гофмана, що стояв біля свого воза з касою, і заявив, що йому доручено отримати гроші для кількох з'єднань. Гофман скористався можливістю і попросив дозволу взяти 2 000 ріксдалерів для Скараборзького полку. Його прохання вдовольнили. Але скринька з грішми була замкнена двома замками: одним самого Гофмана, а другим – командира полку Карла Густафа Ульфспаре. Труднощі полягали в тому, що тіло Карла Густафа Ульфспаре тепер розкладалося за дванадцять миль на північ і ключ був при ньому. Тож Гофман швидко послав полкового гобоїста Густафа Блід-стрема пошукати капітана Віблінга. Той негайно з'явився, розбив разом із комісаром скриньку з грошима і взяв із неї 2 000 ріксдалерів. Устиг узяти в останню мить, бо вози з касами вже забирали.

Тим часом перед очима у шведів розігрувалася трагедія. Частиною угоди, безсумнівно, найганебнішою, був п'ятий пункт, за яким шведи мали «запорозьких козаків та інших бунтівників, що перебувають у шведському війську, негайно передати Його Царській Величності». І тепер цих шведських союзників і братів по зброї, яких вони самі підбили на бунт проти царя і яких король обіцяв захищати, спокійно передали росіянам. А їхня помста була страшна.

Збунтованих козаків, яких узято в полон під час битви 28 червня, уже покарано у найжорстокіший спосіб. Навколо Полтави і на прилеглих до неї полях видніли їхні тіла, прибиті, прикуті, припнуті до різних огидних знарядь для покари:

одні гоїдалися на шибениці, інші були живцем посаджені на палі, ще інші, з відірваними руками й ногами, але живі, ревіли з болу в колесах, на яких їх колесували, «і ще багатьма такими способами бунтівники були страчені». Переможці так само швидко і жорстоко покарали й дезертирів із російської армії, що тепер опинилися в них у полоні. Між іншим, шведських полонених змусили дивитися, як садовили на палю перекинчика бригадира Мюленфельса. (Цей спосіб страсти вважали найжорстокішим; засудженого живцем садовили на великий загострений кілок, що вганявся в задній прохід. Мука тривала понад добу, поки наставала смерть.)

Внизу біля Дніпра росіяни влаштували полювання на збунтованих козаків. Вони зганяли їх до купи «мов худобу», не тільки чоловіків, а й жінок та дітей, що їхали з обозом. Союзники зрадили їх, проводарі лишили їх напризволяще, і тепер на них чекала тільки смерть. Росіяни вбивали їх на місці. Дехто пробував боронитися до останку, відчайдушно, але надаремне, інші топились у Дніпрі.

А той, хто лишив їх на загин, піхотний генерал граф Адам Людвіг Левенгаупт, саме тоді обідав у людини, що наказала вбивати їх, у генерала кавалерії князя Олександра Даниловича Меншикова. Вони обідали в російському наметі-їдальні, який стояв на високому пагорбі і з якого видно було вишикувані російські загони.

Перестала існувати ціла армія. Майже цілих 20 000 чоловік того теплого липневого дня опинилося в полоні. З них

983 офіцери, 1 генерал, 2 генерал-майори, 11 полковників, 16 підполковників, 23 майори, 1 начальник артилерійського управління, 256 ротмістрів і капітанів, 1 капітан-лейтенант, 304 лейтенанти, 323 корнети й хорунжі, 18 полкових квартирмейстерів, 2 генерал-ад'ютанти і 25 ад'ютантів. Унтер-офіцерів і солдатів нараховувалося 12 575 чоловік, із них 9 152 кіннотників, 3 286 піхотинців і 137 артилеристів. А ще 1 407 чоловік було тих, що не брали участі в бойових діях, а саме: 1 старший конюх, 19 завідувачів артилерійським спорядженням, 40 священників, 10 комісарів, 80 фельдшерів та їхніх помічників, 5 членів військового трибуналу, 2 нотаріуси, 55 писарів, 13 литавристів, 73 сурмачі і гобоїсти, 145 барабанщиків і флейтистів, 13 профосів, а також 945 ремісників, візників та обозних служників. Велика кількість двірської челяді перебралася з королем через річку, але й чимало залишилося, і з них 34 попали в руки росіян, серед них 1 лейб-медик, 1 куховар, 4 сурмачі, 1 двірський аптекар, 1 двірський писар, 25 служників і візників. Були серед полонених також цивільні ремісники, челядники, робітники, разом 3 402 особи. Нарешті, були ще родини вояків та їхня жіноча челядь: 1 657 жінок і дітей різного віку. Коли до цих 20 000 додати понад 2 800, узятих у полон під Полтавою, то вийде, що протягом цих кількох останніх спекотних, сповнених куряви літніх днів у полоні опинилося близько 23 000 шведів. Протягом чотирьох діб знищено цілу армію, 49 полків і корпусів. Із війська, яке ще минулого літа нараховува-

ло понад 49 500 чоловік, на перший день липня залишилося тільки 1 300 чоловік – ті, яким пощастило переправитися через річку з королем, і то серед них було багато поранених та хворих. Решта або полягли, або опинилися в полоні. Це була – і досі залишається такою – найбільша військова катастрофа в довгій історії Швеції.

Росіянам дісталася і багата матеріальна здобич. Власністю царя Петра стала вся шведська артилерія, що вціліла: 21 гармата, 2 гаубиці і 8 мортир, разом 31. До цього треба додати цілі тонни боєприпасів, сотні скриньок із набоями, десятки тисяч шпаг, рушниць, мушкетів, багнетів, ладівниць, ранців, портупей, сідельних торб, повністю споряджених коней із сідлами, вуздечками й пістолями, а також безліч сурм, литавр і гобоїв. Крім того, взято 142 стяги та штандарти. І, нарешті, останнє, але важливе: в руки переможців попали різні каси – головна каса армії, яка нараховувала приблизно 2 000 000 монет різної вартості і різного карбування, полкові каси, що нараховували понад 400 000 монет, і Мазепині скриньки з грошима – ще понад 300 000 монет.

Це була офіційна здобич. До неї треба додати здобич від грабунку шведського обозу і шведських вояків. Зокрема, дуже швидко з'ясувалося, що росіяни й не думали надто суворо дотримуватися певних пунктів угоди. Обозне майно шведських офіцерів, усупереч пунктові угоди, аж ніяк не залишили цілим: такі речі, як дорогі оздоби, дорогі килими, золоті та срібні сервізи, золота і срібна парча, а також хутра й соболині

шкурки, відразу пограбовано. Безліч повозів і підвід поміняли власників, а те, що на них було, поділено між російськими загонами. Уся та здобич, що її шведи накрали в походах «своїм потом і кров'ю», була втрачена. Злодіїв тепер обікрали. Ставлення до шведських солдатів було неоднакове. Якщо певним з'єднанням дозволено зберегти більшість майна (були навіть такі з'єднання, що їх не роззброювали по кілька днів), то інших супротивники ґрунтовно обдерли. Декотрих шведів обдерли буквально до нитки, стягли навіть одяг. Ще інших роздягали догола, зв'язували у великі гурти і «гнали, покрикуючи на них, мов худобу».

Після полудня шведське військо почали роззброювати. Шведи полками підходили до російського табору. Піхотні з'єднання мали складати свою зброю перед полком російської гвардії, тому першими йшли лейб-гвардійці. Піхотинці віддавали честь мушкетами і клали їх на піщану землю, потім здимали із себе шпаги й ладівниці. Гвардійський капрал Ерік Смеруст, що належав до роти Уксеншерни, згодом сумно записав у своєму щоденникові: «Можна собі уявити, з яким важким серцем ми це робили». Ескадрони шведських кіннотників також рушили до місць, де вони мали здавати зброю. Перед непорушною лінією російських драгунів із полку Бауера проїздили ескадрони в синіх мундирах. Минаючи їх, вони кидали додолу свої литаври, штандарти, шпаги і карабіни. Молодий хорунжий Піпер писав, що то було «сумне видовище, від якого сльози наверталися на очі». Ескадро-

ни проходили один за одним, і купа зброї, штандартів та музичних інструментів з брязкотом росла, аж поки стала цілою горою. Кіннотники, освітлені призахідним сонцем, відїздили з того місця вже без зброї. Декотрі з них плакали.

А біля Дніпра спалювали папери похідного архіву. Двоє канцеляристів, Тун і Гранберг, кидали у вогнище грубі в'язки паперів, які полум'я обертало на сажу й попіл. Мимохідь Бальтсар Тун помітив, що в багатьох в'язках, які він шпурляв у вогонь, були чернетки писань королівського міністра пропаганди Улофа Гермеліна: зібрання памфлетів і депеш, що розповідали про велич і могутність Швеції.

Епілог

*Що ми маєм, крім часу, який, мов вода, спливає?
Спогад про давнє, тінь його, що лиш хвилину
триває.*

*Час, що з нами тепер, так само мине в небуття,
З ним у непам'ять відійде і наше життя.
Де ті, хто вік на людських бойовищах провів?
Де ті, що світ перед ними зі страху тремтів?*

*Георг Генрик фон Борнеман, шведський кіннотник,
полонений під Переволочною*

29. «Лиш пригорща землі»

У серцях багатьох, хто пережив битву під Полтавою, надовго загніздилися гіркота й недовіра. Серед безлічі шведів, що в полоні відраховували рік за роком, був і лейтенант Георг Генрик фон Борнеман. Він належав до Північно-Сконського кавалерійського полку, брав участь у битві, а коли його полк капітулював під Переволочною, попав у руки росіян. Під Новий, 1711 рік він написав вірш, у якому вилив свою тугу за домівкою у Швеції, своє прагнення миру і свій сумнів щодо війни. У ньому звучить суворий докір можливо-владцям:

Навіщо, владарі, вам війни ці жорстокі,
Руїни, смерть, і крові, й сліз потоки?
Адже ви всі, царі чи королі,
Так само, як і ми, лиш пригорща землі.

Місто Тобольськ

Пам'ятки Полтавської битви

Георг Генрик так і не повернувся додому. Того року, коли був написаний цей вірш, його, двадцятип'ятирічного, застрілено під час спроби втекти.

Небагато виявилось таких, що врешті повернулися додому. Із 23 000 полонених під Полтавою і біля Переволочної, мабуть, повернулося десь із 4 000. Із декотрих полків, які почали похід із тисячею чоловік, повернулося додому близько десяти. Ще 1729 року, через вісім років після закінчення війни і через двадцять років після Полтавської битви, до Швеції поверталися колишні полонені. Чи не найостаннім був гвардієць Ганс Апельман, що повернувся 1745 ро-

ку, після 36 років полону.

Ті поодинокі, що опинилися вдома, побачили цілком іншу Швецію. Країна, яку вони колись залишили, була великою державою, однією з наймогутніших у Європі. А країна, куди вони повернулися, була обрубана й переможена, вона знов опинилася в становищі другорядної, якою була колись.

Битва під Полтавою і капітуляція після неї стали вирішальною подією у війні, її поворотним пунктом. Укладений пізніше мир означав кінець шведської великодержавності, а одночасно – може, насамперед, – остаточне утвердження нової великої європейської держави, Росії. Тій державі судилося рости і ставати дедалі могутнішою, а шведи змушені були вчитися жити в її затінку. Шведський народ зійшов із кону світової історії і посів місце в глядацькій залі.

Поштова листівка, видана до 200-річчя Полтавської битви

Усе це могло б здатися моторошним сном, якби під час земляних робіт на околицях Полтави несподівано не натрапляли на забуті братські могили, повні поламаних людських кісток. І якби трава подеколи не відпускала зі своїх тонких пальців черепів зі слідами від удару шпагою або від картечі, з викарбуваними на кістці темними для прочитання клинописними знаками, посланням із того світу.

Джерела й література

Ця книжка – історична праця з мінімальним науковим апаратом. Я вважаю цей метод виправданим, оскільки не мав задуму писати традиційну академічну працю з історії. Головною складовою частиною таких праць є те, що слідом за Нільсом Анлундом часом називають будівельним риштуванням, тобто різні вкраплення в текст методологічного, історіографічного й технічного характеру, які вмотивовано доводять і пояснюють, чому автор дотримувався тих чи інших поглядів, тлумачень тощо. Я відкинув усі ті «риштування», щоб подати тільки свої власні висновки та погляди, і показую вже готову споруду, воліючи не розповідати, які шляхи обирав, коли будував її.

Джерела

НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Uppsala Universitetsbibliotek (Бібліотека Уп-сальського університету): Volym F 141.

Uppsala Landsarkiv; Uppsala stadsarkiv (Уп-сальський державний архів; Упсальський міський архів): Volym AI:25.

Krigsarkivet (Военний архів).

Stora Nordiska kriget (Велика Північна війна): Avd 18; översättningar (переклади): Volym nr 6.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Adlerfelt, G.: Journal («Karl XII:s krigsföretag 1700 – 1716»). Utg. S. Bring. [Адлер-фельт, Г. Журнал («Воєнні походи Карла XII 1700 – 1716»)]. Видавець С. Брінг)]. Stockholm 1919.

Agrell, S.: Dagbok 1707 – 13 (Щоденник 1707 -13). KKD V.

Ahlefeldt, J.: Tjänsteförteckning (Службовий формуляр). НН 18:3.

Ausführliche Relation von der Den 27 Jun. ...ohnweit Pultowa vorgefallenen glorieusen Bataille... (Докладна реляція про славетну битву... що сталася 27 червня неподалік Полтави...). Dresden 1709.

Bardilli, J. W.: Des Weyland Durchl. Printzens Maximilian Emanuels... Reisen und Campagnen (Барділлі Й. В. Подорожі і

походи Максиміліана Емануеля... тоді ще ясновельможного принца). Stuttgart 1730.

Bielke, T. G.: Memoarer («Ture Gabriel Bielkes hagkomster af Karl XII»). Utg. C. Hallendorff [Б'ельке Т. Г. Спогади («Спогади Туре Габріеля Б'ельке про Карла XII»). Вид. К. Галендорф]. Uppsala 1901.

Björck, E.: Relation (Б'єрк Е. Реляція). KKD III.

Bonde, N.: Relation (i Ennes, B. A.: «Biografiska minnen af Konung Carl XII:s Krigare...», Bd. II) [Бунде, Н.: Реляція (у: Енес Б. А. «Біографічні спогади вояків короля Карла XII...», т. II)]. Stockholm 1819.

Borneman von, G. H.: Dikter (i «Svenska vit-terhetsarbeten af svenska författare fran Stjernhjelm till Dalin». Bd. XI. Utg. P. Han-selli). [Борнеман фон, Г. Г.: Вірші (у: «Літературні твори шведських авторів від Шерн'єльма до Даліна», т. XI. Видавець П. Ганзелі)]. Uppsala 1868.

Cederhielm, J.: Brev (Седер'єльм Й. Листи). KKD VI.

Cederholm von Schmalensee, A.: Minnesanteckningar (Седергольм фон Шмален-зе А. Спогади). KFA 1957.

Creutz, C. G.: Relation (Крейц К. Г. Реляція). HN 34:2.

Dahlberg, A. M.: Memoarer («En karolins lefnadslopp som i lifstiden af honom själf blifvit i pennan författadt»). Utg. R. Antoni [Дальберг А. М. Спогади («Життєпис одного каролінця, який він, ще при житті бувши, власноручно скомпонував»). Видавець Р. Антоні]. Stockholm 1911.

Dahlberg, E.: Dagbok. Utg. A. Aberg (Дальберг Е. Щоден-

ник. Видавець А. Оберг). Stockholm 1962.

Dalheim, C. V. von: Tjänsteförteckning (Даль-гейм К. Б. фон. Службовий формуляр). РНТ 1905.

De la Chapelle, J. R.: Een Militärisch Exercitiae Book / Eller Regementz Spegell aff ett Infanterie... (Шапель Ж. Р. де ля. Книжка військових вправ, або Полкова муштра піхоти...). Stockholm 1669.

De Laval, C. M.: Tjänsteförteckning (Лаваль К. М. де. Службовий формуляр). КKD XII.

Dumky, H.: Relation (i Ennes, B. A.: «Biografiska minnen af Konung Carl XII:s Krigare...». Bd. I) [Думкі Г. Реляція (в Енес Б. А. «Біографічні спогади вояків короля Карла XII...». Т. I)]. Stockholm 1819.

Endliche Confirmation Der Königl. Schwedischen erlittenen grossen Niederlage... (Остання конфірмація великої поразки шведського короля...). У.о. 1709.

Fabrice, F. E. von: Memoarer («Die Memoiren des Kammerherren Friedrich Ernst von Fabrice»). Utg. R. Grieser. [Фабріце Ф. Е. фон. Спогади («Спогади камергера Фрідріха Ернста фон Фабріце». Видавець Р. Грізер)]. Hildesheim 1956.

Floderus, G.: Handlingar hörande till Konung Carl XII:s historia (Флодерус Г. Документи, що стосуються історії короля Карла XII). Stockholm 1819 – 1826.

Frisk, N.: Tjänsteförteckning (Фріск Н. Службовий формуляр). НТ 1891.

Förordning och Reglemente för Infanteriet... (Статут і при-

писи для піхоти...). Reval 1701.

Gyllenkrok, A.: Relationer («Axel Gyllenkroks relationer från Karl XII:s krig»). Utg. N. Sjöberg [Юленкрук А. Реляції («Реляції з війни Карла II Акселя Юленкрука»). Видавець Н. Шенберг]. Stockholm 1913.

Gyllenkrok, A.: Relation (Юленкрук А. Реляція). НН 34:2.

Gyllenstierna, N.: Relation (Юленшерна Н. Реляція). ККД VIII.

Hager, F.: Tjänsteförteckning (Гагер Ф. Службовий формуляр). НН 18:3.

Hiertha, J.: Tjänsteförteckning (Єрта Й. Службовий формуляр). НТ 1898.

Hoffman, N. I.: Relation (Гофман Н. І. Реляція). КФÄ 1922.

Hultman, J. D.: Memoarer (i Floderus, G.: «Handlingar hörande till Konung Carl XII:s Historia». Bd. I.) [Гультман Й. Д. Спогади (у: Флодерус Г. «Документи, що стосуються історії короля Карла XII». Т. 1)]. Stockholm 1819.

Hard, B.: Tjänsteförteckning (Горд Б. Службовий формуляр). НН 18:3.

Jeffereys, J.: Brev (Єферейс Й. Листи). НН 35:1.

Journal de Pierre depuis L' anné 1698, jusqu'à la conclusion de la paix de Neustadt (Журнал Петра від 1698 року до укладення миру в Нойштадті). Berlin 1773.

Kagg, L.: Dagbok 1698 – 1722 (Каг Л. Щоденник 1698 – 1722). НН 24.

Karl XII: Brev («Konung Karl XII:s egenhändiga brev»).

Utg. E. Carlson [Карл XII. Листи («Власноручні листи Карла XII»)]. Видавець Е. Карлсон]. Stockholm 1893.

Karl XII: Brev («Karl XII:s skrifvelse till Defensionskommissionen angående slaget vid Pultava») [Карл XII. Листи («Листи Карла XII до комісії з питань оборони з приводу битви під Полтавою»)]. НТ 1888.

Kochen, J. H. von: Dagbok (Кохен Й. Г. фон. Щоденник). KKD IV.

Krigs-Articlar som... ar 1683 förnyade och stad-gade äre (Приписи воєнного часу... поновлені й затверджені 1683 року). Stockholm 1744.

Lambert, J.: Relation (i «Sveriges Apotekarhistoria fran Konung Gustaf I:s till närvarande tid». Bd. I. Utg. A. Levertin, m. fl.) [Ламберт Й. Реляція (в: «Історія шведських аптек від короля Густафа I до теперішніх часів». Т. I. Видавці А. Левертин та ін.)]. Stockholm 1910 – 18.

Lewenhaupt, A. L.: Relation (Левенгаупт А. Л. Реляція). НН 34:2.

Lillienwald, L. G.: Relation (Лілієнвальд Л. Г. Реляція). РНТ 1902.

Lyth, J. M.: Dagbok 1703 – 1722 (Літ Й. М. Щоденник 1703 – 1722). KKD III.

Meijerfelt, J. A.: Relation (i Villius, H.: «Karl XII:s ryska fälttag. Källstudier»). Utg. H. Villius [Меєрфельт Й. А. Реляція (у: Віліус Г. «Російський похід Карла XII. Дослідження джерел»)]. Видавець Г. Віліус]. Lund 1951.

Norsbergh, J. M.: Dagbok 1707 – 1710 (Норш-берг Й. М. Щоденник 1707 – 1710). KKD III.

Oxe, H.: Dikter (i «Svenska vitterhetsarbeten af svenska författare fran Stjernhjelm till Dalin». Bd. XI. Utg. P. Hanselli) [Уксе Г. Вірші (у: «Літературні твори шведських авторів від Шерн'ельма до Даліна». Т. XI). Видавець П. Ганселі]. Uppsala 1868.

Petré, R.: Dagbok 1702 – 1709 (Петре Р. Щоденник 1702 – 1709). KKD I.

Pihlström, A.: Dagbok 1708 – 1723 (Піль-стрем А. Щоденник 1708 – 1723). НН 18:4.

Piper, C.: Dagbok 1709 – 14 (Піпер К. Щоденник 1709 – 14). НН 21:1.

Piper, G. A.: Memoarer («Landshöfdingen Gustaf Abraham Pipers minnen fran Karl XII:s ryska fälttag och sin ryska fangenskar»). Utg. K. G. Westman [Піпер Г. А. Спогади («Спогади губернатора Густафа Абрага-ма Піпера про російський похід Карла XII і про своє перебування в російському полоні»)]. Видавець К. Г. Вестман]. Stockholm 1902.

Poniatovski, S. C.: Memoarer («Stanislaus Poniatowskis berättelse om sina öden tillsammans med Karl XII») [Понятов-ський С. К. Спогади («Розповідь Станіслава Понятовського про свою долю разом із Карлом XII»)]. НТ 1890.

Posse, C. M.: Dagbok 1707 – 1709 (Посе К. М. Щоденник 1707 – 1709). KKD I.

Posse, C. M.: Brev («Ur frih. Carl Magnus Posses

korrespondens») [Посе К. М. Листи («Із кореспонденції барона Карла Магнуса Посе»)]. НТ 1882.

Ramsvärd, A.: Relation (Рамсверд А. Реляція) НН 34:2.

Roland, C. von: Ijänsteförteckning (Роланд К. фон. Службовий формуляр). НН 18:3.

Roland, C. von: Memoarer («Minnen fran fan-genskapen i Ryssland och av Karl XII:s krig»). Utg. S. Bring [Роланд К. фон. Спогади («Спогади про полон у Росії та про війну Карла XII»)]. Видавець С. Брінг]. Stockholm 1914.

Roos, C. G.: Relation (Рос К. Г. Реляція). НН 34:2.

Ryska trofeförteckningarna fran sommaren 1709 (i: Wennerholm, J. B. R.: «Karl XII:s ryska fälttag 1708 – 1709 och de svenska trofeförlusterna»). Armemuseum Rapport nr. 5 (Utkast 1992 – 02 – 03) [Російські описи трофеїв, здобутих улітку 1709 (у: Венергольм Й. Б. Р. «Російський похід Карла XII 1708 – 1709 і шведські втрати, що стали російськими трофеями»)]. Повідомлення номер 5 Військового музею (Нариси 1992 – 02 – 03)].

Schmidt, J. C.: Der Reussische Robinson eine wahre Geschichte. Erster Theil (Шмідт Й. К. Російський Робінзон, правдива розповідь. Частина перша). Greiz 1781.

Schultz, J.: Dagbok (Шульц Й. Щоденник). KFA 1948.

Schönström, P.: Relation («Karl XII i Ukraina. En karolins berättelse»). Utg. K. Hallendorff [Шенстрем П. Реляція («Карл XII в Україні. Розповідь каролінця»)]. Видавець К. Галендорф]. Stockholm 1915.

Siltmann, D. N. von: Brev («Nagra aktstycken av David Natanael von Siltmanns hand rörande verksamheten vid svenska armen 1708 – 1709») [Зільтман Д. Н. фон. Листи («Кілька документів пера Давида На-татаеля фон Зільтмана, що стосуються дій шведської армії 1708 – 1709»)]. KFA 1937.

Siltmann, D. N. von: Dagbok 1708 – 1709 (Зільт-ман Д. Н. фон. Щоденник 1708 – 1709). KKD III.

Siöman, J. O.: Dagbok (i «Festskrift tillägnad Theodor Hjelmqvist») [Шеман Й. О. Щоденник (у: «Ювілейний збірник на пошану Теодора Єльмквіста»)]. Lund 1926.

Smerust, E. L.: Dagbok (Смеруст Е. Л. Щоденник). KKD III.

Sparre, C.: Memoarer (i «Nya Svenska Biblio-teket». Bd. I. Utg. Gjörwell, C.C.) [Спаре К. Спогади (у: «Нова шведська бібліотека». Т. I. Видавець К. К. Єрвель)]. Stockholm 1762.

Sperling, C. H. P.: Dagbok 1700 – 1710 (Спер-лінг К. Г. П. Щоденник 1700 – 1710). KKD III.

Spare, H.: Dagbok (Споре Г. Щоденник). KKD VII.

Stenbock, M. (& Stenbock, E.): En brevväxling. Bd. I – II. Utg. C. M. Stenbock [Стенбок М. (& Стенбок Е.): Листування. Т. I – II. Видавець К. М. Стенбок]. Stockholm 1913 – 1914.

Stiernhielm, G.: Dikter (Шерн'єльм Г. Вірші). Stockholm 1981.

Taube, W. L.: Tjänsteförteckning (Тоб В. Л.

Службовий формуляр). KKD XII. Tiesensten, L. M.: Relation (Тисенстен Л. М. Реляція). НН 34:2.

Toll, C. F.: Tjänsteförteckning (Толь К. Ф. Службовий формуляр). НН 18:3.

Труды Императорского Русского ВоенноИсторического общества. Т. III (Праці Імператорського Російського Військово-Історичного товариства. Т. III). Санкт-Петербург 1909.

Umständlicher, glaubwürdiger und ausführlicher Bericht, Der unglücklichen Schwedischen Niederlage bey Pultava... (Доладна, правдива і ґрунтовна розповідь. Злощасна поразка шведів під Полтавою...). Breslau (?) 1710.

Wallberg, J.: Relation (Вальберг Й. Реляція). КKD VII.

Weihe, F. C. von: Dagbok (Ває Ф. К. фон. Щоденник). НН 19:1.

Westerman, A.: Memoarer (Вестерман А. Спогади). КKD VII.

Vollständige Nachricht von dem Siegreichen Treffen... zwischen Poltava und Potruka... (Повний звіт про переможний бій... між Полтавою і Петрівкою...). Dresden 1709.

Öller, G.: Relation (Елер Г. Реляція). НН 34:2.

Джерела про російський похід дуже специфічні. Оскільки шведська польова канцелярія пропала у зв'язку з капітуляцією, ні офіційних шведських матеріалів, ні якихось інших документів майже немає. Збереглася низка переважно розповідних джерел, авторами яких були різні учасники війни: від обозних служників та капралів до генералів. Ці джерела дуже неоднакові і за своєю вартістю, і за характером. Ідучи за

Гансом Віліу-сом (див. його працю «Karl XII: s ryska fälttag. Källstudier»; Lund 1951), їх можна поділити на кілька груп.

По-перше, це джерела, що дійшли безпосередньо з тієї доби: листи, щоденники і різні повідомлення. З вивченням цих матеріалів виникає чимало труднощів. Повідомлення, як правило, мають виразно пропагандистський характер і тому ненадійні. Щоденники до певної міри залежні один від одного й часто обтяжені прошведською тенденційністю. А листи, оскільки їх могли перехопити, улягали певній цензурі.

Друга група – усі щоденники, які згодом були переписані начисто й опрацьовані. У них також помітна певна подібність, і це, звичайно, створює великі труднощі для подальшого підтвердження змісту одного щоденника сказаним в іншому. На думку Віліуса, цю подібність насамперед можна пояснити тим, що їхні автори, отримавши доступ до офіційних матеріалів, залучали їх до своїх щоденників. Гунар Т. Вестін вважає [(у: «Dagböcker som källor för Karl XII:s ryska fälttag») («Щоденники як джерела для вивчення російського походу Карла XII»); KFÄ 1953], що така подібність найперше пов'язана з приписами, які, на його думку, запровадила під час походу польова канцелярія. Ерік Тенгберг [(у: «Karl XII i Ukraina. Studier rörande ryska fälttagets slutskede») («Карл XII в Україні. Дослідження, присвячені останньому етапові російського походу»); Stockholm 1958] дуже сумнівається, що між щоденниками справді існує така велика подіб-

ність, як звичайно вважають, і майже не вірять в існування якихось приписів щодо ведення їх (серед джерел таких приписів немає, і ніде немає згадки про них). Особисто я дійшов висновку, що проблема подібності (на якій у цьому випадку, здається мені, занадто наголошують; саме критерій взаємозалежності – не що інше, як один із найнадійніших коників націленої на сувору критику джерел школи історика Вейбуля) постає не так гостро, коли йдеться про битву, як тоді, коли мовиться взагалі про похід. Пізніше опрацювання щоденників тільки трохи надало їм подібності, переважно під впливом офіційних документів, – можливо, й приписів, – які з'являлися під час походу. Але дуже важко, щоб не сказати неможливо, уявити собі, що в колотнечі перших днів після поразки взагалі могли з'являтися будь-які «офіційні матеріали», що їх можна було б використати при пізнішому опрацюванні щоденників. У цьому випадку їхні автори найчастіше покладалися на власну пам'ять.

Третю важливу групу джерел становлять усілякі реляції, мемуари та службові формуляри. Вони дуже різні щодо своєї докладності, охоплення подій і вартості. Часто вони тенденційні, націлені на самозахист – різні високі командири намагаються зняти із себе будь-яку відповідальність за катастрофу – або на самовихваляння. (Але й тенденційні матеріали не бувають зовсім нічого не варті. У деяких випадках тенденційність така відверта й легко вгадувана, що її можна використати: наприклад, спробувати дошукатися, які негар-

ні факти автор намагається приховати.) Слід зазначити: аби із цього майже неосяжного розсипища джерел (більше чи менше одночасних, більше чи менше тенденційних, більше чи менше залежних одне від одного) виснувати, за відомим висловом старого Леопольда фон Ранке, «wie es eigentlich gewesen»³⁵, треба чогось більшого, ніж просто критики джерел. Необхідно також уміло застосовувати й критику *фактів* – термін, який пустив у обіг німецький історик Ганс Дельбрюк. Джерела треба піддавати різним способам логічної і фактичної критики, щоб з'ясувати, які твердження, що є в них, можливі чи вірогідні, і щоб полегшити подальше порівнювання одне з одним різних тверджень.

---

³⁵ Що властиво сталося (нім.).

Література

РІЗНІ ОГЛЯДОВІ ПРАЦІ

Carlson, F. F.: Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset. Bd. VIII. Sveriges historia under Karl den tolfte regering. Tredje delen (Карлсон Ф. Ф. Історія Швеції за королів пфальцьської династії. Т. VIII. Історія Швеції за урядування Карла Дванадцятого. Частина третя). Stockholm 1910.

Den svenska historien. Bd. VIII. Karl XII, stor-maktens fall. Arvid Horn, fredens general (Історія Швеції. Т. VIII. Карл XII, занепад великодержавності. Арвід Гурн, генерал у відставці). Stockholm 1980.

Generalstaben: Karl XII pa slagfältet. Karolinsk slagledning sedd mot bakgrunden av taktikens utveckling fran äldsta tider. Bd. II – IV (Генеральний штаб: Карл XII на полі бою. Розгляд каролінського керування боєм на тлі вдосконалення тактики від найдавніших часів. Т. II – IV). Stockholm 1918 – 19.

Hatton, R. M.: Karl XII av Sverige (Гатон Р. М. Карл XII Шведський). Köping 1985.

Rosen, J.: Svensk historia. Bd. I (Русен Р. М. Історія Швеції. Т. I). Lund 1978.

Основними оглядовими працями можна вважати «Історію Швеції» Русена (1978) та багатотомну «Історію Швеції» (1980). Праця Карлсона (1910) трохи застаріла, та однаково в ній є на диво багато корисного матеріалу. «Карл XII на

полі бою» – монументальна праця, що не може не викликати поваги, але її гостро критикують за тенденційність автора і за його сумнівні конструкції (хоч той, хто цікавиться тогочасною тактикою, російським походом чи битвою під Полтавою, не може нехтувати цю працю чи обійтися без неї). Книжку Гатон є всі підстави зарахувати до біографій, та найбільша її цінність полягає в докладному, ґрунтовному огляді сучасних досліджень тієї епохи. (Треба зазначити, що зарахування якоїсь праці до певної рубрики не слід розглядати як звичайну класифікацію, найперше воно віддзеркалює моє власне використання її, – чимало з них можна розкидати по кількох різних рубриках. Наведений список літератури також не являє собою бібліографії у звичному значенні цього слова: в ньому подані тільки ті праці, якими користувався автор.)

ВЕЛИКОДЕРЖАВНІСТЬ І ВЕЛИКА ПІВНІЧНА ВІЙНА

Anderson, P.: *Den absoluta statens utveckling* (Андерсон П. Розвиток абсолютистської держави). Malmö 1978.

Attman, A.: *Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik 1558 – 1595* (Атман А. Російський ринок у балтійській політиці XVI століття, 1558 – 1595). Lund 1944.

Bring, S. (red.) : *Karl XII. Till 200-årsdagen av hans död* (Брінг С. (ред.): Карл XII. До 200-річчя його смерті). Stockholm 1918.

Cavallie, J.: *Fran fred till krig. De finansiella Problemen kring krigsutbrottet år 1700* (Кавальє Й. Від миру до війни. Фінан-

сові проблеми, пов'язані з вибухом війни 1700 року). Uppsala 1975.

Delbrück, H.: Der Eintritt Russlands in den westeuropäischen Kulturkreis und der Nordische Krieg (Дельбрюк Г. Вхідження Росії у західноєвропейське культурне коло і Північна війна). KFÄ 1927.

Elmroth, I.: För kung och fosterland. Studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner 1600 – 1900 (Ельмрот І. За короля і батьківщину. Студії з демографії та громадської діяльності шведської аристократії 1600 – 1900). Lund 1981.

Englund, P.: Den karolinska mentaliteten. Ideologi, attityd och myt i den svenska officerskaren 1700 – 1721. Opublicerad trebetygsuppsats. Historiska institutionen (Енглунд П. Каролінське світосприймання. Ідеологія, позиція і міф у шведському офіцерському корпусі 1700 – 1721. Неопублікована, тричі прорецензована праця. Кафедра історії). Uppsala 1982.

Heckscher, E. F.: Svenskt arbete och liv. Fran medeltiden till nutiden (Гекшер Е. Ф. Праця і життя шведів. Від середньовіччя до нових часів). Stockholm 1971.

Hildebrand, K.-G.: Ekonomiska syften i svensk expansionspolitik 1700 – 1709 (i «Historia kring Karl XII»). Red. G. Jonasson) [Гільдебранд К.-Г. Економічні мотиви у шведській експансійній політиці 1700 – 1709 (у: «Історія доби Карла XII». Ред. Г. Юнасон)]. Stockholm 1964.

Jonasson, G.: Karl XII och hans rådgivare. Den utrikespolitiska maktkampen i Sverige 1697 – 1702 (Юнасон Г. Карл XII і його радники. Змагання за вплив у питаннях зовнішньої політики у Швеції 1697 – 1702). Uppsala 1960.

Jonasson, G.: Karl XII:s polska politik 1702 -1703 (Юнасон Г. Польська політика Карла XII 1702 – 1703). Stockholm 1968.

Юін А. История скандинавских стран (Кан А. Історія скандинавських країн). Москва 1981.

Konopczynski, W.: Karl XII och Polen (Коноп-чинський В. Карл XII і Польща). KFÅ 1924.

Lindgren, J.: Den svenska militärstaten 1560 -1720 (i «Magtstaten i Norden i 1600-tallet og de sociale konsekvenser. Rapporter til den XIX nordiske historikerkongres, Odense, 1984». Bd. I) [Ліндегрен Й. Шведська військова держава 1560 – 1720 (у: «Велика держава на півночі в XVII столітті й соціальні наслідки її появи. Доповіді на XIX Скандинавському конгресі істориків, Оденсе, 1984». Т. I)]. Odense 1984.

Lindroth, S.: Svensk lärdomshistoria. Stor-maktstiden (Ліндрот С. Історія шведської науки. Доба великодержавності). Stockholm 1975.

Lövgren, B.: Ståndsstridens uppkomst. Ett bidrag till Sveriges inre politiska historia under drottning Kristina (Левгрен Б. Зародження боротьби між станами. Нарис внутрішньої політичної історії Швеції за королеви Кристини). Uppsala 1915.

Munthe, S. A.: Karl XII och den ryska sjömakten. Bd. I – II (Мунте С. А. Карл XII і російська морська держава. Т. I – II). Stockholm 1924 – 25.

Porfiriev, À. I.: Peter I. Grundläggare av den ryska reguljära arméns och flottans krigskonst (Порфир'ев Є. І. Петро I – засновник військового мистецтва російської регулярної армії і флоту. Російське видання: Москва, 1952). Stockholm 1958.

Roberts, M.: Sverige som stormakt 1560 – 1718 (Робертс М. Швеція як велика держава 1560 – 1718). Stockholm 1980.

Roberts, M.: Sverige och Europa. Studier i svensk historia (Робертс М. Швеція і Європа. Дослідження з історії Швеції). Stockholm 1969.

Rosén, J.: Den svenska utrikespolitikens historia. Bd. 2 : I. 1697 – 1721 (Русен Й. Історія шведської зовнішньої політики. Т. 2 : I. 1697 – 1721). Lund 1952.

Schück, H. (& Warburg, K.) : Illustrerad svensk litteraturhistoria. Andra delen. Reformationstiden och stormaktstiden [Шюк Г. (& Варбург К.): Ілюстрована історія шведської літератури. Частина друга. Доба Реформації та доба великодержавності]. Stockholm 1927.

Sjögren, O.: Försvarskriget i Lifland 1701 och 1702 (Шерген О. Оборонна війна у Ліфляндії 1701 і 1702). Stockholm 1883.

Strindberg, A.: Bondenöd och stormaktsdröm (Стріндберг А. Злидні селян і мрія про великодержавність). Helsingfors 1971. Swedens Age of Greatness 1632 – 1718. (Red. M. Roberts) [Доба шведської великодержавності 1632 – 1718.

(Ред. М. Робертс)]. London 1973.

Valentin, H.: Frihetstidens riddarhus. Nagra bidrag till dess karakteristik (Валентин Г. Лицарські збори доби свободи. Кілька зауважень до їхньої характеристики). Stockholm 1915.

Wikander, J. G.: Översikt över Sveriges krig under 1700-talet (Вікандер Й. Г. Огляд шведських воєн XVIII століття). Stockholm 1922.

Wittrock, G.: Riksskattmästaren Gustaf Bondes politiska program 1661 (Вітрок Г. Політична програма державного скарбника Гус-тафа Бунде 1661). НТ 1913.

Äberg, A.: The Swedish Army, from Lützen to Narva (i «Swedens Age of Greatness 1632 – 1718. Red. M. Roberts) [Оберг А. Шведська армія, від Лютцена до Нарви (у: «Доба шведської великодержавності 1632 – 1718». Ред. М. Робертс)]. London 1973.

Äberg, A.: Karolinerna och Österlandet (Оберг А. Каролінці і Схід). Stockholm 1967.

Широкий огляд різних наукових шкіл і літератури, що стосується доби шведської великодержавності, подано у книжці Робертса (1980). До антології «Доба шведської великодержавності 1632-1718» увійшло багато дуже добрих праць сучасних дослідників, присвячених головним проблемам історії тієї доби. Праця Атмана, у якій наголошено на економічних і торговельно-політичних мотивах тодішньої політики, на свій час була новаторською. Книжки Андерса і Стрінд-

берга дуже відрізняються одна від одної, проте обидві вони чудово репрезентують школу матеріалістичної історії і засвідчують широту її поглядів. (Новіший історико-матеріалістичний образ шведської великодержавності можна знайти в невеликому за обсягом, але змістовному творі Ліндегрена.) Той, хто захоче прочитати книжку, де було б написано ширше й докладніше про зміну поглядів на Карла XII, може звернутися до великої антології Брінга. У захопливій і на свій час іконоборчій двотомній праці Мунте знаходимо багато цікавих, далеких від узвичаєних, трактувань, – між іншим, жваво написаний нарис про особу Карла XII, як мені здається, майже неперевершений серед нарисів про нього такого розміру. Книжки Конопчинського та Порфир'єва дають змогу поглянути на розвиток подій нешведським оком; остання з них, на жаль, написана в Советському Союзі за часів Сталіна, тому в ній багато дурниць.

РОСІЙСЬКИЙ ПОХІД

Arteus, G.: Krigsteori och historisk förklaring. I. Kring Karl XII:s ryska fälttag (Артеус Г. Теорія війни та історичний коментар. I. Матеріали, пов'язані з російським походом Карла XII). Uppsala 1970. Hallendorff, C.: Karl XII och Lewenhaupt 1708 (Галендорф К. Карл XII і Левенгаупт 1708). Uppsala 1902.

Hildebrand, K. G.: Till Karl XII-uppfattningens historia (Гільдебранд К. Г. До історії сприйняття образу Карла XII).

НТ 1954 – 1955.

Jackson, W. G. F.: Seven Roads to Moscow (Джексон В. Г. Ф. Сім доріг до Москви). London 1957.

Kostomarov, N.: Mazepa och Karl XII (Костомаров Н. Мазепа та Карл XII. С.-Петербург, 1883). НТ 1883.

Kuylenstierna, O.: Kring Karl XII. Karolinska studier (К'юленшерна О. Про Карла XII. Каролінські дослідження). Stockholm 1918.

Nilsson, S. A.: De svensk-turkiska förbindelser-na före Poltava. Scandia. Bd. XXII (Нільсон С. А. Шведсько-турецькі стосунки до Полтави. Скандинавіка. Т. XXII). 1953 – 1954.

Stille, A.: Carl XII:s fälttågsplaner 1707 – 1709 (Стіле А. Плани походу Карла XII 1707 – 1709). Lund 1908.

Tarle, E.: Karl XII och Poltava (Тарле Є. Карл XII і Полтава). Stockholm 1951.

Tarle, E.: La guerre du Nord et l'invasion suédoise en Russie. Bd. II (Тарле Є. Північна війна і шведська навала на Росію. Т. II). Moskva 1966.

Wernstedt, F.: Bidrag till kannedomen om den svenska huvudarméns styrka under fälttåget mot Ryssland 1707 – 1709 (Вернстедт Ф. До питання про чисельність шведської головної армії під час походу на Росію 1707 – 1709 років). KFÅ 1931.

Villius, H.: Karl XII:s ryska fälttåg. Kallstudier (Віліус Г. Російський похід Карла XII. Дослідження джерел). Lund 1951.

Насамперед через згадані вище проблеми з джерелами, а також через зміну поглядів на Карла XII та його політику, цей вирішальний етап Північної війни різні дослідники оцінюють по-різному. Протягом багатьох років з'являлося і зникало чимало різних теорій та шкіл [огляд історіографії походу див. у працях Гільдебранда (1954-1955) і Артеуса (1970)]. Праці Галендорфа (1902) і, мабуть, Стіле (1908) були новаторськими на свій час, бо рішуче поривали з критичним ставленням до Карла XII «старої школи», а натомість наголошували на його геніальності як полководця (ця позиція «нової школи» потім мала послідовників, і серед них працівників генерального штабу). Гарні описи походу можна знайти в багатьох із згаданих вище оглядових праць; особливо варто було б, мабуть, відзначити книжку Гатон, бо в ній не лише наведено низку нових важливих фактів, а й коротко підсумовано сучасні погляди на ці події.

БИТВА, ВІДСТУП І КАПІТУЛЯЦІЯ

Carlsson, E.: Karl XII och kapitulationen vid Perevolotjna (Карлсон Е. Карл XII і капітуляція під Переволочною). KFÀ 1940.

Carlsson, E.: Det svenska högkvarterets plan-läggning av slaget vid Poltava. En jämförelse mellan litteratur och källor (Карлсон Е. Планування битви під Полтавою, яке готувала головна квартира шведської армії. Порівняння літератури з джерелами). KFÀ 1947.

Carlson, F. F.: Slaget vid Poltava och dess krigs-historiska förutsättningar enligt samtida kältar (i «Historiska studier». Festskrift tillägnad Carl Gustaf Malmström) [Карлсон Ф. Ф. Битва під Полтавою та її військово-історичні передумови згідно з тогочасними джерелами (у: «Історичні дослідження». Збірник видано на пошану Карла Густафа Мальмстрема)]. Stockholm 1897.

Creasy, E. S.: The Fifteen Decisive Battles of the World (Крісі Е. С. П'ятнадцять найбільших битв у світі). London 1962.

Fuller, J. F. C.: The Decisive Battles of the Western World. Bd. II (Фулер Дж. Ф. К. Найбільші битви Західного світу. Т. II). London 1955.

Gejvall, N. G.: Skelettfynd från Poltava (Med-delande XVIII från Kungl. Armémuseum) [Гейвал Н. Г. Знахідки кістяків із Полтави (Збірник XVTh Королівського музею армії)]. Stockholm 1957.

Granberg, W.: Redutterna i slaget vid Poltava enligt ryska källor och rysk krigsvetenskaplig litteratur (Гранберг В. Редутти у битві під Полтавою за російськими джерелами та за російською літературою з військової науки). KFÅ 1961.

Grimberg, C. & Uddgren, H.: Svenska krigsbragder (Грімберг К. & Удгрєн Г. Шведські воєнні звітяги). Stockholm 1914.

Hedberg, J. (& Medvedjev, G.): Artilleriet – en avgörande faktor i Poltavaslaget [Гєдберг Й. (& Медведєв Г.): Артилерія – вирішальний фактор у Полтавській битві]. KFÅ 1961.

Jensen, A.: Slaget vid Poltava skildrat i en samtida krönika (Єнсен А. Зображення Полтавської битви у тогочасних хроніках). НТ 1907.

Johansson, U.: En «häststöld» vid Poltava – och det rättsliga efterspelet (Югансон У. «Крадіж коней» під Полтавою – і юридичний епілог). КФÀ 1979 – 1980.

Kieep, W.: Poltavaslagets strategist inramning. Några anteckningar (Клен В. Стратегічне обрамлення Полтавської битви. Кілька нотаток). КФÀ 1949.

Павловский И. Битва под Полтавой (Пав-ловський І. Битва під Полтавою). Полтава 1909.

Petrelli, T. J.: Några blad ur en rysk dagbok från 1709 (Петреллі Т. Й. Кілька сторінок із російського щоденника 1709). КФÀ 1910.

Petri, G.: Reviderade domslut (Петрі Г. Перегляд критичних думок). КФÀ 1951.

Petri, G. : Slaget vid Poltava (Петрі Г. Полтавська битва). КФÀ 1958.

Tengberg, E. : Karl XII i Ukraina. Studier rörande ryska fälttågets slutskede. (Historiskt arkiv, 7) [Тенгберг Е. Карл XII в Україні. Дослідження, що стосуються останнього етапу російського походу (Історичний архів, 7)]. Stockholm 1958.

Tengberg, E.: Några anteckningar kring slaget vid Poltava (Тенгберг Е. Кілька нотаток про битву під Полтавою). КФÀ 1946.

Tengberg, E.: Karl XII i Ukraina våren 1709 (Тенгберг Е.

Карл XII в Україні навесні 1709). KFA 1948.

Wennerholm, J. B. R.: Karl XII:s ryska fälttåg 1708 – 1709 och de svenska h^äförlusterna. Armémuseum Rapport nr. 5. (Utkast 199202-03) [Венергольм Й. Б. Р. Російський похід Карла XII 1708 – 1709 і шведські втрати трофеїв. Військовий музей, повідомлення № 5 (Нарис 1992 – 02 – 03)].

Villius, H.: Före Poltava (Віліус Г. Перед Полтавою). VSLÅ 1951.

Villius, H.: Peter den stores beslut att övergå Vorskla (Віліус Г. Ухвала Петра Великого про перехід Ворскли). KFA 1948.

Битву та відступ різні дослідники також трактують дуже неоднаково. Два класичні описи Полтавської битви подані в Карлсона (1897) і в третьому томі названої вище праці генерального штабу. Серед сучасніших слід назвати твори Тенгберга (1958) і Петрі того самого року. Із цих двох праць Петрі важливіша, хоч він теж, як багато інших істориків, схильний перебільшувати роль короля. Тенгберг трохи поверховий в описі самої битви і стає справді цікавий аж тоді, коли переходить до зображення капітуляції, – хоч йому не вдалося вірогідно відтворити дії учасників. У праці Карлсона (1940) варті похвали зображення відступу, яке свого часу зруйнувало багато міфів, але, на жаль, сама капітуляція лишилася поза його увагою. У працях Віліуса (1948 і 1951), що суперечать Карлсо-новому (1947) і Тенгберговому (1946) дослідженням, а також у книжці Клена знаходимо багато чудових пояснень стратегічних проблем. Грунтов-

ні дослідження Гедберга і Гранберга, в яких докладно розглянуто окремі етапи битви, чималою мірою спираються на новіші російські праці. [Дуже добрий огляд історичних досліджень, присвячених цій битві, що викликають суперечливе ставлення до себе, див. у згаданій вище праці Артеуса (1970).] Легко приступні, бо перекладені шведською мовою, уже згадувані раніше праці російських дослідників Порфир'єва і Тарле [обидві, на жаль, засновані на не вельми надійному російському джерелі, так званому «Полтавському щоденникові», розглянутому у праці Петреллі (1910)]. Твір Венергольма показує, скільки обдарований, з творчою уявою вчений може добути з одного документа; його дослідження шведських втрат трофеїв тепер блискуче підтверджує низку відомостей, які ми раніше отримували тільки з непевних джерел.

ТАКТИКА, ЗБРОЯ І ОБСТАВИНИ НА ПОЛІ БОЮ

Alm, J.: Eldhandvapen. Bd. I (Альм Й. Ручна вогнепальна зброя. Т. I). Stockholm 1933.

Artéus, G.: Karolinsk och europeisk stridstaktik 1700 – 1712. (Krigsteori och historisk för-klaring, II) (Артеус Г. Каролінська і європейська бойова тактика 1700 – 1712 [Теорія війни та історичний коментар, II]). Lidköping 1972.

Canetti, E.: Masse und Macht, Wien 1960 (укр. переклад: Канетті Е. Маса і влада, Київ 2001).

Catton, B.: Mr Lincolns Army (Катон Б. Армія містера Лін-

кольна). New York 1951.

Cederlöf, O.: Vapnens historia i sammandrag fran antiken till 1800-talets slut (Седер-леф О. Історія зброї від античних часів до кінця XIX століття). Stockholm 1965.

Clausewitz, K. von: Vom Kriege (Клаузевіц К. фон. Про війну). Berlin 1832 – 34.

Danska generalstaben: Bidrag til den store Nor-diske krigs historie. Bd. I (Данський генеральний штаб: до історії Великої Північної війни. Т. I). Köpenhamn 1900.

Delbrück, H.: Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. Vierter Teü. Neuzeit (Дельбрюк Г. Історія військового мистецтва в рамках політичної історії. Частина четверта. Нова доба). Berlin 1920.

Ericson, L. (& Sandstedt, F.): Fanornas folk. Den svenska armens soldater under 1600-talets första hälft [Еріксон Л. (& Сандстедт Ф.). Люди під прапорами. Солдати шведської армії у першій половині XVII століття]. Stockholm 1982.

Griffith, P.: Forward into Battle. Fighting Tactics from Waterloo to Vietnam (Грифіт П. Уперед у бій. Бойова тактика від Ватерлоо до В'єтнаму). Strettington 1981.

Hemingway, E.: De dödas biologi (i «Satir. II. Från Byron till Dagerman». Utg. V. Holmqvist) [Гемінгвей Е. Біологія мертвих (у: «Сатира. II. Від Байрона до Дагермана». Видавець Б. Гольмквіст)]. Stockholm 1966.

Holmes, R.: Firing Line (Голмс Р. Лінія вогню). London 1987.

Hornborg, E.: Kriget. Framställt i skildringar från nyare tid (Горнборг Е. Війна. Зображення її в оповіданнях новіших часів). Helsingfors 1921.

Hornborg, E.: Karolinen Armfelt och kampen om Finland under Stora nordiska kriget (Горнборг Е. Каролінець Армфельт і боротьба за Фінляндію під час Великої Північної війни). Helsingfors 1952.

Howard, M.: War in European History (Говард М. Війна в історії Європи). Oxford 1979.

Keegan, J.: The Face of Battle (Кіген Дж. Обличчя бою). Harmondsworth 1983.

Lewis, L.: Shiloh, Bloody Shiloh (i «Men at War». Red. E. Hemingway) [Льюїс Л. Шіло, кривавий Шіло (у: «Людина на війні». Ред. Е. Гемінгвей)]. New York 1958.

Lärobok i sjukvård för krigsmakten (Підручник з догляду за хворими для збройних сил). Södertälje 1976.

Marshall, S. L. A.: Soldater i strid (Маршал С. Л. А. Солдати в бою). Stockholm 1952.

Meinander, K. K.: Svenska fanor erövrade vid Ljesna och Poltava (Мейнандер К. К. Шведські прапори, здобуті під Лісною та Полтавою). FHT 1921.

Montgomery, B. L.: Krigskonstens historia (Монтгомери Б. Л. Історія воєнного мистецтва). Lund 1969.

Nordensvan, C. O.: Svenska armen ären 1700 -1709 (Норденсван К. О. Шведська армія 1700 – 1709). KFA 1916.

Nordensvan, C. O.: På vägen till Sveriges stor-maktsvälde. En

tidsskildring från Karl XI:s tid (Норденсван К. О. На шляху до шведської великодержавності. Панорама доби від часів Карла XI). Stockholm 1924.

Tingsten, L.: Huvuddragen av medeltidens samt nya och nyare tidens krigskonst (Тінгстен Л. Основні риси військового мистецтва Середніх віків, а також нових і найновіших часів). Stockholm 1928.

Törnquist, L.: Från baner till kommandotecken. En översikt över de svenska och finska fanorna och standaren genom tiderna, i Meddelande XXXVIII Armémuseum 1977 – 78 (Тернквіст Л. Від прапорів до військових знаків окремих загонів. Огляд шведських і фінських стягів та штандартів усіх часів у Вістях XXXVIII Воєнного музею 1977 – 78).

Wernstedt, F.: Lineartaktik och karolinsk taktik. Några reflexioner med anledning av framställningen i «Karl XII på slagfältet» (Вернстедт Ф. Лінійна і каролінська тактики. Кілька міркувань із приводу описів у книжці «Карл XII на полі бою»). KFA 1957.

Aberg, A. (& Göransson, G.): Karoliner [Оберг А. (& Єрансон Г.) Каролінці]. Höganäs 1976.

Що стосується формальної тактики, треба насамперед відзначити працю Артеуса (1972), в якій він докладно порівнює різні армії тих часів. Вона – разом із працею Вернстедта (1957) – вносить важливі корективи в чимало тверджень шведського генерального штабу. (Хоч праця генерального штабу дає багато корисної інформації про тактику, організа-

цію армії та зброю.) В обох названих книжках Гурнборга є розумний і глибокий аналіз тогочасних способів бою і загадкової психології боротьби. У книжці Кігена, крім усього іншого, знаходимо цікаві міркування, що стосуються написання історії воєн, а ще в ній запропоновано нову модель аналізу, яка має свої плюси, але яку не можна застосовувати так універсально, як хотілося б авторові. Грифіт – учень Кігена, і в його книжці, як і в творі вчителя, є багато корисних спостережень, але, на жаль, він часто схильний надто докладно тлумачити свої твердження. (Обидва вони, і Кіген, і Грифіт, наголошують на значенні для наслідків битви бойового духу армії.) У чудовій книжці Канетті можна знайти багато спостережень, що допомагають краще зрозуміти окремі епізоди битви і відступу.

ПРАЦІ БІОГРАФІЧНОГО ХАРАКТЕРУ

Bengtsson, F. G.: Karl XII:s levnad. Bd. I – II (Бенгтсон Ф. Г. Життя Карла XII. Т. I – II). Malmö 1980.

Ennes, V. A.: Biografiska minnen af Konung Carl XII:s Krigare... Bd. I – II (Енес Б. А. Біографічні спогади вояків короля Карла XII... Т. I – II). Stockholm 1819.

Jarring, G.: Brigitta Scherzenfeldt och hennes fangenskap hos kalmuckerna (Яринг Г. Бригіта Шерценфельдт та її перебування в полоні у калмиків). KFÄ 1983. Kentrschynskyj, V. : Mazepa (Кентржинський Б.

Мазепа). Stockholm 1962.

Lewenhaupt, A.: Karolinen Edvard Gyldenstolpe (Левенгаупт А. Каролінець Едвард Юль-денстольпе). Stockholm 1941. Lewenhaupt, A.: Karl XII:s officerare. Biografiska anteckningar. Bd. I-II (Левенгаупт А. Офіцери Карла XII. Біографічні нариси. Т. I – II). Stockholm 1920 – 1921.

Massie, R. K.: Peter den store. Hans liv och värld (Масі Р. К. Петро Великий. Його життя і оточення). Stockholm 1986.

Modin, E. (& Söderberg, E. N.): Matrikel öfver i Uppsala studerande norrlänningar 1595 -1889 [Мудин Е. (& Седерберг Е. Н.) Матрикули норландців, що навчалися в Уп-салі 1595 – 1889]. Stockholm 1890. Nordberg, J.: Konung Carl XII:tes historia (Нордберг Й. Історія короля Карла XII). Stockholm 1740.

P.-G. , W.: Karolinen Georg Planting-Gyllenboga (П.-Г. В. Каролінець Георг Плантинг-Юленбога). РНТ 1904.

Sandklef, A. (m. fl.): Carl XII:s död [Сандклев А. (та ін.) Смерть Карла XII]. Stockholm 1940.

Svenska män och kvinnor. Biografisk uppslagsbok (Шведські чоловіки й жінки. Біографічний довідник). Stockholm 1942 – 1945.

Svenskt biografiskt lexikon (Шведський біографічний словник). Stockholm 1918.

Troyat, H.: Peter den store (Труая А. Петро Великий). Stockholm 1981.

Uddgren, H. E.: Karolinen Adam Ludvig Lewenhaupt. Bd. I-II (Удгрєн Г. Е. Каролінець Адам Людвіг Левенгаупт. Т. I – II).

II). Stockholm & Uddevalla 1919 – 1950.

Uddgren, H. E.: Karolinen Hugo Johan Hamilton. En lefnads teckning. (Skrifter utgifna af Hamiltonska släkt föreningen, II.) [Удгрєн Г. Е. Каролінець Г'юго Юган Га-мїлтон. Біографічний нарис. (Видання товариства роду Гамільтонів, II.)]. Stockholm 1916.

Waller, S. M.: Blev Olof Hermelin fangen vid Poltava? De ryska uppgifterna i kritisk belysning (Валєр С. М.: Чи Улоф Гермелін попав у полон під Полтавою? Критичне висвітлення російських повідомлень). KFÄ 1955.

VD, N.: Tva karoliner (Виконавчий директор, Н. Два каролінці). PNT 1900.

Voltaire, F. M. A. de: Karl XII (Вольтєр Ф. М. А. де. Карл XII). Stockholm 1961.

Лєвенгауптів двотомник 1920-1921 років – іще один добротний біографічний довідник із тих, які вражають титанічною працею їхніх авторів і якими часто користуються з почуттям тихої вдячності всі на світі шанувальники календарних дат і збирачі картотек до них. Попередником цього видання можна вважати двотомник Енеса, дуже своєрідну працю, що містить багато довідок і документів, але ця праця ненадійна як джерело. Багато добрих біографічних нарисів подають «Шведський біографічний словник» та «Шведські чоловіки й жінки». Книжка Удгрєна про Лєвенгаупта має свою вартість, але часто зводиться до банального виправдання – вада, що найчастіше трапляється в біографів (автор та-

кож оминає дуже цікаву для читача складність вдачі Левенгаупта). Найбільша вартість книжки Кентржинського не так у біографічних моментах, як у співчутливому зображенні ролі козаків у цій драмі. Широко відома, і цілком справедливо, праця Бенгтсона, – мабуть, чи не найблискупіша біографія з усіх будь-коли написаних шведською мовою, але подекуди затьмарена впливом праці генерального штабу й не позбавлена вад чисто історичного характеру (хоч опис Полтавської битви належить до найбездоганніших місць у ній). Груба цеглина Масі задумана з великою амбіцією, проте не всюди вийшла вдалою: часом автор буває недбалий і на диво некритичний. А все ж його твір, поряд із працею Бенгтсона, можна читати як майстерний огляд подій. Цікаві подробиці можна знайти в «Історії короля Карла XII» старого Нордберга.

ІСТОРІЯ ОКРЕМИХ ВІЙСЬКОВИХ З'ЄДНАНЬ

Bensow, E.: *Kungl. Skaraborgs regementes historia*. Bd. II (Бенсов Е. Історія Королівського Скараборзького полку. Т. II). Göteborg 1944.

Braunerhjelm, C. A. G.: *Kungl. Lifregementets till hast historia*, Bd. III (Браунер'єльм К. А. Г. Історія Королівського кінного лейб-полку. Т. III). Uppsala 1914.

Sparre, S. A.: *Kungl. Västmanlands Regemen-tets Historia*, Bd. IV (Спаре С. А. Історія Королівського Вестманландського полку. Т. IV). Stockholm 1930.

Tidander, L. G. T.: Anteckningar rörande Kongl. Kronobergs regementes historia (Тідандер Л. Г. Т. Нотатки до історії Королівського Крунуберзького полку). Karlshamn 1897.

Tidander, L. G. T.: Anteckningar rörande Kongl. Jonkopings regementes historia. 2 uppl. (Тідандер Л. Г. Т. Нотатки до історії Королівського Єнчепінзького полку. Вид. 2). Vasteras 1916.

Zeeh, E.: Kungl. Varmlands regementes historia, senare upplagan 1617 – 1950 (Сее Е. Історія Королівського Вермландського полку, пізніше видання, що охоплює період 1617 – 1950). Karlstad 1951.

Є дуже багато істориків, що писали про окремі полки та інші військові з'єднання, тут згадано лише невелику частину таких праць. Як правило, вони дуже неоднакової якості: від посередніх, як обидва твори Тідандера, до солідних, як, наприклад, праця Бенсова (хоч він часом буває надто сентиментальний). Дослідження Браунер'єльма характерне детальними описами і подає багато технічної інформації. Щодо Спаре й Сее, то, мабуть, найбільшу вартість у їхніх працях мають біографічні відомості.

Скорочення

FHT Historisk tidskrift för Finland (Історичний журнал Фінляндії)

НН Historiska Handlingar rörande Skandinaviens historia (Історичні документи, що стосуються історії Скандинавії)

НТ Historisk tidskrift (svensk) [Історичний журнал (шведський)]

KFA Karolinska Förbundets Arsbok (Річник Каролінського Товариства)

KKD Karolinska Krigares Dagböcker (Щоденники вояків-каролінців)

PHТ Personhistorisk tidskrift (Біографічний журнал)

VSLA Vetenskapssocieteten i Lund. Arsbok (Наукове Товариство в Лунді. Річник)